

BIBLIOTHECA INDICA

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NEW SERIES, Nos 1028 and 1029 —

DĀNA KRIYĀ KAUMUDĪ

BY

JOVINDĀNANDA KAVIKANĠKARĠA

EDITED BY

PANDITA KAMALA KRṢṢA (SMṢṢIBHUSANĀ)

CALCUTTA

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1888

दानक्रियाकौमुदी

कविकङ्कणाचार्य

श्रीगोविन्दानन्दविरचिता

एषियाटिक-सोसाइटीनामिकाया सभाया

अनुमता

भद्रपत्नीनिवासिना

श्रीकमललक्षणस्मृतिभूषणेन

संस्कृता

कलिकतारामधन्या

एषियाटिक, सोसाइटी-नामिकाया

सभाया प्रकाशिता च ।

यापुटिष्ठ मिशन यन्त्रे मुद्रिता ।

१९०६ खुराखे ।

PREFACE.

Govindananda Kavikāṅkavacāryya compiled a Smṛiti Code a few decades before Raghunandana. An account of his life and writings has been given in the preface of his Varsakriyā Kaumudī. Raghunandana was a Rādhiya brahmana, while Govindananda was a Vaidika from the west. So it is expected that Govindananda would go deeper into the Vedas and the subsidiary studies than Raghunandana with whose ancestors the Vedas were a lost study. There are more Vaidika Mantras in Govindananda's book and they are better explained and better employed than in Raghunandana's.

I have taken pains to point out the Vaidika texts quoted by Govindananda who belonged to the same Gṛama of brahmanas as myself and to identify the texts in original Vedic works. The index of Vaidika texts appended herein will make my meaning clear.

Of the three Manuscripts used for the purposes of this edition two belong to the Asiatic Society of Bengal, being Nos. Govt 3557 and I B 57. The other was procured from the grandson of Brajanath Vidyaratna, one of the greatest Smṛiti scholars of Navadvīpa during the past century. I have to thank him for this loan. The Society's No 3557 is a very correct Manuscript. I have marked this as (ॐ) the other two Manuscripts are marked ॐ and ॐ respectively.

I have to thank the Society for kindly permitting me to edit the work and Mahamahopadhyaya Hara Prasad Shastri for direction, advice, and help freely bestowed.

KAMALAKRISHNA SMRITIBHUSANA

BHATARA.

The 27th April, 1903

. शुद्धिपत्रम् ।

पृ. ।	पङ्क्त्यां ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
६	८	यत्नायो	यत्नानां
६८	१	आज्जत-	आज्जित
८६	११	शकादशाऽ	शकादशाष्ट
१८२	१०	मद्भूयि	मद्भूयि
१८२	२०	शाष्टा	शाष्टा
१५२	१८	शुद्धमाव्	शुद्धमाव्
८८	१८	अमुक-	अमुक-
८५	२०	प्रायायामे	प्रायायामे
८३	५	उच्चैःखवस	उच्चैःखवस
८२	६	दूष्यति	दूष्यति

.

दानक्रियाकौमुद्या वर्णानुक्रमणिका विषयसूची ।

अ ।

विषयः ।	प्रकारः ।	पङ्का ।
अभिसंस्तार	१८९	१
अभिवासा	१९१	७
अभिसंस्तार	१९५	१८
अभिसंस्तारम्	१९५	८
अभिसंस्तारम्	१९५	१८

आ ।

आवश्यकपूजा	१८७	८
आसनदानम्	१८७	१२

इ ।

उभयमुखीदानम्	५६	३
--------------	----	---

क ।

कन्यादानम्	७७	१५
कपिलादानम्	१२१	१६
काञ्चनदानम्	५१	६
कात्यायनपरिशिष्टोक्तगार्ग्यकल्पप्रयोग	१६७	१
काशीखण्डदानम्	७१	१
शष्पाग्निदानम्	८१	१

ग ।

* विषय ।	प्रमाण ।	पङ्क्त्या ।
गन्धदानम् ...	४८	६
गुडधेन्यादिदानम् ...	५८	१७
गोदायनम् ...	५९	१२

घ ।

घनदानम् ...	५०	१
-------------	----	---

ज ।

जलदानम् ...	४४	१८
जलाश्रयोत्सर्गप्रमाणम् ...	१२	१
जलाश्रयोत्सर्गप्रयोगः ...	१३५	११

त ।

तान्मूत्रदानम् ...	४०	२
तिलदानम् ...	६४	१७
तिलहोमा ...	१८६	१६

द ।

दानप्रयोगः ...	१४	६
दानविधिः ...	२	१
“ ...	११	१५
दानस्वरूपनिरूपणम् ...	२	११
दीपदानम् ...	४१	१२
दीपादानम् ...	६६	१
प्रणदेवतानिरूपणम् ...	५	४

ध ।

विषय ।	शतार्था ।	पङ्क्त्या ।
धान्यदानम् ...	६५ ...	८

घ ।

पादुकादानम् ...	५० ...	१५
सुलकदानम् ...	६० ...	१
सुम्पदानम् ...	८८ ...	१०
प्रतियहप्रापयितम् ...	८५ ...	१८
प्रतियहविधि ...	७ ...	८
प्रापयितहोम ...	१११ ...	८

च ।

पलदानम् ...	८८ ...	८
-------------	--------	---

ज ।

वन्दनापरिचयौ ...	१ ...	१
------------------	-------	---

झ ।

भूमिदानम् ...	१८ ...	११
---------------	--------	----

ञ ।

महायागप्रतिहोम ...	११० ...	८७
--------------------	---------	----

ट ।

सूपकलकम् ...	८० ...	८
सूपारोपकम् ...	११५ ...	१

अथ ऋषिनामानि ।

आपस्तम्बः १०८, ७ । २०३, २० ।

उज्जना १०१, ३ ।

कश्यपः ८०, १६ ।

गोतमः १२, १५ । १६, ३ ।

गोमिलः ३१, ७ ।

दक्षः ६१, १६ ।

देवलः २, १२ । ३०, ११ ।

पराशरः २५, २ ।

पारस्त्यः ८७, ३ । ८०, १० । ८३, १८ । १०८, १५ । ११०, ३ । १२०, १० । १६५, ७ ।

बृहस्पतिः २, ७ । ४०, १३-१८ । ४१, १ । ८५, १६ । ८७, ३ ।

मनुः ८, १८ । २१, ८ । २३, ८ । ४३, १६ । ४६, २० । ५२, १५ । ६६, १८ । ८६, १० ।

याज्ञवल्क्यः ४, ३ । ८, १३ । ८, २ । ३६, १२ । ४६, १० । ४८, १८ । ५१, १३ । ५२, १० । ५३, १३ । ५६, १६ । ५८, १७ । ६६, १३ । ८४, ८ । ८६, ४-७ । ८८, ७ ।

जगद्गुरोतः १००, ११ ।

निखिलः ४६, १७ ।

विष्णुः ४, १४ । १२, १० । ७५, १२ । १११, १३ । ११७, १० । १२१, १ ।

व्यासः ३, १० । ११, ४ । १५ । १३, ३ । ७७, २० । १२१, ३ ।

शङ्खः २३, ११ । ४१, १० ।

शाखायनः ८८, ३ ।

शातातपः १३८, १३ ।

सम्भर्तः २, २ । ४३, २० । ४७, ६-१३ । ४८, ८ । ४७, २ । ४१, १८ ।

हारीतः १२, १ । २१, १० । २६, १३ ।

पुराणग्रन्थनामानि ।

- धर्मपुराणम् ३, ४ । ५, १ । ८, ८ । ११, २० । १२, १२ । १३, ६ ।
 १४, १ । १६, ६ । १८, १२ । २०, १५ । २६, १६ । ३३, ७ । ५७,
 ८ । ५८, १८ । ७६, २ । ८२, २० । १२०, ७ । १२४, ७ ।
 माघम् ३८, ४ । ५०, ८ । ८५, ८ ।
 भगवद्गीता १२७, १८ ।
 भविष्यपुराणम् ८, १४ । ७१, २० । ७८, १० । १६०, ७ ।
 भारतम् ३३, २ ।
 भक्त्युपुराणम् २४, ३-१२ । ५६, ६ । ७०, १-८ । ८१, १ । ८४, १५ ।
 ८६, १४ । ८८, ६ । ८५, १३ । ८६, २० । १००, २३ । १२५, ४ ।
 १२०, १० । १५७, १८ । १६१, १४ । १६४, १ ।
 महाभारतम् ४१, १४ । ४२, १८ । ४३, ६ । ४४, १३ । ५०, १६ ।
 ८२, १५ ।
 रामायणम् ४, १८ । २८, २ । ७६, १० । ८६, १८ ।
 वायुपुराणम् ६२, १ ।
 वराहपुराणम् ३६, २० । ८८, १२ ।
 विष्णुपुराणम् १८, २ ।
 गान्धर्वपुराणम् ५९, ४ ।
 शिवपुराणम् ४२, ११ । ५५, १४ । १२२, १० ।
 स्कन्दपुराणम् १८, १३ । ३५, ४-१० ।
 स्कन्दम् ४६, १० ।
 सहस्रनाम् ६८, ७ । १४८, १ ।

अन्यान्यग्रन्थनामानि ।

आद्यवर्णपरिचिह्नम् १६४. ११ ।

कठगृह्यम् ७६, २० ।

कलाप्रदुर्गच्छति २१, १-१८ ।

कपिलपञ्चरात्रम् ४, ४ । १२, १६ । १२६, १ । १२८, १० । १२९, २० ;
१८०, १४ । १८२, १२ । २०४, १ । २०५, १२ ।

कात्यायनपरिचिह्नम् १६४, १६ । १६७, १ ।

गृह्यपरिचिह्नम् १०, १२ । ७५, १५ । १६०, ८ ।

कुन्दोगपरिचिह्नम् ३२, ५ । ८१, १० । ८४, २ । ११८, २ ।

व्योति पराशरः ८२, ८ ।

परिचिह्नम् ११२, ८ ।

बकुलगृह्यम् १६६, १६ ।

मत्स्यब्राह्मम् २०६, १० ।

विष्णुधर्म ४६, १६ । ४७, ८ । ४८, १० । ५१, १४ । ६४, १८ ।

विष्णुधर्मोत्तरम् ७, १-५ । ८, ७ । १२, ४ । १३, १८ । ४८, १२ । ६५,
१६ । ७३, १० । ७४, ३ । ८१, १ ।

विष्णुसंहिता १२०, १२ ।

विष्णुसूत्रम् २४, ३ ।

वैजवाप्यगृह्यम् २६, १५ ।

स्मृतिः १२, १८ ।

श्वयम्भोर्वपञ्चरात्रम् ८, १० । १०, १८ । ६८, ११ । ७४, १८ । ७६,
३-१० । ७८, ११ । १२४, १० । १२६, १५ । १२८, ३-१० । १२९,
४ । १३१, ४ । १४६, २० । १४८, ८ । १४९, १८ । १५३, ४ ।
१५४, ८ । १५५, १२ । १५६, १० । १५८, १० । १५८, १० ।
१६४, ८ । १७६, १५ । १७८, ८ । १७८, १८ । १८०, १० । १८२,
२-१८ । १८४, १ । १८८, १२ । १८९, ४ । १८९, १०-१६ ।

सङ्ग्रहकारनामानि ।

अमरसिंहः २०, ८ ।

आधुनिकाः ६८, ६ । १११, २१ ।

अगडोदासपण्डितः २०, १० ।

तीरमल्लीपाः २०, १ ।

देवव्रतः ८८, ४ । ६०, ६ । ६४, १ ।

पद्मोदरः ७७, १० ।

वर्द्धमानोपाध्यायः २६, ३ ।

सङ्ग्रहग्रन्थनामानि

अमरकोष ४२, २ ।

कल्पतरु १६०, ६ ।

काश्यपकाण्डिका २०, १० ।

गोभिलटीका ७७, १० ।

भूरिप्रयोगकोष ७६, २० ।

राजमार्तण्ड २१, १२ । ७४, ६ । ७६, ७ ।

विष्णुसहस्रम् २१, १५ ।

आह्नविवेक २७, ८ । १२७, १ ।

सूर्यसिद्धान्त ६०, २१ ।

दानकौमुदीग्रन्थस्य व्यवस्थापकवचनानां अकारादिक्रमेण सूचीपत्रम् ।

अ ।

अभिबीजेन मन्त्रश्च	१५०, ३	अन्तर्गतं कुरु कृत्वा	१२, १६
अभिराधानं प्रतिष्ठाञ्च	८२, १०	अन्यायाधिगता दत्त्वा	१६, ३
अभिराधानं वाच्यं तु	१२४, १	अपा पूर्णं तु यो भाष्य	४५, ४
	१५०, ०	अप्येक पुरयित्वा तु	१२५, १
अग्रतो लोहिता पत्नी	८०, ६	अप्येकमपि राजेन्द्र	१२६, १३
अवाहः सु व्यतीतेषु	२०, १२	अप्रतिष्ठन्तु यतोय	१२८, ८
अतिगम्भीरविस्तार	१११, ११	अभ्येह वरुण विद्धि	१२८, १८
अतीते सूतके स्त्रे स्त्रे	२५, १२	अभय सम्बैदव्य	४, ६
अथवा पद्मगर्भन्तु	१३४, २१	अमन्त्रकस्य श्रुतस्य	८९, ८
अथ विद्याप्रदानन्तु	६०, ३	अयने विधुवे चैव	१३२, १०
अथैनं कान्तस्यग्नि	११३, १५	अयस्कारस्य दातव्य	१२१, २
अदक्षिणन्तु यद्वा	३, ८	अयोगे क्रीडहरण	१३८, २१
अद्य सोमार्कं यद्वा	१२, ०	अयाचिताद्यत याज्ञ	८, ११
	१३०, १४	अलाभे तीयनातीना	१४४, ८
अनुत्सर्गितवापौना	१६०, ४	अवधार्यं जगन्नास्तिम्	१५८, २०
अन्नदस्तु मवेत् औमान्	४२, २१	अशौचान्नाद्वितीयेऽह्नि	२४, ८
अन्नद पशुमान् पुनौ	४४, ३		८६, १५
अन्नस्य च प्रदानेन	४२, २०	अथ यस्तु प्रयच्छेत	८२, १५
अन्न मे जायता सद्य	६३, १५	अथदुका तुल्यपक्षस्य	८१, २
अन्नप्राप्ते च सोमन्ते	१५३, १२	अवतीर्थं च सम्वाणि	८, २
		अश्वत्थोदुम्बरौ चैव	१२४, ६

अश्विन्यामथ चित्राया	१२२, १५	इ ।	
अष्टाविशान्तरीजेन	१२०, ४	इत सम्पाप्यते स्वर्गं	१८, ४
अष्टाविशाधिकशत .	१२५, ६	इद मय ददामीति	१२, १२
अक्षकृते तथादितो	८६, १३	इद विष्ण्वति शुहुयाव्	१५२, १८
अस्त्रेण पात्र प्रक्षाल्य	१३६, ९	इमे कन्ये प्रयच्छामि	०६, १८
अहोरात्रेण चैकेन	२१, ११	इय प्रतिष्ठा ते प्रोक्ता	१८३, ८
		इरावतीति शुहुयाव्	१८०, ५

आ ।

ई ।

आकाशस्य यथानान्तम्	६८, ४	ईवायाश्च रथ मृदा	०, १८
आकाशं चार्धंयित्वा च	८, ९		

उ ।

आप्यसेको होमपात्रे	१०८, १८	उत्तरादौ दक्षिणान्त	१३४, १८
आदित्या वसवो यदा	१८५, ९	उत्तरास तथा मूले	१३२, १२
आपोहिष्ठेति मन्त्रेण	१५६, १०	उत्तराश्रा यिते भागौ	१३२, ९
आपोहिष्ठेति तिरुनि	१८०, १०	उत्तिष्ठ वत्स भद्रन्ते	१८४, १८
	१५२, २० । १५८, ५	उत्थापयेद्देवदेव	१५६, ११

आमिक्षासम्पत्यन्त	१५८, १२	उत्सवागन्धसन्तानै	१६१, १३
	१६४, ०	उत्सर्गे दक्षिणा नास्ति	१३, १०

आयुधानि समादाय	०, २०	उत्सृजन्तु भवेत् पूतम्	१६०, ६
आरण्या पञ्चव सर्वे	०, १२	उदङ्मुखाय विप्राय	८, ८

आराम कारयेद्यस्तु	१८२, ८	उदयादौदय भागौ	२०, १८
आयश्चैव गजस्योक्त	०, ८	उपविष्टस्त्रिनेत्रस्तु	११, १०

आलिसक्रमसेतूना	६, १४	उपानच्छत्रयोर्दाता	५१, ४
आसन य प्रयच्छेत्	३८, २	उपानधुमल क्व	५०, ८

आसन स्वागतं पाद्य	१८०, ४	उर्ध्वं दक्षिणा अपदेद्यु	२६, १५
आसनमभ्युना देया	३६, १३		

उष्णे वरंति शीते वा ... ६८, १०

षट् ।

ऋत्विगां दीक्षिताणाञ्च २४, १८

श ।

एकवर्षो द्विवर्षो वा ... ८४, १

एकमाद्यन्तयोरङ्गोः ... २१, १६

एकहस्तं खनेद्भूमौ ... १४४, १०

एकस्मिन् सावने त्वज्जि २१, १४

एकादशाङ्गे प्रेतस्य ... ८८, ५

८०, १०

एकाशीति घटाद्यान्यान् १४४, १०

एतान् महाराज विशेष-

धर्मान् ... १२४, ५

एनं हवं कक्षयसतिपुत्रम् ८४, ५

एवंभूतं गृहं यस्तु ... १८२, ५

एवं विधिं विनिर्वर्त्य ... १२८, ४

एष्टयाः बहवः पुत्राः ... ८४, १

ओ ।

ओषधीर्यः प्रयच्छेत् ... ६५, ६

क ।

कनकस्य च यो दाता ८०, २

कन्यसं दशहस्तान् ... १२३, ८

कन्या वरयमानानां ... ७५, १६

करस्य मध्यमाद्येयं ... ८, ८

कर्मात्तोऽनुचमागाया ११२, १

कार्त्तिक्वामयने चैव ... ८१, ११

किं करिष्यत्यसौ मूढः ८४, १८

कुण्डेषु न्होमयेत् पूर्वं ... १५१, १८

कुप्याः कात्याः ययो भत्याः ८, १४

कूपवापीतडागानां ... १२८, १०

१२२, ५

कूपवापीतडागाद्यं ... १०६, २

१५८, १४

कुपोदकेषु न स्थायात् १५०, ८

कृत्वा तु मृदनामार्भिः ... १८०, १५

कृत्वाष्टौ स्मृतिनाम्

रम्यान् ... १५४, १४

कृष्णाग्निश्च गृह्णाति ... ८४, १

कृतैकादशिकं ग्राह्यं ... ८८, ४

क्रियमाये वृषोत्सर्गे ... १२१, ५

क्रौत्वा त्रयेण वा नारौ ८०, २०

क्रौत्वा वीरक्रयेणैव .. ८०, ४

क्षत्रादिः कृतकान्ते तु २४, २

क्षौरे तारागणाः सर्वे ६, १८

ग ।

गङ्गादिसरिता वीरे ... ८०, १६

गङ्गायां धेनवः स्थाप्या १५२, ४

गणेशं विघ्नाशाय ... १०४, १८

१६८, ८ । १८५, ६

गन्धपुष्पे धूपदोषौ	१८०, ६	चतुर्हस्तो भवेद्युध	८०, ८
गन्धद पुष्पफलद	४८, ८	चतुष्कोण भवेत् कुण्डे	१३३, १०
गान्धर्व्येण विवाहेन	८०, १०	चन्दनाग्रावकपूर्णे	१३६, १०
यायथा तु दुष्टेद्राव	१५२, ६	चरणाणि शिरः पुष्क	८४, १६
गावः प्रीतिः समायान्तु	१८०, १३	चामरं व्यननं कृत्वा	१४६, ८
गिरिनिर्गन्तव्येन	१४५, १८	छ ।	
गुरुः सोमो बुधः शुक्रः	१३९, १०	कृत्वा हस्त्यानि शय्या	६, १०
गृहधान्याभयोपान्तु	४८, १८	ज ।	
गृहं यस्तु प्रयच्छेत्	०२, २०	मन्मथारोह लक्ष्मणेयतां	१८, १६
गृहन्तु सर्वदेव्य	०, २	मन्मथप्रदं तार	४४, २०
गृहं सुप्रोभनं कृत्वा	१८३, २	मन्मथोद्यवा याग	१३१, १३
गृह्णामि देवि त्वा मत्प्रा	६३, १८		१५०, १४
गृहोत्प्राप्तेयतोयं ८, ८ ।	१३, २०	मन्मथ्यानि सर्वाणि	५, १४
गेषानि चैव गन्धानि	५, २०	मुद्रयात् कारयन्ते	१५०, १५
गोकुलं पापयेत् मन्मथ	१५८, ०	त ।	
गोमधारासत्तुना . .	१८२, ३	तच्चक्षुरिति मन्मथ	१४५, ९
गोघ्राताया वने गोष्ठे	८०, १४	तडागस्य तु तोयेन	१४५, १०
गोभूतिनिक्षिप्यादि	४, ८	तडागादिवदुत्सृज्य	१६०, २
गोष्ठे वस्तु मन्मथारी	८६, ८	ततः आनीय वस्त्र	१४४, १३
गृह्ये दे मन्मथपुष्पे	८१, ४	ततो निमज्जयेत्तत्र	१५०, ०
गृह्यामाहुतोदंता	१८०, ०		१०८, ८
घ ।		ततो वस्त्रं समाधाय	१८८, १३
चतुस्त्रयस्यार्थांता	१६४, १६	ततो निवेद्यदेयुध	१५०, १२
चतुस्त्रयमपाष्टाष्ट	१३९, ५		१०६, १६
चतुद्वारान्वितं तत्र	८०, १८		

ततो विचिन्तयेद्देवं ...	१४६, २१
	१७२, ४
ततो नापितमानीय ...	७४, १६
ततोऽरण्येन गन्धेन ...	११३, ११
ततः प्रभातसमये ...	१५४, ६
ततश्चोद्दिश्य पितरं ...	२६, १
तत्तद्गुणवते देयं ...	२, ५
तत्र तत्र जलं दद्यात् ...	१४६, १
तत्र पीठे समारोप्य ...	१५४, १८
तथाचैकप्रपानाच्च ...	७, १०
तदद्याद्विश्रिता ...	१४१, १२
तदादिव्येति मन्त्रेण ...	१४५, ११
तदावाहे तु यो दद्यात् ...	७०, २
ततोऽन्धकार निर्य ...	४२, १६
तस्मादद्विबोध्यैतत् ...	१४, २
तान् प्रतियजमानं दोषान् ...	८५, २०
ताम्बूलैव यो दद्यात् .	४७, ४
ताम्बूलस्य प्रदानेन ...	४७, १०
ताम्बूले वस्त्रराजसु ...	६, ६
ताम्बुलं भृन्मयं वापि ...	१०, १
तिक्ष्णधेनुं गुडधेनुं ...	८४, १२
तिक्ष्णराशिं क्षितौ यावत् ...	७८, ११
तिर्यक् षण्णकमान स्यात् ...	१४४, १२
तीर्थं दत्तोत्पत्तौ ...	२६, ६
तेन क्षाया तु सा श्रद्धा ...	८५, ४
तेजसं दारवं जोहम् ...	४२, ४

तोऽरण्यस्तम्भमूले तु ...	१४४, १४
तोऽरणाश्च बहिः स्थाप्या ...	१२५, ६
त्रिमासादूर्ध्वमेतस्य ...	६७, २
त्रिस्तम्भ पञ्चस्तम्भौ वा ...	१५६, १५

द ।

दक्षिणाभिरपेतन्तु ...	११, १७
दत्ता कार्पासिकं वस्त्रं ..	४६, १६
दशदिक्षु बलिं दद्यात् ...	१५२, ५
दशधेनुं प्रवक्ष्यामि ...	५८, १६
दशधेनुसमोऽनघ्नान् ...	५७, ६
दशमेऽह्न्यायां गत्वा .	२६, १२
दशहस्तेन दध्नेन ...	४०, १४
दशहस्तं गृहेत् शूरे .	१२१, ७
दशाष्टासु परं सम्यक् ...	२५, १४
दशां विवर्जयेत् प्राञ्च ...	४१, १८
दाने विवाहे यज्ञे च ...	२४, २१
दातव्यं प्रत्यहं पात्रे .	४, १२
दार्गं वै विधिवत् देय ...	२, ४
दाताऽस्याः स्वर्गमाप्नोति ...	५२, १६
दीपदक्षिणस्तम्भम् ...	४२, ५
दीपदानन्तु यो दद्यात् ...	४२, १२
दीपलक्षायां कर्त्तव्याः ...	४२, ७
दीपहर्त्ता भवेदप्य ...	४२, ७
देव नीराज्य निमन्त्र्य ...	१४५, १
देशिको विधिवत् खात्वा ...	१२५, २०

देवातिष्यच्चैवकृते ...	८, १६
मथस्य नाम गृहणीयात्	१२, ५
द्विजेभ्यो दक्षिणा देया	१५६, २
	१६६, १६
द्विरष्टवृत्तं कुर्वीत ...	१३३, १०
द्विहापनोभिर्धन्याभिः...	६२, १५
घण्टुलं निक्षिपेत् कूपे...	१२५, २०
	१३०, ०

ध ।

धनधान्ययुतं स्वीतं ...	०३, ११
धर्मार्यकाममोक्षायां	६८, २

न ।

नदी तु रागती ज्ञेया ...	१३०, २१
नदीतोषं पश्चिमे तु ...	१००, ०
न मिश्रीकृत्य दद्यात् ...	०२, ६
नरखन्दनदानेन ...	०८, १३
नरस्वासनदानेन ...	००, २०
न विद्याया केवलया ...	०, ०
नरकेषु समस्तेषु ...	१०८, ०
न स्पृष्टः स द्विजो राजन् ...	८०, १६
नागएष्ठे समारोप्य ...	१५६, १३
नान्दीमुखे विवाहे च ...	०६, ८
नामगोत्रे समुच्चार्य ...	१२, १६
१३, ० । १०, २ । ०६, ३	
००, १८ ।	

नानिहा तु पितृन् आदौः	१३६, १२
नारसिंहेन रौमेण ...	१३१, १६
नार्व्वाक् संवत्सरादृद्धिः	१०१, ०
नास्ति तोयसमं दानं...	१२४, १८
निक्षिप्य वरुणं ध्यायेत्	१५०, १
नित्यनैमित्तिके कुर्यात्	६२, ०
नियमप्रवक्तृधाति ...	१८२, १०
नृवाङ्मं पुरुषो यस्तु ...	६६, ३
नैमित्तिकानि काम्यानि	६१, १०
नैवेष्टिकसर्वधूर्यान् ...	५१, १२
	५८, १५

प ।

पक्षिणश्च तथा सर्वे...	६, २
पक्षगव्यं वरुं प्राश्या ...	१६१, १०
पक्षगव्यार्घ्यं तोमाभ्यां ...	१३६, १०
पक्षगव्येन पश्चाच्च	१०५, ६-१३
पश्चाद्गुल तडागेऽपि ...	१२५, २२
	१३०, ६
पश्चाद्गृह्णन्वेत् कूप ...	१२६, २
पादुकोपानहं क्वं ००, १० । ५०, ३	
पौठमध्ये ततो देवं ...	६, १८
पुराणं लेखयित्वा तु ...	६८, १०
पुष्करिण्या न्यसेद्युषं ...	१३१, ६
पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यै ...	१५०, ११
पृथिवी वैष्णवी पुण्या	६६, १८

प्रणवेनाभिघार्यैव	१८८, १५	पालक्या मही दत्ता	४०, १८
प्रणवेनोत्तरीयश्च	१४६, ६	व ।	
प्रणिपत्य ततो दद्यात्	११२, ५	बहुमुनिमतमेतत्	७५, ४
प्रतिगृह्य द्विजो वेदान्	८८, ८	वाले देशान्तरस्ये च	२५, ८
प्रतिपञ्च द्वितीया च	१४२, ७	विन्दते मित्रलोकश्च	१०१, २
प्रायश्चित्ता वरयन्ति	१०, ११	बीजाना मुष्टिमादाय	०, १४
प्रदाप श्राकमुष्टि वा	४, १०	वृक्षस्यतेति वक्ष्यन्तु	१४६, ५
प्रमाप्रदानादवका-	१८२, १३	प्याहत्या चैव गावत्या	१८८, १०
प्रमौतो पितरौ यस्य	८८, १२	ब्रह्मणे कनक दद्यात्	१५४, ८
प्रशान्चवदन सौम्य	१५५, १५	ब्रह्मदद्यां सुरापान	८५, १४
प्रसूयमाना यो दद्यात्	५६, ७	ब्राह्मण प्रतिगृह्णीयात्	८५, १०
प्रवृत्तिमिर्द्वादशभि	६२, २	ब्राह्मणस्य वरो गौश्च	१२०, १३
प्राङ्मुख्याभिरुपाय	८, १२	ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्ष्या	१६५, १०
प्राजापत्यो गज प्रोक्त	५, ८	ब्राह्मणाय गृह दत्ता	७४, ४
प्राय्यापामशत कार्यं	८६, ५	ब्राह्मणाय सुग्रीवाय	५०, १७
प्रातः स्नान करोम्यद्य	१८, १४	ब्राह्मणाय ब्रह्मविदे	५०, ४
प्रासादारम्भद्रव्याणाम्	१८२, २०	भ ।	
प्रोयता भगवान् विश्व	१८१, ११	भूदीपाश्चात्र वस्त्राभ	२८, १३
प्रतमुद्दिश्यो दद्यात्	२६, १०	भूमिदीपात्रपानीयम्	३८, १०
फ ।		भूमि भूमिपतिर्दद्यात्	१५८, २२
फलमूलानि पानानि	४८, ८	भूर्मे प्रतियच्छ कुर्वात	० ६
फलाश्रमभिसन्धाय	११७, १०	भोजयित्वा द्विजान् सम्यक्	१२६, १३
फल मनोहर दत्ता	४८, १८	१२८, २१ । १५८ १०	
फलानामद्य सर्वेषां	६, ८	१०८, २० ।	

म।

मङ्गलैः पूज्य देवेशम्...	०६, १५
मण्डले मूलमन्त्रेण ...	१४८, ८
मन्त्रवर्णान् न्यसेन्मूर्द्धि	१८४, १०
मन्त्रयेच्छतधारांश्च ...	१५७, २०
मन्त्रीनां दैवतं ब्रह्मा ...	५, १८
मन्त्रीभूतवतुर्धोमान् ...	१०, २०
मनसा निश्चयं कृत्वा ...	१३८, ०
मनसा पापमुद्दिश्य ३, २। १२७, ५	
मनमासादिकाः काला	८२, ६
महागुरुनिपाते तु ...	१००, १०
महावर्षे समुत्पन्नाः ...	८३, ५
महाहर्षि च राजानि	८६, १६
महिषस्तु तथा घान्ध्याः...	५, १०
मासपक्षतिथीनाञ्च ...	१६, १०
	१३०, १०
मासिके वा चियच्छे वा	८०, १२
मिषाणां तदपत्यानां ...	२०, ५
मूलमन्त्रेण कुर्वीत ...	१४६, १२
मूलेनैव स्थितिं कृत्वा ...	१५६, ४
मेघो रुधोऽथ मिथुनं...	१३२, ११
मेघन्तु वारुणं विद्यात्...	५, १२

य।

य एतत् पुस्तकं रम्यं ...	०१, २
यथाधिकृत्य गायत्री...	००, ८

यथा कथञ्चिद्वत्ता गां...	५६, १०
यथाशक्ति च यो दद्यात्	४४, १४
यदादावर्तति त्रेकः ...	१२०, १८
यदाजयेयेन च राजसूयात्	६८, १२
यमहारे महावोरे ...	०८, १२
यस्तु गोचर्माभावा वै	४०, ११
यस्तु वस्त्रं प्रयच्छेत् ...	४६, ११
यानं वृक्षं स्त्रियं शय्यां	५२, १८
	६६, १४
यानशय्याप्रदो भार्या...	६६, १८
यावन्ति तव लोमानि...	१२३, ०
यावन्ति लोमानि हये	८२, १६
युगप्रक्षोति मन्त्रेण ...	१३१, १४
	१०६, १८
ये चलानि प्रयच्छन्ति ...	४८, ४
ये ते शतेति मन्त्रेण ...	१४४, १४
येऽबान्धवा बान्धवा वा	१०८, १
योऽर्चितं प्रतिशृङ्गाति	८, १८
यो दद्यात्क्षेत्रयित्वा तु	६८, १०
यो धर्म्मसंहितां दद्यात्	६८, १८
योऽपि कश्चित्तुवात्ताय	४६, ५
योऽयं रथं गतं वापि...	८३, ८
यो वाप्यौमप्रसाद्येय ...	१६४, १४
यो वाहयति यथाय ...	८०, १०
यं कुर्यात् कथिनादानं	५५, १५

२।

रत्न-वस्त्र-मङ्गो-मान ...	२८, २
रथमञ्चं गजं दासौगु ७०, ८। ८०, ८	
राष्ट्राच्च सूतकं भास्वि	२५, ०
रामायणं भारतश्च ...	६८, १६
रौप्येऽपि पितरो देवाः	६, १६

३।

शवणस्य प्रदाताहः ...	६०, २०
ज्ञान-चन्दन-सिद्धार्य-...	११६, १२
लिखित्वा तु यो दद्यात् ...	७०, ११
लिखित्वा भद्रकं पूर्वं...	११०, १०
गोहितो यस्तु वर्णेन ...	८०, १८
लौहजं शैलजं वापि ...	१११, १०

४।

वटे वद्रः समाख्यातः ...	६, १२
वरं विक्रयणं मातुः ...	८५, १०
वस्त्रं दद्यान्त आदद्यात्	०, १६
वस्त्राभावे क्षिपा भास्वि	८, ०
वापीकूपतडागाद्यं ...	१२०, २०
वापीकूपतडागानां ...	१२०, १
वापीतोयेन देवेश ...	१०५, १५
वायव्या वा म्यसेत् कुट्यम् १५०, ११	
वासोदण्डप्रवाणोक्तं —	०६, १८

विद्यातपोभ्यां धौनेन ...	०, १०
विधुवे हेममत्स्येन ...	७०, १०
विष्णुदेवोद्भवा मुख्याः	२०, ०
विष्णुसामतिशयश्च ...	१२२, २२
विष्णवे च गृहं दत्त्वा ...	१८२, ०
वृत्तिहीनस्य विप्रस्य ...	००, ५
वृद्धोद्यापूर्ययोग्यश्च ...	१००, २१
वृषाद्यसौति सव्येऽस्य ...	११२, १२
वेदग्रन्थैश्च गान्धर्वैः ...	१५०, २०
वेदाङ्गान् लेखयित्वा तु	६८, २०
वेदाध्याये घृतगुणं ...	५, २
वेदेन च घुराणेषु ...	७५, ६
वैनयकौ सिनी रथां ...	१५०, १६
वैशाखी धौर्धमावौ तु	८१, २
व्यतीपातं हर्षयश्च ...	१२२, २
व्याहृत्या विधिवद्भुता ...	१५२, ८

५।

ग्रतान्त्रमेधस्य यदच पुण्यं	६८, ८
ग्रथ्याप्रदानं यो दद्यात्	५२, ५
ग्रथ्याणङ्गादवस्थापि ..	८५, १२
ग्रथ व्यापस्तु दुपदा ...	११०, २०
ग्रहोर्द्वौति मन्त्रेण ...	१००, १६
ग्रामवापरजातन्तु ...	०१, २०
ग्रामग्रामशिक्षाघृतं ...	६५, १०
श्रिविज्ञायाः प्रदानेन ...	६६, ८

शुद्धेहिप्रो दद्याहेन ...	२१, ८	सह देवा सदाभद्राम् .	१००, १८
शुक्लेन दद्याद्य कन्या ...	८०, १२	सहपियङ्गुक्रियां कृत्वा ...	१००, १९
शुक्लेन ये प्रयच्छन्ति ...	८०, १०	साञ्ज्ये हवनयाने च ...	१०८, २०
अद्वायुक्तं शुचिर्दानम् ...	११, १५	सामगाय तु सा देवा ...	१५८, २
श्रुत्वा कन्याप्रदानम् ...	८०, ५		१६०, २
शौचिमाय कुलोवाय ...	२, ८	सामुद्रं पूर्वज्जुम्भे तु ...	१६०, २
श्वेतश्च दत्त्वा विप्राय ...	८२, १८	सारसतानि चोयानि ...	६, ८
श्वेतोदरः क्षणाप्युक्तं ...	८०, ०	साङ्गं हस्तद्वयं तत्र ...	८०, ११
स ।		सुखमद्यप्यमग्नदः .	८२, १०
सजीवकारणं कृत्वा ...	१५५, १०	सुगन्धाः श्रुतना च्वापः	८५, ११
सद्य शौचदिने ...	२०, ११	सुवर्गदानं गोदानम् ...	८०, १
सन्ध्याहोमोऽशुचिर्निन्द्यम्	२१, १०		५१, १५
समापयेत्तत पश्चात् ...	८, ०	सुवर्गं यः प्रयच्छेत् ...	५२, ८
समुद्रजानि यज्ञानि ...	५, १६	सुवर्गं रत्नतं वापि ...	५२, ८
समुद्रं गच्छ भक्त्येव ...	१०५, ०	सुवर्गं रत्नतं ताम्रम् ...	१२१, २
सर्गलोके च निवसेत् ...	१८२, १५	सुवर्गसहितं धानम् ...	१५२, ०
सर्गांशुनापोपछेदे ...	८१, १२	सुवर्गे दीयमाने तु ...	११, २१
सर्वकामसुसम्पुर्णम् ...	१२८, ६	सुरमे त्वं जगन्नाथे ...	५५, ८
सर्वं च वामदेवस्य ...	२०, ०	सुश्रीमन् भवेत् पूर्व्वे ...	१२०, ८
सर्वं च धाङ्गुखो दाता	११, ५	सुसंस्कृतं तु यो दद्यात्	८०, ८
सर्वमापोमय लोकं ...	१५०, ५	सेतुप्रदानादिभ्यः ...	१८२, ११
सर्वेषामेव दानादाम् ...	८१, २	सेतुहस्तजलादीनां ...	१५०, १०
सर्वेष्वेतेषु कर्तव्या ...	१०८, ५	सौख्यं नृणामकरौ ...	१२०, १८
	१८२, १०	याताः सम्पुष्टपुष्टा ...	१०, ८
सर्वोपकरणोपेतम् ...	०१, ०१	अदत्तां परदत्तां वा ...	८१, ६

४. । पङ्क्त्या ।

मन्त्राः ।

बृहदेष्टव्यानानि ।

यजुर्माध्यन्दिनी ।

१०३ ० अवततय धनुः ... १६ अः १३ मन्त्रः ।

अवततय धनुर्ं सहस्रालिप्रतेयुषे ।

निघ्नोर्ष्यं ब्रह्म्यानाम्मुखा शिवोऽगः सुमना मयः ।

१०१ १६ अश्वत्थूपरोमो ... २४ अः १ मन्त्रः ।

अश्वत्थूपरोमोऽन्यस्ते प्राजापत्या

ह्यण्यग्रीव आमेधो रराटे ।

गुरस्ताव सारस्तौ मेघधक्ताव

बन्धोराग्निगावधोरागौवाह्नोः ।

सुक्तयजुर्माध्यन्दिनी ।

१०१ १२ असिपन ... २६ अः १७ मन्त्रः ।

असिपनोऽस्यादित्योऽर्ज्वन्नसि भित्तो गुह्ये हनमतेन ।

असिसोमेन खमया विरक्त आङ्गस्ते नीलि दिवि बन्धनानि ।

११४ १० असौ यस्तामः ... १६ अः ३ मन्त्रः ।

असौ यस्तामो अयणं पत वधुः सुमङ्गलः ।

ये नैनं वदा अभितो दिक्षु श्रिता सहस्रशो

वैषां हेङ् ईमहे ।

१०३ ६ असंख्याता ... १६ अः ५७ मन्त्रः ।

असंख्याता सहस्राणि ये वदा अधिभूयाम् ।

तेषां सहस्रयोजनेव धन्यानि तन्मसि ।

१०३ ५ अस्मिन् महति ... १६ अः ५७ मन्त्रः ।

अस्मिन् महत्यर्थेऽन्तरौह्ये भवा धीधि ।

तेषां सहस्रयोजनेव धन्यानि तन्मसि ।

१४ २ अहानि शंसवन्तु ... १६ अः ११ मन्त्रः ।

आ ।

४ । पञ्चमी ।

मन्त्रः ।

धृक्वैदद्यानानि ।

यजुर्माध्यन्दिनी ।

११४ १८ आह्वयेन . . ३३ अ ३३ मन्त्र ।

आह्वयेन रजता वर्धमानो निवेशयन्नमृतममर्त्यम् ।

हिरण्ययेन सविता रघीना देवो याति सुवसानि पश्यन् ।

३४	२	}	आपोहिता मयीसुव*	३६ अ १७ मन्त्र ।
१०६	१			
११४	२	}	आमहन् माह्वयो* . .	३२ अ ३२ मन्त्र ।
१००	१२			
१८०	४	}		

इ ।

१०४ १५ इन्द्रघोषत्वा . . ५ अ ११ मन्त्र ।

इन्द्रघोषत्वा वसुभिः पुरस्तात् पातुर्वधैतास्त्वाद्यैः

यथात् पातु ममोन्नवास्त्वापिहभिर्दक्षिणतः पातु विष्वक्कर्मा

त्वादित्रैवत्तरतः पातिवदमहन्तमन्वा ऋद्धिर्मा यथाप्रियङ्गुनि ।

३३	१०	}	इन्द्रो विश्वस्य राजति*	३६ अ ८ मन्त्र ।
११०	२०			
१६२	१२	}	इमं मे वदथ . .	२१ अ १ मन्त्र ।
१६५	२२			
१०५	८	}		

इमस्मै वदथशुभोदवमहापमृडय

त्वाभवत्युपराचके ।

१०५	१६	}	इष्टैर्दधिस्यौदत*
१००	३		

१०५	११	}	इष्टैर्वायमितर**	३५ अ १८ मन्त्र ।
१६८	२०			
१८६	१२	}		

ह ।

हतमश्रोत्रियं आङ्गं ...	१२७, २	हिरण्यदः समृद्धिश्च ...	५१, १६
हरमरकमाप्नोति ...	७१, ७	हुतं दत्तं तपोऽधीतम्	७१, १०
हर्ता हारयते भूमिं ...	७१, ७	हुत्वा तु हविषा दद्यात्	१६०, ८
हविषा प्रथमं कल्प ...	७१, १५	हेमदो निष्णुभवनं ...	५१, ६
हव्ये हविषि यदागम्	१०६, २२	हेमश्दङ्गो शक्ये शौच्यै ...	५७, १७
हस्तलेपमतो वप्ये ...	७६, १२	हेमश्दङ्गो गुरोर्दत्वा ...	१७५, ५
हस्त्यन्वरथयानानि ...	८७, २३	हेमजं शौच्यजं वापि ...	१२५, १८
हिरण्यगर्भमात्मानं ...	१०, १		११०, ५
		होतुर्वस्तुयुगं कास्यं ...	११९, ६

दानकौमुदीधृतवेदमन्त्राणामकारादिकमेव

.सूचीपत्रम् ।

* एवचिह्नितमन्त्रास्तत्स्थानेषु मन्त्रशतैव सम्पूर्णा एवोक्तता ।

अ ।

३ । पङ्क्तिः । मन्त्राः । ब्रह्मवेदस्याङ्गानि ।
युक्तयस्तु -साम्बन्धिनीयाराधना ।

१०२ २० अक्षरमौमदन्त ... ३ अध्याये ५१ मन्त्रः ।

अक्षरमौमदन्त ह्यवशिष्टा अधूयत आचोषत ।

समानवोन्निप्रानविष्ठवा मवीयोनान्विन्दते इदौ ।

यजुर्माध्यन्दिनी ।

११० १० अग्निं हृदयेन* ... ३८ अ्या ८ मन्त्रः ।

१०६ ३ अग्नेरयोक्म* ... ८ अ्या २३ मन्त्रः ।

११५ १४ अयेषीरति* ... ६ अ्या ९ मन्त्रः ।

१६६ १२ } अघो अन्नस्य कीकालम्* ३ अ्या ३३ मन्त्रः ।

१८५ १६ }

३९ ० }

३९ १४ } अमोषुष्य आलोनाम्* ३९ अ्या ६ मन्त्रः ।

२५ ० }

११९ ६ }

१६२ १५ }

१०५ १९ }

२०१ १८ }

अवाचाग्ने* " ... " "

ई ।

४ । पङ्क्ति । मन्त्रा । गृह्यवेदशाखाणि ।
तैत्तिरीय सं १ प्र १ मन्त्र ।

१८८ २० इमेत्वा ... ऋग्वेद सं ५ अष्ट ।

१८९ २० ईरावती ... ६६ अ ८९ सूक्त ।
ईरावती धेनुमती हि भूतं सूर्ययज्ञिनी मनुषे रश्मिः ।
त्यक्तभारोदसो विष्णवेते दाधर्पण्यवोमयूखैः ॥

यज्ञ सं माध्यन्दिनीशाखा ।
१९२ १२ ईशावास्य .. ७० अ १ मन्त्र ।

ॐ ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्चिज्ज्ञायतां जगत् ।
तेन त्यक्तेन मुञ्जीया मा गृध्र कस्यचिद्धनम् ॥

उ ।

१११ १७५ २०२ } ६ } उदुत्तम वरुणपाशं ... १२ अ १२ मन्त्र ।
१० } ५ }

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते .. २४ अ ५६ मन्त्र ।

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयन्तस्त्वमेहि ।
उपप्रयन्तु भवत सुदानव इन्द्रप्राग्भवांसवा ॥

१०८ ५ उपरुद्रन् धरुण मात्ते ८ अ ५१ मन्त्र ।
उपरुद्रन् धरुण मात्ते धरुणो माधरन्धयन् ।
रायण्योयमस्मात्त दौधरत् स्वाहा ॥ .

१७१ १६२ १७५ } २२ } ऋग्वेद सं १ अष्टक ।
२२ } १८ } उरु हि राजा वरुण २ अ १४ सूक्त ।

ज ।

३ । पङ्क्तौ ।

यन्ता ।

सुखवेदस्यान्तादि ।

अथवेद सं

३ अष्टक ५ अध्यायः ।

११८ २ } ऊर्ध्वं उभयं ... ३ मन्त्रं ६ सूक्तम् ।
 ११९ ३० }

ऊर्ध्वं उभयोः अध्वरस्य होतरमे तिष्ठदेवतातापनीयान् ।

तु हि विश्वमभ्यसि मन्त्रप्रबोधसंस्थितिरसि भवीषी ॥

जट ।

बन्धु माध्यन्दिनीशाखा ।

१२० ८ } जटाय वाच प्रपद्ये° ... ३६ अथ १ मन्त्रः ।
 १२१ १८ }

१२२ ५ } जटायु सताप° ... १७ अथ ८२ मन्त्रः ।

झ ।

१६८ १६ } एष व कुटपो रागा°
 १६५ २१ }

क ।

माध्यन्दिनीशाखा ।

१२३ १६ } कया त्वं न ऊयामि° ... ३६ अथ ७ मन्त्रः ।

१२४ १० } कयानस्थिम्° ... ३६ अथ ३ मन्त्रः ।
 १२५ १ }

१२६ ८ } कस्या सखी-मदानां° ... ३६ अथ ५ मन्त्रः ।
 १२७ १२ }
 १२८ ४ }

१२९ १ } काश्यात् ... १२ अथ २० मन्त्रः ।

काश्यात् काश्यात् प्ररोहन्ती यत्नं यत्नस्यरि ।

यत्नानो पूर्वं प्रतु सख्येयं प्रतेय य ॥

३। पङ्क्त्या । मन्त्रा । बृहदेदस्यानानि ।

माध्यन्दिनीशाखा ।

१५ ८ कोऽदात* ० अ ४८ मन्त्र ।

१०३ १२ कोऽसीति २० अ ३ मन्त्र ।

कोऽसि कतमोऽसि कस्यैवा कायत्वा ।

सुसोक्तमङ्गलसद्यराजन् ।

१६६ १० कथारमणि* ३५ अ १६ मन्त्र ।

ग ।

१०३ ११ } श्रीसुक्तम् ।
११४ ११ } गन्धधारि

घ ।

१०३ १० } चत्वारि ऋकेति १० अ ६१ मन्त्र ।
११४ १० }

चत्वारि ऋक्ता त्रयोऽस्य पादा द्वे श्रीर्व सप्तहस्ता सोऽस्य ।

त्रिधा वक्षो सुवभो रोरवीति महोदेवो मर्त्या व्याविवेश ।

१०२ १६ चन्द्रमा मनसो जात ऋग्वेद ८ अष्टक ।
(सुववसुते उक्त) ४ अ १६ वर्गः ।

त ।

शुक्लयजुः माध्यन्दिनीशाखा ।

तदिप्रामो २४ अ ४४ मन्त्र ।

तदिप्रामो विपन्यवो जाग्रद्वारं समिन्यते ।

विष्णोर्मेतु परम पदम् ।

११८ १४ } तत्पापामि* १८ अ ४६ मन्त्र ।
११९ १४ }
१०५ ११ }

धः । पङ्क्तिः ।

मन्त्राः ।

ब्रह्मवेदस्यांगानि ।

शुक्लयजुः माध्यन्दिनीशाखा

२४ १६ तस्मा व्यरुद्रमाम.* ... २६ ध्यः १६ मन्त्रः ।

१०३ ८ तमोश्चानं . ... २५ ध्यः १८ मन्त्रः ।

तमोश्चानं जगतस्तस्यैवस्यति ।

१४१ ७ चातारमिन्द्र ... २० ध्यः ५० मन्त्रः ।

चातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं

हवे हवे सुहवं गूरमिन्द्रं ।

हवधामि शुक्रं पुवश्चतमिन्द्रं

स्वस्ति गो मघवा धातिन्द्रः ॥

१०३ ६ अश्वकं ... ३ ध्यः ६० मन्त्रः ।

अश्वकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

उर्ध्वारक्तमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥

१११	५	} तमो अग्ने* ... २१ ध्यः ३ मन्त्रः ।
१४६	३	
१६२	१३	
१६४	२१	
१७५	२	
२०१	८	

१०२ १२ त्वां गन्धर्वी ... १२ ध्यः ८८ मन्त्रः ।

त्वां गन्धर्वी अश्वक्त्वामिन्द्रस्तां वृहस्पतिः ।

त्वामोघधे सोमो राजा विद्वान् यथादमुषत ॥

६ ।

१८१ १४ } दिवन्ते धूम.* ... ६ ध्यः २१ मन्त्रः ।

२०५ ८ } दिवमयेणास्पृष्ट* ... ६ ध्यः २ मन्त्रः ।

११५ १८ दिवमयेणास्पृष्ट* ... ६ ध्यः २ मन्त्रः ।

४ । पञ्चार्त्ता ।

मन्त्राः ।

मूलवेदस्थानानि ।

मुक्तायजुः माध्यन्दिनीशाखा ।

१०८	११	} देव सवित * ... ६ अक्षः १ मन्त्रः ।
१०२	१०	
२००	१	
११५	१४	} देवस्य त्वा* ... ३८ अक्षः १ मन्त्रः ।
१६६	१५	
१००	१८	
३४	१८	द्यौः शान्ति * ... ३६ अक्षः १० मन्त्रः ।
१०१	२०	} इषदादिव* ... १६ अक्षः २० मन्त्रः ।
११३	२	
१००	६	

ध ।

१०२	१६	} धूरति ... १ अक्षः ८ मन्त्रः ।
११४	१२	

धूरति धूर्त्वं धूर्त्वंतां धूर्त्वंतां व्योऽस्मान् धूर्त्वंति ।

धं धूर्त्वंता वयं धूर्त्वांसः ।

न ।

१०३	१०	नमस्त वायुधायाना ... १६ अक्षः १४ मन्त्रः ।
-----	----	--

नमस्त वायुधायाना ततस्य दृण्यवे ।

उभाभ्यामतते नमो वाऽऽभ्यान्तव धन्वने ॥

११४	१८	नमो दृण्यवे ... १६ अक्षः ३६ मन्त्रः ।
-----	----	---------------------------------------

नमो दृण्यवे च द्रष्टव्याय च नमो निष्पङ्क्तिने चेषुधिमते च ।

नमो स्तोत्रोपवे वायुधिने च नमः स्वायुधाय सधन्वने च ॥

१०३	८	नमो वाः किकिरेभ्यः ... १६ अक्षः ३६ मन्त्रः ।
-----	---	--

नमो वाः किकिरेभ्यो देवाणां हृदयेभ्यो नमो विवि-

र्यत्वेभ्यो नमो विश्वरूपेभ्यो नम आनिर्हतेभ्यः ॥

३ । पङ्क्तौ ।

मन्त्रा ।

ब्रह्मवेदस्थानानि ।

श्रुत्ययुक्तं माध्यन्दिनीशाखा ।

११४ २० नमोऽस्तु नीलग्रीवाय १६ अ ८ मन्त्र ।

नमोऽस्तु नीलग्रीवाय सहस्राक्षाय मौदुषे ।

अथो येऽस्य सत्त्वा मोऽन्तेभ्यो करद्वयम् ॥

११५ ॥ नमोऽस्तु सर्वेभ्य १६ अ ६ म ।

नमोऽस्तु सर्वेभ्यो ये के च पृथिवीमनु ।

येऽन्तरीक्षे ये दिवि तेभ्य सर्वेभ्यो नमः ॥

१०६ ८ नीलग्रीवा १६ अ ५६ म ।

नीलग्रीवा प्रितिकच्छा दिव रक्षा उपस्थिता ।

तेषा सहस्रयोजनेव धन्वाणि तन्मसि ॥

प ।

११५ १६ मिष्टसदनमसि ५ अ १६ मन्त्राश्च ।

१८१ १६ } पुनस्तादित्या रक्षा १२ अ ४४ म ।

१८८ ८ पुनस्तत्तन्मन्त्रा ११ अ १ मन्त्रात् ।

सहस्रग्रीवा पुनस्तत्तन्मन्त्रा सहस्रपात् ।

स भूमि सर्व्वत स्पृत्वात्यतिष्ठद्दशार्जुनम् ॥ १

पुनस्तत्तन्मन्त्रा यद्भूत यच्च भाव्य ।

उतामृतत्वस्येष्टाभो यदग्नेनातिरोहति ॥ २

एतावानस्य महिमातो ज्ययास्य पूर्य्य ।

पादोऽस्य विशाधृतानि निपादस्यामृत दिवि ॥ ३

निपादूर्ध्वं उदैत पुनस्तत्तन्मन्त्रा पादोऽस्येष्टाभवत् पुन ।

ततो विम्वर्य्यकामत् शासनाश्रये अग्नि ॥ ४

ततो विराट्प्राप्त्यतिष्ठद्दशार्जुनम् ॥

स जातो अथारिष्यत पचाद्भूमिमथोपुन ॥ ५

१ । पङ्क्ति ।

मन्त्रा ।

इत्येदं दृष्टानामि ।

शुक्लयजु माध्यन्दिनीशाखा ।

तस्माद्यज्ञात् सर्व्वज्जतः सम्भूत एषदान्य ।

पशूस्तास्रके वायथाऽनारण्या दान्याश्च ये ॥ ६

तस्माद्यज्ञात् सर्व्वज्जत ऋच सामानि जज्ञिरे ।

इन्द्रासि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥ ७

तस्मादन्वा अजायन्त ये केचोमपादत ।

गवो ह जज्ञिरे तस्मादाता अजावय ॥ ८

त यश्च बर्हिर्भि प्रीक्षन् पुरधं जातमपात ।

तेन देवा अममन्त साध्याश्च ऋषयश्च ये ॥

यत्पुत्रव यदधु कलिघा यकल्पयन् ।

मुख किमस्यासीत् कि वाङ् किमुखादा उच्येते ॥ १०

वाङ्मण्डोऽस्य मुखमासीदाङ्ग राजन्य जत ।

उर तदस्य यदैश यदभ्या गूढोऽजायत ॥ ११

अङ्गमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत ।

ओजादायुश्च प्राणश्च मुखादभिरजायत ॥ १२

गभ्या आसीदन्तरीक्ष शीर्ष्णो द्यौ समवर्तत ।

यदभ्या भूमिर्दिश ओजासया लोकानकल्पयन् ॥ १३

यत्पुत्रवेद्य हविषा देवायज्ञमतन्वत ।

वराणोऽस्यासीदाज्य द्यौश्च इन्द्राग्रदक्षि ॥ १४

सतास्यासन् परिधधस्त्रिसप्त सभिध जता ।

देवा यद्यश्च तन्वाना अश्वधन् पुरधम पशुम् ॥ १५

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

तेहनाक महि मानसवयस यश्च पूर्व्वं सन्ति देवाः ॥ १६

४ । पङ्क्ति ।

मन्त्रा ।

श्रुतिवेदस्याभावि ।

अष्टमेदमं ४ अष्टक ।

११० १४ पूषागा अन्वेतु नाः ... ८ अ १२ वर्ग ।

यधु सं-माध्यन्दिनीशाखा ।

१०१ ३ पवित्रे स्यो वैष्णव्यौ* १ अ १२ म ।

१०३ १० प्रमुच धन्वन्तस्यमुमधोरात्तगोण्या । १६ अ ६ म ।

प्रमुच धन्वन्तस्यमुमधोरात्तगोण्या ।

या अ ते हस्त इवव पराता मगवोव्यय ।

अ ।

१०२ १८ } अहस्पते ... १० अ १६ म ।

११४ १४ }

अहस्पते मरिदीया रथेन रत्तोहा मित्रा अपवाधभाज ।

प्रमल्लत्नेना प्रमल्लो यथा जयप्रमलाकमेध्विता रथानां ४

११६ १ मल्लद्वंष्ट्र* ... { ५ अ २० म ।

११६ २ मल्लवनिता* ... { ६ अ १ म ।

म ।

१०१ १० } भद्रं कर्णेभिः ... २५ अ २१ म ।

११४ २० }

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रम्यज्ञेमास्तुभिर्वचनाः ।

स्त्रिरैरङ्गैस्तृणास्तनूभिर्द्यौमहि देवहितं यदायुः ४

२३ ८ } भूर्भुवः स्व* ... { २१ अ १५ म ।

१३३ ८ }

. म ।

अष्टमेदमं १ अष्टक ।

११४ २१ मनोनय . ... ५ अ १६ वर्ग ।

मनो न योऽभ्यन लघ्यदेक मनासुरो यम ईद्रे ।

राजानो मित्रावरुणा सुधानो योषु प्रियममृतं रत्नमादा ।

४ । यङ्गा । मन्ता । ब्रह्मवेदस्थानानि ।

१०३	७	मानसोक्ति*	यजु स माध्यन्दिनीशाखा ।
११३	१७		
१६८	२२		
१८५	५		
११८	८	मासतोऽसि*	१८ अ ४५ म ।

य ।

यजु स माध्यन्दिनीशाखा ।

१२१	१०	यज्ञेन यज्ञ (पुत्रवसुक्त*)	२१ अ १६ म ।
१८१	२०		
१७०	३	यज्जाग्रत	३३ अ १ म ।

यज्जाग्रतो दूरसुदैति दैवन्तादुसमस्य दुरङ्गम ।

ज्योतिषा ज्योतिरेकन्तान्मे मन शिवसकन्तमस्तु ॥

११६	८	यदावध्नन्*	३७ अ ५२ म ।
११६	१३	यद्देवा देवहेतन*	२० अ १७ म ।
१६८	१८		
१८५	२		
३३	६	यन्मे हिम	३६ अ २ म ।

यन्मे हिम चक्षुषो हृदयस्य मनसो वातिष्ठय

हृदयतिर्मे तद्भातु शनो भवतु पुत्रमस्य यस्पति ।

११५	८	यवोऽसि यवया*	५ अ २६ मन्ताग्र ।
१०३	१२	य एतावन्तस्य	१६ अ ६३ म ।

य एतावन्तस्य भूयासश्च दिशो यदा वितस्त्रिरे ।

तेषां सङ्ख्ययोगेय धम्यानि तन्मृति ॥

११५	२०	या ते धामान्युत्तसि*	६ अ ३ म ।
१०३	५	या ते यदेति	१६ अ ४८ म ।

या ते यद् शिव तन् शिवाविश्राद्ध मेघनी ।

शिवायतस्य मेघनी तया वा मृङ्गनीवर्मे ॥

४ । यजुः ।

यन्ता ।

यजुर्वेदसामानि ।

यजुः सं-माध्यन्दिनीश्राव्या ।

११८ १५ या वो देवा * ... १५ था २३ म ।

११८ ११ या स्ते धमि* . १५ था २२ म ।

११७ ५ या योयधी* . १५ था ८९ म ।

ऋग्वेद ० मछले ।

१७४ ११ } यासां राजा ... ७८ सुक्तम् १ मन्त ।

१६२ ५ }

१०९ १७ } ऋग्वेद ३ थष्ट ।

११७ ११ } युवा सुवासा . १ था १ वर्ग ।

युवा सुवासा परिशीत आगात् स ज्ञेयान् भवति जायमानः ।

तं श्रीराम कवय जगन्मन्त्रि स्वाध्या भगसा देवपत्न ।

यजुर्वेदसामान्यन्दिनीश्राव्या ।

०२ १६ } युजन्ति . १२ था ५ म ।

१७ १५ }

युजन्ति ब्रह्मभयवचरन्तं परितस्तुष ।

होचन्ते होचनं दिवि ।

०२ १ } धूपप्रस्तेति* . २५ था २८ म ।

०६ २२ }

१ ० } ये ते शतं*

४ १७ }

५ ११ }

६ २२ }

७ ११ }

८ ये तीर्थानि . १६ था ६१ म ।

ये तीर्थानि प्रचरन्ति अकादस्ता निषङ्गिन ।

तेषां सप्तस्योनेने वधन्वानि तन्मसि ।

१८ योगे योगे . ११ था १७ म ।

योगे योगे तवस्तर्ह वाजे वाजे हवामहे ।

साखाय इन्द्रमृतये ।

४ । यजुग ।

मन्त्राः ।

यजुर्वेदब्राह्मणि ।

यजुर्वेदमाध्यन्दिनीशाखा ।

३४   १४ }
 १४५   १८ } यो व शिवतमोरसः ०   ३६ अ १४ म ।
 १४६   १९ }

३ ।

१०१   १२ }
 १०४   १५ } रक्षोहन् ०   ५ अ २३ म ।

रक्षोहन् वल्गुहन् वैष्णवीमिदमहन् वल्गुमु-
 त्किरामि यस्मेनिष्ठो यममातो निषखानेदमहन्
 वल्गुमुत्किरामि यस्मे समानो यमसमानो निषखानेद
 महन् वल्गुमुत्किरामि यस्मे सवन्मुपमसवन्मुनिषखानेद ॥
 महन् वल्गुमुत्किरामि यस्मे सजातो
 यमसजातो निषखानोत्पृथ्यात्किरामि ॥

४ ।

यजु माध्यन्दिनीशाखा ।

१०१   १६   ऋक्मूलं परीरवत् ०   १२ अ ७१ म ।
 ऋक्मूलं परीरवत्सुशेवसोमपितृव तदहपतिराम-
 विष्मकंशंघपोरौ प्रस्थापयवाहन् ॥

५ ।

१६९   ४ }
 १०१   १५ } ववयस्योत्पन्नमसि ०   ४ अ ३६ म ।
 १०५   २१ }
 १०६   ११ }
 ११४   १४ } वातो वा   ८ अ ७ म ।

वातो वा मनो वा मन्त्रव्याः सप्तविंशतिः ।

॥ अतो वाचमयुर्गन्तेऽस्मिन्नवमाद्यः ॥

४ । पङ्क्तौ ।

मन्त्रा ।

सूक्तवेदस्थानानि ।

साम स ६ प्र १० गृह्य २ म ।

१४२ ■ वात ध्यावातु मेघज

१०१ १६ विष्णोरराटमसि ५ अ २१^१ म ।

विष्णोरराटमसि विष्णो अपत्रेस्यो विष्णो
सूरसि विष्णोभुङ्क्वोऽसि वैष्णवमसि विष्णवे त्वा ॥

११६ ५ विष्णो कर्मैमाणि ६ अ ७ म ।

विष्णो कर्मैमाणि पश्यत यतो प्रतानि पश्यसे ।

इन्द्रस्य युज्य सखा ॥

१४० ० } सामवेद स २ प्र ।
११३ २० } इषाह्यसि^१ १ अ ३ सू ३ ।

श ।

३४ ० अग्न इन्द्राघो^० ३६ अ १० म ।

३५ १० } अग्नो निज^० ३६ अ ६ म ।
३६ २० }

११४ २ } अग्नो देवीरभीष्टये^० ३६ अ १९ म ।
१०८ २० }

३४ १ अग्नौ वात प्रवता^० ३६ अ १० म ।११५ १२ सुन्वन्ता लोका^० ६ अ १ म ।

१०२ १३ } शीघ्र ते^० ३१ अ २२ म ।
११४ ११ }

शीघ्र ते जघ्नीश्व पद्मावहोरात्रे पार्श्वे

नक्षत्राणि रूपमग्निभौ ध्यात्तम् ॥

इष्टानिषाद्यामुष्म इषाद्य सर्वलोक्कम् इषाद्य ॥

स।

श। । पङ्क्त्या ।

सन्ता ।

मूलवेदस्थानानि ।

यजु-माध्यन्दिनी ।

१६९ ५ } सत्वग्रोष्मे° ... २१ अ ४ म ।
 १७५ ७ }
 २०१ १४ }

१६६ ६ } सदसस्पतिम्° .. २२ अ ११ म ।
 १८४ १२ }

१०२ १२ } समिद्धोऽन्नम् -- २६ अ १ म ।
 ११४ १३ }

समिद्धोऽन्नम् कदरम्भतीनाङ्गुतमग्ने मधुमत्पिबमान ।

वाजोवहन् वाजिनज्ञातवेदो देवाता अक्षिप्रियभासधस्य ।

ऋग्वेदसं ५ अष्टक ।

१११ २९ समुद्रश्वेता ... ४ अ १६ वर्ग ।

समुद्रश्वेता सलिलस्य मध्यात् पुनानार्चन्त्यनिविष्टमाना ।

इन्द्रो वावष्ठीवहवोररादता व्याधो देवोरिष्ट मामवन्तु ।

माध्यन्दिनी ।

११८ ७ समुद्रोऽसि वमस्तान्° १८ अ ४५ म ।

१८१ १ सप्तदे व्यपे° ..

१८१ ६ समुद्रं गच्छ स्वादा°... (अ २१ म ।

१०० १० } सविमुक्त्वाग्रसव° ... १ अ ११ म ।
 १०२ १३ }

१०० १८ } सवितुर्व° .. १ अ २१ म ।
 १०२ ८ }

१०२ १० } सित्योरिष्ट प्राध्वने .. १० अ ६५ म ।
 ११४ १५ }

सित्योरिष्ट प्राध्वने गृधनाशो वातप्रमोह पतयन्ति युष्मा ।

एतस्य धारा अदधो नवाभीकाळा भिन्दुभिर्मभि पिबमान ॥

२ । अङ्गा ।

मन्त्रा ।

अलवेदव्यानाभि ।

माध्विनी ।

{ १०३ २ } सूत्राभाषणं ... २१ अ० ६ मः ।
 { १०४ २ }

सूत्राभाषणं एषिवीं चामनेहसं सुप्रमोक्षमदिति सुप्रवीति ।

देवी मार्गं सरित्तामनामसमस्यन्तीमावहेना सक्तये ।

अग्रेव सं २ अष्ट ।

१६१ १०८ { १२ } सूत्रवत्ताङ्गमवती ... २ अ० २५ मः ।

१८२ ८ सोमं राजानं ... ८ अ० २६ मः ।

सोमं राजानमवसेऽग्निमन्वारमामहे ।

आदित्याभिषुं सूर्यं मध्याम्यद्य दृष्टव्यतिं खाद्या ।

२५ ८ सतिन हन्त्रं ... साम सं ८ प्र -

३ अ० ८ मः ।

{ १०९ १० }
 { ११० १० }
 { ११० १२ }
 { ११० १२ }
 { ११० १२ }

सोना एषिवी नं ... { २५ अ० २१ मः ।
 { २६ अ० १३ मः ।

११८ २० खण्डमौ खाद्यां ... १८ अ० ५ मः ।

{ १०९ ८ }
 { ११२ १६ } हिरण्यगर्भं ... १२ अ० ९ मः ।

हिरण्यगर्भं समवर्ततामे मृतस्य जातं पतिरेक आसीत् ।

सदाधार एषिवी आमुतेमा कस्यै देवाय हविषा विधेम ।

{ १६१ ६ }
 { १०८ १६ } हिरण्यवती ... अष्ट सं १ म १६४ अ २० मः ।

दानक्रियाकौमुदी ।

१० पूतं पञ्चमरागतोऽपि सुभगं बालाविलामादपि
प्राथ्यं कोकिलकूजितादपि मनोमोहं मनोजादपि ।
श्रीतं श्रीतमयूखतोऽपि मधुरं माध्वीकमथादपि
श्रीगोविन्दपदारविन्दसुरलीलाहास्यमाराधुमः ॥
श्रीगोविन्दपदद्वन्द्वनखेन्दुरुषिपन्ततिः ।
अन्तश्चिन्ताभिरदुभ्रान्तचित्तध्वान्तं धुनोतु नः ॥
११ धेनव्योतिषपङ्कजेषु नितरां मार्त्तण्डविम्बायितं
श्रीगोविन्दपदारविन्दयुगले लीलामरामायितम् ।
वेदान्तस्मृतिषन्तसिचिपचगोत्रेषु हिमाद्रीयितं
केयां मौ परिशीलितो गणपतिर्भट्टः भर्ता दुस्मिधः ॥
१२ तत्तनुजम्बा विदुषामसुरागमधूमिकाभिरामिकम् ।
सुररिपुपदारविन्दश्रद्धामृतमाधुरीरमाभिषः ॥
आलोण्यास्त्रिभुवनमंश्रुहानविकल्प इष्टा पुराणान्यपि
प्रोक्ताः मध्यगयो विविष्य मुनिभिर्मन्त्रादिभि र्भरिताः ।
श्रीमन्नातपदारविन्दविजयमधूजोभरोद्देयत
श्रीगोविन्दकवि करोति गदना दानक्रियाकौमुदीम् ॥

अथ दानविधिः ।

तत्र सर्वतः —

दानं वै विधिवद्देयमशुभानाञ्च नाशनम् ।
यद्यदिष्टमस्त्रीके यज्ञापि दयितं गृहे ॥
तत्तनुशब्दे देयं स्वर्गमन्वयमिच्छता ।
श्रोत्रियाय दरिद्राय अर्थिने च विशेषतः ॥

दृष्टमिति —

श्रोत्रियाय कुलीनाय दरिद्राय च वामव ।
• शत्रुघ्नाय विनीताय सर्वभूतहिताय च ॥
मर्मदाम सुरश्रेष्ठ दत्तं भवति चाद्यम् ।
अथ दानस्वरूपनिरूपणम् ।

तत्र देवस्त —

अर्षानामुदिते पात्रे यथावत् प्रतिपादनम् ।
दानमित्यभिनिर्दिष्टं व्याख्यातं तस्य वक्ष्यते ॥

उदिते शास्त्रविहिते^१, यथावत् शास्त्रोक्तप्रकारकम्, प्रतिपादनं
पात्रस्त्रीकारमन्त्रादकस्याग, त्यागश्च स्वतन्त्रवृत्तक^२ कर्तव्यपार,
स्वतन्त्रं यथेष्टविनिर्णयार्हकम् । दानप्रकाराश्च वक्ष्यन्ते ।

एतेन शास्त्रोक्तप्रदानस्त्रीकारमन्त्रादकं शास्त्रोक्तप्रकारकौ
द्रव्याद्यामौ दानमिति वैधदानसंज्ञासंज्ञातम् ।

१ म सुब्बे, •विष्णवे ।

२ इ एब्बे, स्वतन्त्रवृत्तकः ।

नेन—

मनसा पाचमुद्दिश्य भूमौ तोयं समुत्सृजेत् ।

विद्यते सागरस्थान्तो दानस्थान्तो न^१ विद्यते ॥

इत्यग्निपुराणवचने उद्दिश्येत्यस्य स्त्रीकाराश्रयत्वेन प्रतीत्येत्यर्थात्
द्रव्यत्यागे कृते सत्यपि देवात् पाचस्त्रीकारसम्पादनेऽभिद्वे दान-
त्वाभावात् कलाभाव इति ध्येयम् ।

न च विद्यादानादावध्याग्निर्दोष इति वाच्यम् । तत्र दानशब्दस्य
भाक्तत्वात्, अन्यथा उत्सर्गादिदानवाक्यप्रसङ्गः स्यात् ।

अदक्षिणन्तु यद्दानं तद्दानं निष्फलं भवेत् ।

इति व्यासवचनादक्षिणापि शिष्येभ्यः प्रसज्येत । प्रत्युत
गृहसंप्रदानिकैव दक्षिणेति ।

अभयदानस्य तु भयनिवारणरूपत्वात् सुतरामेव तत्र दान-
शब्दो गौण इति ।

देवोद्देशकद्रव्यत्यागस्य तु देवगतस्त्रीकाराभावेन केवलं तत्र
स्त्रीकारारोपाद्दानलक्षणायोगात् देवोद्देशेन द्रव्यत्यागो याग इति
यागलक्षणव्यापनाच्च पूजामात्रेऽपि अस्त्रीयागमाद्व्यागपदप्रयोगाच्च
यागत्वमेव तेन तत्र दानशब्दप्रयोगो गौण एवेति ध्येयम् ।

दानसामान्यलक्षणन्तु-उद्देश्यगतस्वामित्वजनकस्यागो दानमिति ।

एतेन भृत्यभिचादीनां कृत्वादिदानेऽपि दानत्वमायातम् ।

अथ च भ्रष्टाभिर्नां वस्त्रादित्यागमाचस्य यदृच्छया कस्यापि
तस्य स्त्रीकारे तद्भाववर्त्तनायावच्छ्रमुद्देश्यगतत्वेन विशेषणीयत्वम् ।

पात्रमाह याज्ञवल्क्यः—

न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता ।

यत्र वृत्तमिमे चोमे तद्धि पात्रं प्रकीर्तितम् ॥

वृत्तं सदाचारः ।

तथा—

गोभूतिलहिरण्यादि पात्रे दातव्यमर्चितम् ।

• नापात्रे विदुषा किञ्चिदात्मनः श्रेय इच्छता ॥

विद्यातपोभ्यां हीनेन न च याज्ञः प्रतियक्षः ।

गृह्णन् प्रदातारमधो नयत्यात्मानमेव च ॥

दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः ।

याचितेनापि दातव्यं श्रद्धापूतन्तु शक्तितः ॥

विष्णुः—

अन्यायाभिगतां दत्त्वा सकलां शुचिवीमपि ।

श्रद्धावर्जमपाचाय न किञ्चित्फलमाप्नुयात् ॥

प्रदाय शाकमुष्टिं वा श्रद्धाभक्तिमन्वितः* ।

महते पापभूताय भर्त्ताभ्युदयमाप्नुयात् ॥

रामायणे—

अवशाय तु यद्वत्तं तदातु देवंमाप्नुयात् ।

१ ग पुस्तके, संयमिनी ।

२ ग पुस्तके, सत्यस्य ।

३ ग पुस्तके, अज्ञोपेतन्तु ।

४ क, ख, पुस्तकद्वये, *समन्विताम् ।

अग्निपुराणे—

वेदाध्याये शतगुणमनन्तं ब्रह्मबोधके ।
पुरोहिते याजकादौ दानमक्षयमुच्यते ॥
अथ द्रव्यदेवतानिरूपणम् ।

कपिलपञ्चरात्रे—

अभयं सर्वदैवतं भूमिर्वै विष्णुदैवता ।
कन्या दासस्तथा दासी प्राजापत्याः प्रकीर्त्तिताः ॥
प्राजापत्यो गजः प्रोक्तसुरगो यमदैवतः ।
तथा चैकग्रफं सर्वं कथितं यमदैवतम् ॥
महिषस्तु तथा घाम्य उष्ट्रो वै नैर्ऋतो भवेत् ।
रौद्री धेनुर्विनिर्दिष्टा ह्यग आग्नेय उच्यते ॥
मेघन्तु वारुणं विद्यादराक्षो विष्णुदैवतः ।
आरण्याः पद्मवः सर्वे कथिता वायुदेवताः^१ ॥
जलाश्रयानि सर्वाणि वारिधानी कमण्डलुः ।
कुम्भश्च करकश्चैव वारुणानि [विनिर्दिशेत् ॥
समुद्रजानि रत्नानि वारुणानि] दिशोत्तम ।
आग्नेयं कनकं प्रोक्तं सर्वलोहानि चाप्यथ ॥
मणीनां देवतं ब्रह्मा सोहानां वसवोऽथवा ।
प्राजापत्यानि शस्त्रानि पक्वाक्षमपि च दिश ॥
मेघानि चैव गन्धानि गान्धर्वाणि सप्तानि वै ।

बाह्यस्त्यानि वासांसि सौम्यान्यथ रसानि च ॥
 पचिषस्य तथा सर्वं वायव्याः परिकीर्त्तिताः ।
 ब्राह्मी विद्या समुद्दिष्टा विद्योपकरणानि च ॥
 सारस्वतानि ज्ञेयानि पुस्तकानि च पण्डितैः ।
 सर्वेषां शिष्यभाषाणां विश्वकर्मा च दैवतम् ॥
 ताम्रूखे वत्सराजसु देवता परिकीर्त्तिता ।
 द्रुमाणामथ पुष्पाणां शाकानां हरितैः सह ॥
 फलाणामथ सर्वेषां तथा ज्ञेयो वनस्पतिः ।
 . नासद्यः पिष्टकं मत्स्यं प्राजापत्यं प्रकीर्त्तितम् ॥
 ऊचं कृष्णाजिनं शय्या रथमासनमेव^१ च ।
 उपानहौ तथा धानमौत्तमानाङ्गिरसं स्रुतम् ॥
 बडे रुद्रः समाख्यातो अश्वत्थे च जनार्दनः ।
 वनस्पतिरथारामे मन्दिरे धनदस्तथा ॥
 आलिखंकमसेतूनां पूषा तेषान्तु देवता ।
 रज्जेश्विनीकुमारौ च वायुश्च बीषके मतः ॥
 रौप्येऽपि पितरो देवा^२ मृदन्तु सर्वदैवतम् ।
^३मखा मधुनि विज्ञेया वृते मृत्युध्नयो मतः ॥
 चीरे तारागणाः सर्वे अथ यो दधि कीर्त्तिताः ।
 शर्करे लवणे गौरी कामदेवो गुडे मतः ॥

१ ग पुस्तके, व्यासवमेव च ।

२ क, ख, पुस्तकदये, ज्ञेया ।

३ ख, ग पुस्तकदये, यद्या ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

गृह्णन् सर्वदेवत्यं यदनुक्तं द्विजोत्तमाः ।

तज्ज्ञेयं विष्णुदेवत्यं सर्वं वा विष्णुदेवतम् ॥

अथ प्रतिग्रहविधिः ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

भूमेः प्रतिग्रहं कुर्यात् भूमिं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।

करे गृह्णा तथा कन्यां दासदास्यौ तु सत्तमाः ॥

करं शिरसि विन्यस्य धर्म्या ज्ञेयः प्रतिग्रहः ।

आरुह्यैव गजस्योक्तः कर्णं चास्य कौर्त्तितः ॥

तथा चैकग्रफाणाञ्च सर्वेषामविशेषतः ।

प्रतिगृह्णीत गां पुष्के पुष्के कृष्णाजित्तया ॥

आरुह्याः पशवः सर्वे पाद्याः पुष्के विषवणैः ।

प्रतिग्रहमपोद्गस्य आरुह्य च समाचरेत् ॥

बीजानां मुष्टिमादाय रत्नान्यादाय सर्वतः ।

धान्यादिकञ्च राशिक्षिप्तं कृत्वा चाये प्रदक्षयेत् ॥

वस्त्रं दशान्त आदद्यात् परिधाय तथा पुनः ।

आरुह्योपानहौ यानमारुह्यैव च पादुके ॥

ईमायाञ्च रथं गृह्णा क्वं दण्डे च धारयेत् ।

‘द्रुमाणामथ सर्वेषां’ मूले न्यस्तकरी द्विजः ॥

आयुधानि समादाय तथा सूक्ष्मं विभूषणम् ।

१वर्षं ध्वजं तथा स्पृष्ट्वा प्रविशन्न च तथा गृहम् ॥
 श्रवतीर्थं च सर्वाणि जलस्थानानि वै दिजाः ।
 द्रव्याण्यन्यान्यादाय स्पृष्ट्वा वा स्वस्ति वै वदेत् ॥
 समापयेन्नतः पश्चात् कामस्तुत्या^१ प्रतिग्रहम् ।
 विधिं धर्म्यमथो ज्ञात्वा यस्तु क्षुर्यात् प्रतिग्रहम् ।
 दाता स ह तरत्येव नैवत् दुर्गाण्यसौ दिजः^२ ॥

अस्तुक्रप्रतिग्रहे तु तत्रैव विष्णुधर्मोत्तरे—

गृहीत्वाग्नेयतीर्थेन गायत्रीन्तु पठेन्नरः ।
 करेण मध्यमाग्नेयमिति हारीतवचनात् करमध्यमाग्नेयतीर्थम् ।
 गाह्ये—

अयाचितादत्तं चाह्नमपि दुष्कृतकर्षणः ।
 अन्यत्र कुलटापण्डपतितेभ्यस्तथा दिवः ॥

याज्ञवल्क्यः—

कुशाः काशाः^३ पयो मत्स्या गन्धाः पुष्पं दधि चितिः ।
 मांसं शय्यासनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ॥
 देवातिथ्यर्चनकृते गुरुभृत्यार्थमेव च ।
 सर्वतः प्रतिगृहीत्यादात्मदृत्त्यर्थमेव हि ॥

मतुः—

योऽर्चितं प्रतिगृह्णाति ददात्यर्चितमेव वा ।
 लभौ तौ गच्छतः स्वर्गं नरकन्तु विपर्यये ॥

१ ग पुस्तके, धर्म्यध्वजम् ।

२ ख, ग पुस्तकद्वये, काम स्तुत्या ।

३ ग पुस्तके, नौदुर्गाणि च च दिज । ॥ क, ख पुस्तकद्वये, शाकम् ।

यद्यपि दाने सवस्त्वत्वे साक्षाद्वचनं नास्ति तथापि
सुग्रीवा वस्त्वसंयुता,, इति गोदाने याज्ञवल्क्यवचनात्
कन्यादाने—आच्छाद्य चार्चयित्वा चेति मनुवचनाच्च
वस्त्वाभावे क्रिया नास्ति वेदा यज्ञास्तृपांसि च ।
तस्मादासांसि देयानि आह्वेषु च विशेषतः ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनाच्च सकलशिष्टाचारदर्शनाच्च सवस्त्व-
मनुमौख्यत^१ इति ।

अग्निपुराणे—

उदङ्मुखाय विप्राय प्रदद्यात् प्राङ्मुखः शुचिः ।
एष कन्यादानं विना सर्वस्मिन् दाने मुखनियमः ।
कन्यादाने तु—

प्राङ्मुखायाभिहृषाय वराय शुचिर्विधौ ।
प्रत्यङ्मुखस्तु दाता वै कन्यां दद्यात् सुलक्षणम् ॥
इति भविष्यपुराणवचनादिशेषः ।

एष च कन्योत्सर्गकालमात्र एव नियमः, वरणादौ च दान-
सामान्योक्तविधिरेव ।

यथा हयग्रीर्वै श्रीविवाहप्रकरणे—

पीठमध्ये ततो देवमर्घ्यपाद्यादिनाऽर्चयेत् ।
गृह्योक्तेन विधानेन, गुरुर्वेदान्तगः शुचिः ॥
परिधायाहतं रक्तं देव्या वस्त्रन्तु क्वादयेत् ।
पाण्डधः स्थापयेत् पात्रं शैवर्णमथ रौप्यकम्^२ ॥

ताम्रजं स्रन्मयं वापि तिलवर्हिःममन्वितम् ।

देशिकः प्राङ्मुखो भूत्वा अथ पश्चान्मुखः शुचिः ॥

हिरण्यगर्भमात्मानं धरन् दद्यात् सुरेश्वरीम् ।

हयौकेशाय देवाय पाणितोयेन देशिकः ॥

देव्या हस्ते जलं दद्याच्च तु देवस्य चक्रिणः ।

इति दातुः प्राङ्मुखतया वरणानन्तरमुत्सर्गकालमात्र एव
पश्चान्मुखत्वविधानमतएव वचनाद्विवाहे^१ वरहस्तोपरि कन्याहस्तं
दत्त्वा कन्याहस्त एव धत्तृज्य जलकुशदानं न तु वरहस्त इति,
श्रिष्टाचारोऽप्यौदृश एव ।

यत्तु—

प्रत्यङ्मुखा वरयन्ति प्रतिगृह्णन्ति प्राङ्मुखाः ।

इति गृह्यपरिशिष्टवचनं तत्प्रतिगृह्णन्तीत्युत्तरवाक्यात् हय-
ग्रीर्वषट्कैकवाक्यतया च वरणकर्म्मणि^२ प्रवरकीर्त्तनाय वरयन्तीत्यत्र
दानलक्षणा ।

अथच्च कन्योत्सर्गममये मुख्यनियमो यशुर्वदिशास्तेव,

शुचिमन्त्रिधाविति पूर्वोक्तवचनात् ।

यशुर्वदिशाश्च अग्निव्यापनानन्तरं कन्योत्सर्गविधानात् ।

मामगानान्तु—

हयग्रीर्व गौरीविवाहप्रकरणे—

मन्थोभृततनुर्धमान् देशिको धुत्तराशुयः ।

हेमाद्रिं चिन्त्य चात्मानं प्राङ्मुखाय प्रसन्नधीः ॥

दद्याच्छिवाय गौरीन्तु कुशतोयतिष्ठैः सह ।

इत्युक्तमुद्यनियमो बोद्धव्यः ।

तथाच व्यासः—

सर्वत्र प्राङ्मुखो दाता पश्चीता च उदङ्मुखः ।

अयमुक्तो विधिर्दाने विवाहे च व्यतिक्रमः ॥

व्यतिक्रम उपक्रमस्य विपरीतत्वं दातुर्दङ्मुखत्वं पश्चीतुः

प्राङ्मुखत्वमित्यर्थः ।

तथाच कालिकापुराणे पार्वतीविवाहवर्णने—

उपविष्टस्त्रिनेचमु ग्राकीं द्विप्रमपश्यत् ।

सप्तर्षिकाष्ठां शैलेन्द्रस्त्वपविष्टो विसोक्तयन् ॥

ग्राकीं पूर्वां सप्तर्षिकाष्ठामुदीचीमित्यर्थः ।

अथ दानविधिः ।

दानन्तु सदक्षिणमेव ।

व्यासः— अह्वायुक्तः शुचिर्दान्तो दानं दद्यात् सदक्षिणम् ।

अदक्षिणन्तु यद्दानं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

दक्षिणाभिरुपेतन्तु कर्म सिध्यति मानवे ।

सुवर्णमेव सर्व्वसु दक्षिणासु विधीयते ॥

मर्त्तपदमत्र विहितदक्षिणैतरपरम् ।

अग्निपुराणे—

सुवर्णं दौयमाने तु रज्जं दक्षिणोच्यते ।

अन्येषामेव दानानां सुवर्णं दक्षिणा स्यता ॥

हारीतः—

तस्मादक्षिरवोक्ष्यैतद्दद्या^१दालभ्य एव च ।

अवोक्ष्य प्रोक्षणं कृत्वा आलभ्य हस्तेन स्पृष्ट्वा इत्यर्थः ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

द्रव्यस्य नाम गृह्णीयाद्दानीति ततो वदेत् ।

तोयं दद्यात्तथा दाता दाने विधिरथं सतः ॥

एतच्च देयस्य ब्राह्मणस्य चार्चनानन्तरमुत्सर्गात् पूर्वममुक-
द्रव्यं ददानीति द्विजकरे जलदानविधानं ददस्वेति प्रतिप्रहीतु-
रनुमतिस्तत्सामर्थ्याभ्यते ।

तथा च विष्णुः—

अथ संप्रदाता जलमभ्युपगच्छति^२ यहीतानुमन्यते ददस्वेति ।

अथवाग्निपुराणोक्तानुमतिर्वाच्या तथाच तत्र—

इदं द्रव्यं ददामीति हस्ते दद्यात्ततो जलम् ।

विष्णुद्रव्यं विष्णुदेवं प्रतिगृह्णामि वै वदेत् ॥

गौतमः—

अन्तर्जानुकरं कृत्वा सकृशं भतिलोदकम् ।

^३कलाशमभिसन्धाय प्रदद्यात् अद्रव्यान्वितः ॥

तथाच श्रुतिः—

नामगोत्रे समुच्चार्यं प्राहुर्मुखो देवकीर्त्तनात् ।

१ ग पुस्तके, अवोक्ष्य दद्यात् । २ ग पुस्तके, अभ्युपगच्छति ।

३ ग पुस्तके, घण्टानभिसन्धाय ।

उदङ्मुखाय विप्राय दत्त्वान्ते स्वस्ति वाचयेत् ॥
देवकीर्त्तनात् देवं कीर्त्तयित्वेत्यर्थः ।

आप्तः—

नामगोत्रे समुच्चार्य्य प्रदद्यात् श्रद्धयाश्रितः ।
परितुष्टेन भावेन तुभ्यं संप्रददे इति ॥

अग्निपुराणे—

अथ सोमार्कघण्टणसंक्रान्त्यादौ सुतीर्थमे ।
धर्मार्थमन्यदैश्वर्य्यसौभाग्यारोग्यवृद्धये ॥
तथाचामुकगोत्राय तथाचामुकप्रश्रमे ।
ब्राह्मणाय इदं द्रव्यं विष्णुब्रह्मादिदैवतम् ॥
तुभ्यमहं संप्रददे प्रीयताञ्च हरिः प्रभुः ।
तथा यथा सगोत्राय विप्रायामुकप्रश्रमे ।
एतद्दानप्रतिष्ठार्थं सुवर्णं दक्षिणां ददे ॥

एतेनोत्सर्गवाक्ये दक्षिणायाञ्च संप्रदानस्य नामगोत्रकीर्त्तनं
ब्राह्मणपदविशेषणञ्चावश्यं दिवमुदङ्मुखाय विप्रायेति पूर्वोक्तवचनाच्च ।

कपिलपञ्चरात्रे—

उत्सर्गं दक्षिणा नास्ति हस्तदत्ते तु दक्षिणा ।
उत्सर्गं उत्सर्गकाले हस्तदत्ते द्रव्ये सुतीत्यर्थः ।
विष्णुधर्मोत्तरे—

गृहीत्वाम्रेयतीर्थेन गायत्रीञ्च पठेत्तरः ।

कामसृतिं पठित्वान्ते कीर्त्तयेद्द्रव्यदेवताम् ॥

द्रव्यं देवताञ्च कीर्त्तयेदित्यर्थः ।

कर्षाणो वाचाभिलाषे कर्त्तव्ये एकयुगनद्धवाहिन्यायेन फलस्याप्यभि-
लापो दुर्निवारः ।

तथाच गोतमः—

अन्तर्ज्ञातुकरं हत्वा मकुशं भतिलोदकम् ।

फलांशमभिसन्धाय प्रदद्यात् अद्वयान्वितः ॥

तथाग्निपुराणे—

धर्मांशसम्पदैश्चर्यगौभाग्यारोग्यवृद्धये ।

इति वचनं पूर्वलिखितमेव । ततश्च पश्चिधं फलं तस्यापि
नामगीशौदेख्यार्थादायातः फलस्य सम्बन्धिमापेक्षत्वात् ।

अत्र केचित् महाभारतायुक्तफलकाम इत्यभिलपन्ति^१ ।

तच्च, इष्टमाधनताज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वात् इष्टस्य तत्तदुक्तफल-
विशेषः तत्रैव कामनेति ।

किञ्च फलांशमभिसन्धयेति प्रागुक्तगोतमवचनात् विधिवाक्य-
श्रुतफलशेषस्यैव न्याय्यत्वमतएवाश्वमेधफलं लभेदित्यादौ वचनो-
पात्तत्वेन तस्यैवेष्टत्वात्तदुल्लेख एवेति ।

अत्र च—

मासपञ्चतिथीमास निमिजानासु सर्वशः ।

उज्ज्वलमकुर्वाणो न तस्य फलभागभवेत् ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणवचनेन मासपञ्चतिथीनां सर्वशः सर्वप्रकारेण
कार्त्तिकदिक्षुपेण विशेषतः, मासादिक्षुपेण मामान्यतश्च निमि-

ज्ञानाच्च सर्वशो देशकालादिरूपेणोत्प्रेषणं वचनप्रयोगमकुर्वतः
फलभागित्वाभावप्रतिपादनादवश्यं मासादीनामुत्प्रेषे कर्त्तव्ये-
केचिन्माघशुक्लपक्षस्यामित्यादि मासपक्षयोस्तिथिविशेषणतया वाक्य-
माचरन्ति ।

तदुद्धृतं ['मासपक्षतिथीमास्येति इन्द्रसभासेन सर्वेषां प्राधान्य-
प्रतिपादनात्,] निमित्तानाञ्च सर्वश इत्यत्र चकारेण सर्वश इत्यत्र
उभयत्रान्वयवशात् मासपक्षतिथीनां सामान्यतो विशेषतस्योभयथा
प्रतिपादनस्यैव विहितत्वाच्च माघे कुर्यात् शुक्लपक्षे कुर्यात्
पक्षस्यां कुर्यादित्यादि तत्तदिधिवक्त्रेषु * माघादीनां * सर्वेषां
प्राधान्येन अवशान्मासपक्षयोस्तिथिविशेषणतयोपन्यासस्याशङ्कत्वाच्च ।

गरुडपुराणेऽपि आह्वकस्ये—

ॐ अथास्मिन् देशे अमुकराग्रिगते सवितरि अमुकपक्षे,
अमुकस्यां तिथावित्यादिवाक्यरचनादर्शनाच्च ।

पौर्णमास्यमावस्ययोः शुक्लपक्षकृष्णपक्षाभ्यामिषारादव्यावर्त्तकतया
पक्षस्य विशेषणत्वानुपपत्त्या पक्षोत्प्रेषविधिबाधापत्तेश्च, प्राधान्येन
पक्षस्य प्रयोगे पक्षोत्प्रेषविधिरुपपद्यत एवेति ।

अस्मादेव गरुडपुराणीयवाक्यरचनादर्शनादमुकराग्रिस्थे भास्कर
इत्यादौ प्रणवस्य प्रयोगव्य इत्यायातमेव, शिष्टाचारोऽप्यतएव
तथा दृश्यते ।

भारतवर्षाख्यभूप्रदेश इत्यस्य तु देशरूपनिमित्तत्वेनोपेक्षः

१ ग पुस्तके, [ ] चिह्नितंशो नास्ति ।

२ ग पुस्तके, पक्षयोः ।

अथाग्निपुराणे—

नामगोत्रे समुच्चार्य सम्प्रदानस्य चात्मनः ।

संप्रदेयं प्रयच्छन्ति कन्यादाने विपौरुषम् ॥

ज्ञातः सन्त्यगुपस्पृश्य गृहीयात् प्रयतः^१ शुचिः ।

स्वसौत्युक्ता तु सावित्रीं सर्वत्रैव प्रकीर्तयेत् ॥

ततश्च कीर्तयेत् साह्रं द्रव्येण सह देवताम् ।

द्रव्येण सह वर्तमानो गृहीता द्रव्येण साह्रं देवतां कीर्तये-
दित्यर्थः ।

• तदयं प्रयोगः ।

शुचिः शुक्लदिवासाः, पवित्रपाणिराचान्तः शुचिदेशे प्राङ्मुखः
शुद्धामनोपविष्टोऽनर्जानुकरश्च उपवीती संप्रदानञ्च कृतमित्यक्रिय-
माचान्तं दर्भपाणिमुदङ्मुखमामने उपवेश्य दैवद्रव्यं तद्देवतां
प्राक्ष्णञ्च धन्यं द्रव्यमाग गृहीत्वा अमुकं द्रव्यं तुभ्यं ददानीति
विप्रक्ष्वे ^१जलं दत्त्वा, ददस्वेति विप्रेषोक्ते वारिणा दैवद्रव्यं प्रोक्ष्य
वामहस्तेन स्पृशन् दक्षिणपाणिना कुशतिलजलान्वादाय—

ॐ अद्यामुके मामि अमुकराशिम्ये भास्करेऽमुकपक्षेऽमुक-
तिथावसिन् विशिष्टभारतवर्षाग्निभूतदेशे सूर्यपङ्कजादौ अमुक-
गोत्रः श्रीअमुकदेवगर्भा अमुककामोऽमुकगोत्राथामुकदेवगर्भाणे
प्राक्ष्णाय इदममुकद्रव्यं मत्तन्मर्चितममुकदेवतं तुभ्यमहं संप्रदे ।
इति दिजकरमध्ये भकुशं जलं दद्यात् ।

पहीता करमध्येनाग्नेयतीर्थेन गृहीता स्वप्नोति वदेत् ।
ब्राह्मणोद्देशपत्ते तु यथासम्भवगोचरान्ने ब्राह्मणायाहं संप्रदे इति ।

ॐ अद्येत्यादि अमुककामनया कृतैतदमुकदानकर्म्मणः प्रतिष्ठार्थं
दक्षिणामिदं काश्चनमग्निदैवतममुकगोत्रायामुकशर्म्मणे ब्राह्मणाय
तुभ्यमहं संप्रदे । इति दक्षिणां दद्यात् ।

सुवर्णदाने रजत दक्षिण । ततो पहीता स्वस्तोत्पुष्पा दक्षिणां
स्पृशेत् । ततो गायत्री ।

१[कौऽदात् कस्मा अदात् कामोऽदात् कामायादात् कामः
प्रतिपहीता कामैतत्ते तव कामशता शुभ्रामहं ।

इति कामसृतिं धजुर्वेदौ पठित्वा इदममुकद्रव्यममुकदैवत-
मिति वदेत् ॥]

१धामगच्छ ।

ॐ क इदं कस्मा अदात् कामोऽदात् कामः कामायादात्
कामो दाता कामः प्रतिपहीता कामः ममुद्रमाविशत् कामेन त्वां
प्रतिगृह्णामि कामैतत्ते । इति पठित्वा अमुकद्रव्यमिदममुकदैवत-
मिति वदेत् ।

इदमत्र विचार्यते ।

मनसा संकल्पयति वाचाऽभिस्तपति कर्म्मणा चोपपादयति, इति
हारीतवचनादमुककामनया . मयेदमनुष्ठातव्यमिति १संकल्पितस्य

१ क पुस्तके, कौऽदादिब्यादिर्वदेदित्यन्त [ ] चिह्निताशो नास्ति ।

२ य पुस्तके, इन्दोगच्छ ।

कार्यं एव तेन विना अन्यस्मिन् देशे कर्मभूमित्वाभावेन क्रियायाः
फलजनकत्वाभावात् ।

यथा विष्णुपुराणे भारतवर्षमधिकृत्य—

इतः संप्राप्यते स्वर्गां भुक्तिमत्त्वात् प्रयान्ति च ।

तिर्य्यक्त्वं मारकत्वञ्च धान्यञ्च पुरुषा मुने ॥

न खल्वन्यञ्च मर्त्यानां भूमौ कर्म विधीयते । इति ।

एवञ्च मद्यागज्जादितृयाणां ग्रहणसंक्रान्त्यादिकालानाञ्च तत्रोक्त-
फलस्थानन्यथासिद्धत्वेन निमित्तत्वादुक्तेष्वो निर्विवाद एव । सुतु-
पापराष्टादीनान्तु प्राणस्य परत्वात् रात्रिमध्येतरस्यामान्यकालस्यैव
फलजनकत्वादप्यथासिद्धत्वेन न निमित्तत्वाभावादुक्तेः । शुचि-
तोपवीतित्वादीनान्तु अधिकारव्याप्तादनुदारा परम्परानिमित्तत्वा-
लोप्तेः एवेति प्रतीतिः । इति । अन्यदप्यन्वेषणीयं सुधीभिरिति ।

ननु सर्वञ्च तावत् कथं न मामादीनामुक्तेः कियत् इति, सत्यं
न तस्य फलभाग्भवेदित्यनेन यच्च यच्चैव प्रधानकर्माक्षेपस्तत्र
तच्चैव मासपंचतिथिनिमित्तानामुक्तेः कार्यः । अतएव निम-
ग्नशानुशाप्रार्पणा^१दक्षिणहिद्रावधारणेषु मामादीनामुक्तेः निर्वि-
वाद एव ।

अर्थादिषु अङ्गेषु प्रधानकर्माक्षेपाभावात् मामादीनामुक्तेः
नास्तीति अतएव तर्पणवाक्येऽपि देवतानैवेद्यादिदानवत् मामा-
दीनामभिप्रायो न कार्यः एव ।

एवञ्च न तस्य फलभाग्भवेदित्यनेन यच्चैव फलमन्वन्मन्त्रवैव

संकल्पाभिलापविधानात् पुंसवनादौ गर्भसंस्कारे, नामकरणादौ च बालसंस्कारे, मन्थ्यापञ्चमहायज्ञादिनित्यकर्मणि च संकल्पाभिलापो नास्ति । अमावास्याश्राद्धादौ तु विशेषविधानबलादनुज्ञारूप एवाभिलाप इति ।

ननु अद्यपदप्रयोगे किं प्रमाणं, अचोच्यते आगामिकार्त्तिकादिव्यावर्त्तनाय अद्यपदं वाच्यमेव । न आगामिकार्त्तिकादीनामनुपस्थितत्वेन प्रसृतानामेवार्थलभ्यत्वादव्यावर्त्तकत्वमिति वाच्यं, शाब्दे द्याकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्यते” इति न्यायात् ‘शाब्देऽप्यथेऽर्थापत्तिस्तथ्यच्चार्यस्यायुक्तत्वात् ।

वस्तुतस्तु मुनिवचनादेवाद्यपदप्रयोगः ।

तथाच,— अद्य सोमार्क्यहणसंक्रान्त्यादौ सुतीर्थके ।

इत्यादिदानवाक्यविधायकमग्निपुराणवचनं पूर्वलिखितमेव ।

तथाच स्कन्दपुराणे,—

प्रातः स्नानं करोम्यद्य माघे पापप्रणाशनम् ।

तथा शृङ्खलिखितौ,—

जम्भगारौरसचणोपेतान् ब्राह्मणानामभ्ययेत् ।

श्वोऽद्य वा श्राद्धमाचरिष्ये । इति ।

पूर्वलिखितमद्भुतपुराणीयवाक्तरचनायामपि अद्यपदप्रयोगो दृश्यते ।

अत एव माघपक्षतिथौ नास्तीति वचने चकारस्य कर्माधिकरणाहोरात्रवाचकाद्यपदसूचकत्वं बोद्धव्यम् ।

अत्र तीरभक्तीया —

अस्मिन्नहनीत्यर्थे अद्यपदानुशासनादह पदस्य दिवामात्रशक्तले-
नाहोरात्रावाचकत्वात् रात्रौ कर्मानुष्ठानेऽद्यपदानन्वयादस्या रात्रा-
वित्यभिलाप एव साधीयानिति वदन्ति ।

तदशङ्कं यद्यप्यस्मिन्नहनीत्यर्थेऽद्यपदानुशासनं तथापि सर्वत्रैवा-
होरात्रवाचकतया दृष्टत्वादहोरात्र एवाद्यपदस्य शक्तिः । यथा सद्य-
पदस्य समानेऽहनीत्यर्थेऽनुशासने भव्यपि तत्कालवाचकत्वमेव ।

तथाचामर —

सद्य सप्रदि तत्क्षणे इति ।

यदाह काथप्रकाशटीकाया चण्डीदासपण्डिता —

अन्यद्वि शब्दाना व्युत्पत्तिनिमित्तमन्यच्च प्रवृत्तिनिमित्त-व्युत्पत्ति-
लाभ्यस्यैव मुख्यार्थत्वे गौ श्रेते इत्यत्रापि लक्षणा स्यात् गमेर्छा इति
गमधातो र्छाप्रत्ययेन व्युत्पादितस्य गोशब्दस्य शयनकालेऽपि
प्रयोगादिति ।

तथाचाप्रिपुराणे—

अद्य सोमार्कपहणसकान्थादौ सुतीर्थके ।

इति दानवाक्यविधायकवचने रात्रौ सोमपहणेऽद्यपदप्रयोगः ।

तथा,— अद्य स्निग्धा श्यो गमिष्यद्भिरन्तौ

म्रीडाऽम्नाभिर्म्रीमिताचैर्जितेव ।

इत्यादौ च वर्तमानाहोरात्र एवाद्यपदप्रयोगो दृश्यते ॥

तथा कलापदुर्गवृत्तौ—

अमुचावात्ममिति धकलां रात्रिं जागरितो रात्रेरप्रभातत्वा-

दद्यतनकालं मन्यत इत्युक्तम् ।

अथवा अक्षपदस्थास्त्रिचहनीत्यर्थे यदनुशासनं तत्राहःपदं
निरुद्धलक्षणया अहोरात्रपरं अक्ष सोमार्कघट्टणे इत्याद्यनेकमुनि-
वचनात्, अहःपदस्य निरुद्धलक्षणया अहोरात्रपरत्वे अनेकश्री
वृष्टत्वाच्च ।

मतुः— शब्देदिप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।

वैश्वः पञ्चदशाहेन द्वादशे मासेन श्रथ्यति ॥

क्षारीतः—

अहोरात्रेण चैकेन घावनो दिवसः स्मृतः ।

राजमार्तण्डे,—

एकस्मिन् घावने त्वद्धि तिथीनां चित्तयं यदा ।

तदा दिनचयः प्रोक्तस्तत्र साहसिकं फलम् ॥

विष्णुरहस्ये,—

एकमाद्यन्तयोरङ्गोः सार्धं प्रातस्त मध्यमे ।

धर्म्यापवासे कुर्वीत न भोजनचतुष्टयम् ॥

अतएव निरुद्धलक्षणायाः शक्तितुल्यत्वात् दुर्गवृत्तौ अहत्प्रभयतो-
ऽर्द्धरात्रं लोकतः सिद्धमित्यनेन उभयतोऽर्द्धरात्रसहितदिवसे अहः-
पदव्यवहारो लोकसिद्धो दर्शित इति रात्रावप्यक्षपदस्यैव प्रयोगो
नास्यां रात्राविति प्रमाणाभावादित्यलं वक्तव्यम् ॥

अत्राधुनिकाः—

यत्रैव मासपक्षतिथीनां निमित्तत्वं तत्रैव तेषामुल्लेखो नान्यत्र
यथा अग्नौच्यपगमविहितग्रह्यादानादौ तन्मात्रस्यैव निमित्तत्वात् ।
मासपक्षतिथीनां पुनरविहितत्वेन ज्ञायमानतया कार्यजनकत्वा-
भावेन निमित्तत्वाभावादमुल्लेख एव किन्तु अद्याग्नौच्यपगमे इत्येव
प्रयोक्तव्यमित्याहुः ।

तत्र, निमित्तानामित्यनेनैव प्राप्तौ मासपक्षतिथीनां पृथग्रुपा-
दानतया [कार्यजनकत्वभावेन^१] वैकल्यादनिमित्तानामपि तेषा-
मुल्लेखः कार्यः ।

न च निमित्ततया प्राप्तानामेव कार्तिकादिविशेषाणां तेषां
विशेषणतया सामान्यमासादिशब्दानामुल्लेखार्थं पुनर्विधानसाफल्य-
मिति वाच्यम् ।

मासादिशब्दानां विशेषणमात्रतयैव पुनर्विधाने प्रमाणाभावात्^२
उभयत्र प्राधान्यसूचकसकारदयोपादानवत्त्वेन सर्वत्र इत्यस्य
उभयवैवाक्यात् सामान्यतो विशेषतयोभयया मासादीनामुल्लेखे
विहिते सति विधानवैफल्यस्य तादवस्थ्याच्च । मासादीनां
शब्दवाचकत्वे लक्षणाप्रसङ्गाच्च । निमित्तोभूतकार्तिकादिविशेष-
मासादीनां मासादिशब्दानाच्च युगपदुल्लेखे प्रमाणापह्नात् कार्ति-
कादिविशेषमासादीनामनिमित्तत्वेनोल्लेखाभावे सामान्यतो मासादि-

१ क पुस्तके, चित्रिताग्नौच्यपगमे पाठः ।

२ ग, माणाभावात् ।

शब्दानामुल्लेखस्य दुर्निवारत्वाच्च । निमित्तत्वबोधकानां विधीना-
मनुरोधे कचिदेकस्य कचिद्द्वयोः कचित्रयाणां कचित्रैवोल्लेख इति
विधानवैषम्यस्य उपहसनोपत्तेन प्राचीनाचारविद्वद्धत्वेन हेयत्वाच्च ।

प्रात्यहिकसूच्यार्घ्यादिदाने नित्यश्राद्धादावनुज्ञारूपसङ्कल्पवाक्ये
माघप्रातःश्रानादौ च मासपक्षतिथौनामुल्लेखे शिष्टाचारदर्शनाच्च
पूर्वलिखितगण्डपुराणीयश्राद्धवाक्यरचनादर्शनाच्च पौर्णमास्यमाव-
स्ययोः शुक्लपक्षकृष्णपक्षाभ्यभिचारात् मन्त्रैव विधौ तच्च पक्षविशेषस्य
विधानाभावेन निमित्तत्वाभावात् पौर्णमास्यमावस्ययोः पक्षोल्लेख-
प्रसङ्गाभावाच्च । मासपक्षतिथौनास्तेतिवचनबलादेव पक्षोल्लेखस्येति
समाधानस्य भवद्विरपि चिन्तितत्वाच्च ।

न च मासादीनामुपस्थितानां विधिवत्तादुल्लेखे सत्यपि निमि-
त्तत्वेनापि पुनरुल्लेखप्रसङ्गः कुचचित् स्यादिति वाच्यम् ।

एकेनैवोल्लेखेनोभयसमावेष्टात् ।

न हि घटाद्योन्मीलितश्चतुः पटं नैव प्रकाशयेत् । इति ।

एवञ्च चान्द्रः शौरो वा मासविशेषो यत्र निमित्तं तच्च
तस्यैवोल्लेखः यत्र मासविशेषस्य निमित्तता नास्ति तच्च शौरेणैव
भवेदाक्यमिति स्मृतेः प्रागुक्तगण्डपुराणवचने पार्ष्णसाद्धे मासविशे-
षस्य निमित्तत्वाभावे शौरमास्योल्लेखदर्शनाच्च शौरमास्यैवोल्लेखः
कार्यः ।

अतो मासादीनामुल्लेखोऽगौचान्तदितीयदिनेऽपि कार्य एवेति ।

यत्पुनरन्यदुक्तमाधुनिकै—

अग्नौच्यपगमे सुप्तात् । इति ।

धवादि सूतकान्ते तु भोजयेद्युतो दिजान् ।

इति विष्णुसूत्रमन्त्रपुराणवचनाभ्या अग्नौच्यपगमस्यैव निमित्तत्वप्रतिपादनात् सद्यः शौचे तद्दिने शय्यादिदानसहितैकोद्दिष्ट-
आह्नेऽन्यथानुपपत्त्या चाग्नौच्यपगमे इत्येव सर्वत्र प्रयोक्तव्यम् ।
अग्नौचान्ताद्वितीयेऽहनीति प्राचीनप्रयोगस्तु हेय एव इति ।

तदपि हेयमेव ।

अग्नौचान्ताद्वितीयेऽङ्गि शय्या दद्यादिसवणम् ।

काञ्चन पुरुषः तद्वत् पणवस्त्रसमन्वितम् ।

समूज्य दिजदाम्भय नागाभरणभूषणैः ।

सृषोत्सर्गश्च कर्त्तव्यो देया च कपिला शुभा ॥

इति मन्त्रपुराणवचनेऽग्नौचान्तद्वितीयदिनस्यापि निमित्ततया
प्रतिपादनात् । सद्यः शौचे तु सद्यः शौचपदस्याग्नौचाभावार्थत्वाद्-
शौचपगमस्य भवन्नतेऽपि निमित्तत्वाभावादन्यथाभिलाषे उभयस्यैव
तुल्यवसाधानात् ।

तथा च अथ वासुदेवान्तरितप्रव्रजिताना सद्यः शौचमिति
गोतमेन प्रव्रजितानामग्नौचाभावस्ये सद्यः शौचमुक्तम् ।

तथा याज्ञवल्क्येनापि—

श्रुतिजा दौर्चितानाश्च यज्ञैः कर्मणि कुर्वताम् ।

सचि प्रति ब्रह्मचारि-दाह-ब्रह्मविदा तथा ॥

दाने विवाहे यज्ञे च रुद्राग्ने देशविप्रवे ।

आपद्यपि च कष्टाया सद्यः शौचं विधीयते ॥

इत्यनेन सद्यः श्रौचमुक्ता दीचितादीनामश्रौचाभाव एव प्रति-
पादित । अस्मिन्नेव विषये पराशरेण अश्रौचाभावप्रतिपादनात् ।

यथा—

राश्राश्च सूतकं नास्ति प्रतिना न च सचिणम् ।

दीचितानाञ्च सर्वेषां यस्य चेच्छन्ति ब्राह्मणा ॥ इति ।

अथ सद्यः श्रौचपदस्य खानमाश्रयश्रौचध्वसोऽश्रौचाभावनिश्चय-
येति दयमेवार्थः ।

यथा मनु,—

बाले देशान्तरस्थे च वृष्यक्षुपिण्डे च सस्थिते ।

सदासा जलमाप्नुत्य सद्य एव विशुध्यति ॥

तथा शङ्ख,—

अतीते सूतके स्त्रे स्त्रे चिराच्च श्लादश्रौचकम् ।

सवत्सरे व्यतीते तु सद्यः श्रौचं विधीयते ॥

इत्यादीं खानानन्तरमश्रौचापगमे का गतिरिति चेन्नयापि
वृषोत्सर्गग्रय्यादानादीनां तद्दिनकर्त्तव्यतायाः प्रमाणाभावः ।

अश्रौचव्यपगमस्य दिनान्तरे विद्यमानत्वेऽपि प्रथमदिनोपस्थितस्य
न्यायोपात्तत्वात् न्यायस्य वचनादुर्वलत्वात् वचनैकवाक्यतया मत्स्य
पुराणोक्ताश्रौचान्तद्वितीयदिनस्यैव निमित्तत्वावगमात् ।

अन्यथा अश्रौचव्यपगममात्रस्यैव निमित्तत्वे एकादशाहं विघ्ना-
दिना करणाशक्तौ यस्मिन् कश्चिन्नपि दिने वृषोत्सर्गग्रय्यादानैको
दिष्टश्राद्धादीनां प्रसङ्गः स्यात् ।

निधमास जवाकुसुममेहमहीमृदादिवत् सामान्यविशेषभावेनान्वयो-
पपत्तेः ।

ननु चिरदिनमाद्ये कर्माणि एकदिनमाद्ये वा भिन्नतिथौ
कौटुम्भो वाक्यान्वयः ।

अद्यामुक्तिथौ करिष्ये इत्यत्र वर्तमानतियेस्तद्वहोरात्रस्य च
साम्प्रधानकर्माधिकरणत्वावगतेस्तत्र च तस्यानुपपत्तत्वात्^१ विद्वद्भो-
ऽभिज्ञापः ।

न च करिष्ये इत्यस्यादिक्रियानिष्पादनमर्थ इति वाच्यम्, लक्षणा-
प्रसङ्गात्. करिष्ये इत्यत्र कामनान्वयवशात् आदिक्रियानिष्पादने-
नैव कामनाया निष्पन्नत्वादपराक्षां क्रियाणामनुष्ठानवैफल्यप्रसङ्गाच्च ।
साम्प्रधानकर्माणामेव फलश्रुतेरादिक्रियायां कामनान्वयाच्चेति ।

अथ केचित्—

अद्यामुक्तिथावमुक्तकाम इति कामनाधिकरणत्वेनान्वय इति
समादधति ।

तत्र मगोरमं, मासपक्षतिथौनां तत्तदिधिवाक्येषु कर्माधि-
करणत्वेनावगमात् चिरमाद्ये कर्माणि तादृशविध्यभावेऽपि तथैवान्व-
यस्य योग्यत्वात् तिथ्यादिना कामनान्वयस्य प्रतीत्यनुसन्धानविर-
हाच्च । कुत्रचिन्मासस्य विधानवत्त्वात् कर्माधिकरणतयाऽन्यथे सति

१ ग पुस्तके, कर्मोपदं वास्ति ।

२ ग पुस्तके, तस्यानुपपत्तत्वात् ।

३ ख पुस्तके, प्रतीत्यर्थसन्धान ।

तिथिविशेषस्य विधानाभावेऽपि मासपक्षतिथौनाञ्चेति वचनादव-
शोभेखे तिथेः कामनान्वयस्यात्यन्तायुक्तत्वाच्चेति^१ ॥

वर्द्धमानोपाध्यायस्तु—

एकदिने तिथिदयषाञ्चे विरदिनषाञ्चे च कर्मणि अद्यामुक-
तिथावारभ्येत्यभिसाप इति समाधत्ते ।

तदा निर्विवाद एवान्वय इति ।

अद्यामुकतिथावमुककामनया अमुककर्म करिष्ये इत्यभिज्ञापे
ज्ञातातोः प्रथममाचार्यत्वेन अमुककामनया अमुककर्मणि यत्तिथे
इत्यर्थे सति कामनायाः प्रथमसामान्यान्वितत्वात् वर्द्धमानतिथौ
घेन केनापि पक्षेनानुष्ठितेनैव तत्तदुक्तकामनया तत्तिथौ प्रथमस्य
निर्वाहान् तिथ्यन्तरेऽपि क्रियाम्नरानुष्ठानमविद्वद्भूमिति भावः ।

केचित्—

ब्राह्मणोद्दिश्यञ्चे दातुमहमुत्सृज्ये इति दानवाक्यमविचार्यं
वर्णयन्ति ।

तदुपेक्षणीयं^२ दातातोः परस्त्रीकारफलकद्रव्यत्यागार्थत्वेन उत्सृज्य
इत्यन्यथात्वात् दातुमित्यस्य स्त्रीकारमापादयितुमित्यर्थं सचपा-
प्रयत्नात् स्नाधीने ॥ शब्दप्रयोगे सचपाया अयुक्तत्वाच्च । ब्राह्मणा-
याहमुत्सृजेऽइत्यपि हेतुं दानमोचरतयैव पक्षश्रवणादुत्सर्गस्य त्याग-
माचार्यत्वेन कृतान्वयात् विधिवाक्यश्रुतदाधातुप्रयोगस्यैव साधी-
पक्षत्वाच्च ।

१ ॥ पुनर्ले, कामनान्वयेऽवश्यंत्वान् । ख, अत्रान्ताभ्यन्तत्वाच्च ।

२ ख पुनर्ले, तत्रापेक्षणीयम् ।

प्रथमदिनोपस्थिताशौचव्यपगमस्य निमित्तत्वेऽपि वाक्ये प्रथम-
दिनोपस्थितविशेषिताशौचव्यपगमस्याभिलापप्रसङ्गो दुर्निवारः । रात्रौ
सद्यःशौचज्ञाने पक्षिण्याद्यशौचे वा रात्रावेव प्रथमदिनोपस्थिता-
शौचव्यपगमसामान्यत्वं कर्मानिवेधात् तत्परदिने अशौचव्यपगमस्य
प्रथमदिनोपस्थितत्वाभावात् क्रियासोपप्रसङ्गः स्यात् ।

अशौचव्यपगमानन्तरयोग्यकालस्य निमित्तत्वेऽपि अशौचान्तरेण
रक्तपातादिना वा तद्दिने योग्यकालालाभे शुद्धिदिनस्यैव योग्य-
कालत्वे तत्रैव दृषोत्सर्गशय्यादानादीनां प्रसङ्गः स्यात् । यथा—

• तीर्थं द्रव्योत्पत्तौ सद्यः आहूतं विधीयते ।

इति देवीपुराणवचनात्तीर्थमाप्न्यनन्तरयोग्यकालस्य विहितत्वेन
रात्रौ तीर्थमाप्त्वा तत्परदिनेऽपि रक्तपातादिना योग्यकालालाभे
शुद्धिदिन एव योग्यकालसामान्यत्वाद्धम् । न च तदात्र ।

किन्तु-दग्धेऽह्न्यरण्यं गत्वा कृतशशुक्तर्म्मेण । इत्युपक्रम्य—

श्वो भूतो एकोद्दिष्टं कुर्यात् । इति हारीतवचनेन

ऊर्ध्वं दग्ध्या अपरेद्युक्तच्छाहमिति वैजवापयद्वचनेन

अशौचान्ताद्वितीयेऽह्नौति मत्स्यपुराणवचनेन च सहैकवाक्य-
तयाऽशौचान्ताद्वितीयेऽह्नौति निमित्तत्वावगमात् ।

तत्र विघ्नादिना करणाशक्तौ एकादशाहविहितदृषोत्सर्गशय्या-
दानादीनामकरणमेव, एकोद्दिष्टं आहूतं विशेषवचनात् कृष्णिका-
दग्धादौ कर्तव्यम् ।

अतः सद्यःशौचैऽपि तद्दिने दश पिण्डान्^१ दत्वा क्षौरगृह-
वस्त्रगृह्यादिकञ्च कृत्वा तद्दिने क्षौरानन्तरं कर्षनिषेधात् तत्पर-
दिन एव वृषोत्सर्गैर्कोद्विष्टादिकं कुर्वन्ति प्राञ्चः ॥

तथा चादिपुराणम्,—

मिचाणां तदपत्यानां ओचिषाणां गुरोस्तथा ।

भागिनेयसुतानाञ्च सर्वेषां त्वपरेऽहनि ॥

अथ सद्यःशौचिनामपि मिचापत्यादीनां सर्वेषामपरेऽहनीति
आहं दर्शितम् । व्याख्यातश्चेतद्वचनं आहविवेके-

यस्य धावदशौचमुक्तं तस्मादपरदिन इत्यर्थः ।

वृद्धाश्च पठन्ति—

सद्यःशौचदिने कुप्यांश्चपिण्डान् प्रयत्नतः ।

पुत्रादिराचरेष्वाहुमेकोद्विष्टं परेऽहनि ॥ इति ।

अतएव दादशाह्याह्ने अशौचान्तद्वितीयदिनं विहितत्वेनैककूप
एवाभिलापः सर्वत्रैव सिद्ध इत्यपि ध्येयम् ।

केचित्तु—शुद्धिदिन इत्यभिलापं कुर्वन्ति । तत्तु पश्चिष्याद्य-
शौचेष्वप्यापनाद्वेयमेवेति ।

अशौचान्ताद्वितीयेऽहनीति प्राचीनप्रयोग एव साधीयान् ।
न च वाच्यमद्य द्वितीयेऽहनीति च पुनरुक्तवैफल्यमिति, गरुड-
पुराणादि नानामुनिवचनबलादद्यपदप्रयोगस्यावश्यकत्वादशौचान्ता-
द्वितीयेऽहनीति वचनप्रतिपादितनिमित्ततया द्वितीयेऽहनीति प्रयोग-

१ ग, दशपिण्डादिकम् ।

२ ग पुस्तके, अशौचान्ताद्वितीयदिन- ।

तस्माद्ब्राह्मणसम्पत्तावपि यथागोचनाच्चे ब्राह्मणायाहं मंप्रददे
इत्येव वाक्यं साधीयः ।

न च तदानीं स्त्रीकाराभावान् कथं दाधातुप्रयोग इति वाच्यम् । ,

भवेदेवं यदि स्त्रीकारसाहित्येन त्यागो दाधानर्थः स्यात् ।

न च तथा, साचाद्ब्राह्मणपक्षेऽपि त्यक्तस्यैव स्त्रीकारसम्भवात्
स्त्रीकारफलकत्यागस्यैव दाधानर्थत्वात् । एवं सति त्यागाव्यवधानेन^१
वा किञ्चिदित्येन वा स्त्रीकारो न किञ्चित्त्वतिकर इति सर्व-
विदुषां समतमित्यास्तां विस्तरः । प्रकृतमनुसरामः ।

अथाग्नौचान्नद्वितीयदिनेऽग्नौचकास्त्रीनमृन्मयभाण्डानि परि-
त्यज्य गृहादिकं गोधयेत् ।

देवकः—

अथाहःसु व्यतीतेषु सुखाताः कृतमवृत्ताः ।

आग्न्युद्यादिप्रसुच्यन्ते ब्राह्मणान् स्मृति वाच्य च ॥

सुखाता इति यथाविधि कृतसमिरस्तुत्ताना इत्यर्थः ।

अथ च एकादशाष्टे विरमेदिति पैठीनसिवचनात् तर्पणं न
कार्यम् ।

यतश्च धामं सूर्योदयानन्तरं कार्यम्—

उद्यादोदयं भानोः सावनं परिकीर्तितम् ।

सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासान्दपास्तया ॥

मध्यमयहसृजिह्व सावनेनैव गृह्यते ।

इति सूर्यसिद्धान्तवचनात् ।

अथ केचित्—

सूर्योदयात् पूर्वमेव प्रातःसन्ध्यायाः कालत्वात् तत्र चाग्नौषा-
कान्तत्वेनाधिकाराभावात् सूर्योदयात्परमेव शुद्धिविधानात् तद्दिने
प्रातःसन्ध्यालोप एवेत्याहुः । तन्न ।

आधायमाहुतेः प्रातराहुतिर्नात्येति आप्रातराहुतेः साधमा-
हुतिः ।

इति गोभिलवचनात् होमन्यायेन तुल्याकाङ्क्षितत्वात् तुल्य-
कालविधानाच्च अतीतामप्युपासीतेति वचनाच्च होमवन्मुख्यकाला-
लामे साधकालपर्यन्तमानुकल्पिककालविधानात् ।

सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।

इति दक्षवचने सन्ध्यायाः शुचित्वसम्पादकत्वाच्च । सन्ध्यायाः
कर्माङ्गत्वेन च तदभावे तद्दिनकर्तव्यकर्माणां वैयर्थ्यप्रसङ्गात् प्राचीन-
सर्वसंग्रहसम्मतत्वाच्च शान्तात् परं प्रातःसन्ध्या कर्तव्या इति ।

कृतमङ्गला इति गोसुवर्णाग्निदधिदूर्वाहतादिस्पर्शश्रीगोविन्द-
नामग्रहणं कार्यमित्यर्थः । ब्राह्मणान् स्तुतिं वाच्य ब्राह्मणद्वारा
ग्रान्त्युदकसम्पादनेन स्वस्वयनं कर्त्तव्यमर्थः ।

यो भूते शान्तिं कृत्वा एकोदिष्टं प्रदायेति शरीरतवचनात्
ब्राह्मणालामे स्वयमेव शान्तिं कुर्यात् ।

एतच्च ग्रान्त्युदकग्रहणं मङ्गलद्रव्यस्पर्शनं मरणाग्नौ च एव न
जननाग्नौ च मरणाग्नौ चमुपक्रम्य विधानात् “आशुष्यादिप्रमुच्यन्ते”
इत्यनेन मग्निरस्वस्वान-गोसुवर्णाग्निहतादिमङ्गलद्रव्यस्पर्श-श्रीगोविन्द-

नामग्रहण-शान्त्युदकैर्विना अग्नौचनिवृत्तिनांस्तीति 'हारसता-
कारादयः ।

शान्तिसु स्वशाखोक्तैव कार्या इति ।

सर्व्वत्र वामदेवस्य गानमित्यत्रा विधा ।

इति ह्यन्दोगपरिशिष्टवचनात् वामगैर्बामदेव्यगानेन शान्ति
कार्या गानाशक्तौ तु विधा पाठेन^१ इति ।

वामदेव्य ऋषन्तु—

कथानखिव इति ।

कस्त्वा सद्यो मदन्नामिति ।

अभीषुणः सखीनामिति ।

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवा इति चतस्रः । ।

आदावन्ते च गायत्र्या शान्तिकरणम् ।

यत्तु शन्नोदेवीति सूक्तेन प्रथमं, द्वाभ्यां द्वितीयं शन्नोदेवी-
रग्रयः अथ इन्द्राग्नौ तदस्तु मित्रावरुणा इति तृतीयं, शन्नो वातेन्द्र
प्रथिवौ शान्तिरिति चतुर्थम् । उभयत्र सर्व्वत्र शान्तिं सावित्री
कुर्यादिति पैठीनस्युक्तं चतुर्द्धा शान्तिकरणं तद्वक्तृचमृद्वोक्तत्वेन
अस्मैदिनामेवेति ।

यगुर्वेदिनाम्—

ऋचं वाचं प्रपद्ये इत्यादि द्यौः शान्तिरित्यग्नौः सप्तदशभि-
र्मन्त्रेरादावन्ते च गायत्र्या शान्तिकरणम् ।

ॐ कारेण व्याहृतिभिर्गायत्र्यादावन्ते चेति कात्यायनवचनात् ।

तदयं प्रयोगः ।

दानः कश्चिद्वाङ्मणः स्वयं वा कुशैः शिरसि जलविन्दुप्रक्षेपद्वयं
शान्तिं कुर्यात् । प्रथमं प्रणवव्याहृतिषाविचौभिः ।

ॐ स्वचं वाचं प्रपद्ये मनोयजुः प्रपद्ये सामप्राणं प्रपद्ये चक्षु-
श्रोचं प्रपद्ये । वागोजः सहोजो मयि प्राणापानौ ॥१॥

यस्मै क्षिद्रं चक्षुषो हृदयस्य मगधो वातिहृन्दं हृदयस्तिर्मे
तद्धातु शप्नो भवतु भुवनस्य यस्सतिः ॥२॥

ॐ भूभुवःस्वस्तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो
नः प्रचोदयात् ॥३॥

कथानस्त्रिच आभुवदूतो सदासुधः सखा ।

कथा सचिष्ठया कृता ॥४॥

कस्त्वा सत्यो मदानीं मंहिष्ठो मत्सदन्धसः ।

कृता चिदा रुजेवसु ॥५॥

अभीयुणः सखीनामविता जरितृणां ।

शतभवाः स्यूतिभिः^१ ॥६॥

कथा त्वं न ऊत्याभिः प्रमन्दसे वृषन् ।

कथा स्तोत्रम्य आभर^२ ॥७॥

इन्द्रो विश्वस्य राजति ।

शन्नो अस्तु दिपदेशश्चतुष्यदे ॥८॥

शन्नो मित्रः शं वरुणः शन्नो भवत्वर्थमा ।

शन्न इन्द्रो हृदयस्तिः शन्नो विष्णुररुक्मः ॥९॥

शन्नो वातः पवतां शन्नस्तपतु सूर्यः ।

शन्नः कनिकददेवः पर्जन्योऽभिवर्षतु ॥१०॥

अहानि शं भवन्तु नः शं रात्रिः प्रतिधीयताम् ।

शन्न इन्द्राग्नी भवतामवोभिः ।

शन्न इन्द्रावरुणा घातहृथा ।

शन्न इन्द्रापूषणा वाजमातौ ।

शमिन्द्रासोमा सुविताथ शंयोः ॥११॥

शन्नो देवीरभीष्टये आपो भवन्तु पीतये ।

शं घोरभिस्रक्तु नः ॥१२॥

श्रोना प्रथिवि नो भवानृचरा निवेशनी ।

थच्छानः शर्म भ्रमचाः ॥१३॥

आपो हिष्ठा मयोभुवम्ता न ऊर्जं दधातन ।

महेरणाय चचसे ॥१४॥

यो वः शिवतमोरसस्तस्य भाजयतेह नः ।

उग्रतौरिव मातरः ॥१५॥

तस्मा अरुद्रमाम वो यस्य क्षयाय जिह्वय ।

आपो जनयथा च नः ॥१६॥

द्यौः शान्तिरन्तरौचं शान्तिः प्रथिवी शान्तिरापः शान्ति

रोपधयः शान्तिर्वनस्पतयः शान्ति विंशेदेवाः शान्तिर्ब्रह्मा शान्तिः

शान्तिरेव शान्तिः माम शान्तिरेधि^१ । १७।

पुनरपि प्रणवव्याहृतिषाविचौभिरिति यजुर्वेदिनाम् ।

सामगानान्तु प्रथमं प्रणवव्याहृतिषाविचौभिः । ततश्च—

ॐ कयानश्चित्र आभुवदूती धदादृधः सखा ।

कया सचिष्ठया हृता ।

कस्त्वा सत्यो मदानां मंहिष्ठो मत्सदन्धमः ।

दृढा चिदा रजे वसु ।

अभौपुणः सखीनामविता जरितृणां ।

शतम्भवा स्यूतये ।

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदः ।

स्वस्ति नमस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

पुनरपि प्रणवव्याहृतिषाविचौभिरिति । एवं शान्तिं कृत्वा

अग्नौचकालजनितपापक्षयार्थं काश्चनादिकं किञ्चिदेवम् ।

यथा कूर्मपुराणे—

दगाहान्तु परं सम्यक् विप्रोऽधीयीत धर्मवित् ।

दानञ्च विधिना देयमशुभात्तारकं हि तत् ॥

काश्चनादिकं तद्देवतां सम्यदानञ्चाभ्यर्च्य इदं काश्चनं तुभ्यमहं
ददामीति दिगकरे जलदागं ददस्वेति तेनोक्ते वारिणा काश्चनं
प्रोक्ष्य वामहस्तेन स्पृष्ट्वा—

ॐ अद्येत्यादि ऋषुकगोचोऽमुकदेवार्घ्या अग्नौचकालजनित-
पापक्षयकामोऽमुकगोचाथामुकदेवार्घ्ये जाघ्रणाय इदं काश्चन-
मर्चितमग्निर्देवतं तुभ्यमहं मंप्रददे । इति दिगकरे दद्यात् । ततो

यहीता स्वसीति वदेत् । ब्राह्मणोद्देशपक्षे यथासम्भवगोचरान्ने
ब्राह्मणायार्घं संप्रददे इति ।

ततः— ॐ अघेत्यादि अग्नौचकालजनितपापक्षयकामनया ।
काञ्चनदानप्रतिष्ठार्घं दक्षिणामिदं रजतं पित्रदैवतं अमुकगोत्राद्यामु-
क्तशर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमर्घं संप्रददे इति दक्षिणां दधात् ।

ततो यहीता स्वसीत्युक्त्वा दक्षिणां स्पृष्ट्वा गायत्रीं कामस्तुतिश्च
पठित्वा काञ्चनमिदमग्निदैवतमिति वदेत् । तत आचारात् तिल-
पूर्णपात्रं काञ्चनगर्भमुत्सृजन्ति ।

वचनञ्च,—

प्रेतमुद्दिश्य यो दद्याद्धेमगर्भांस्तिलाक्षुप ।

यावन्तस्ते तिलाः स्वर्गं तावत्काशं व मोदते ॥ इति ।

वैतरणीधेतुदानञ्च,—

आश्वघ्नस्त्युना देया सवत्सा गौस्तु पूर्व्ववत् ।

घमद्वारे महाघोरे तप्ता वैतरणी नदी ।

ताश्च तर्तुं ददाम्येतां क्षणां वैतरणीञ्च गाम् ॥

इत्यग्निपुराणवचनात् ।

सुवर्णं रजतं वापि यथोत्पद्यन्तु माधवि ।

तत्र लोकहितार्थाय गोमदानं विगृह्यते ॥

नैवेद्यं दीपदानेन क्षिप्रं मुच्येत किञ्चिदात् ।

इति वराहपुराणवचनाच्च आश्वघ्नमरणस्यैव कार्यम् । तच्चाग्नौ
पुत्रादिनाऽग्नौचान्तद्वितीयदिने क्रियते इत्याचारः ।

हेमगर्भतिलान् विष्णुं संप्रदानश्चाभ्यर्च्य इमान् हेमगर्भतिलान्
तुभ्यं ददानीति द्विजकरे जलदानं ददस्वेति तेनोक्ते वारिणा
तिलानभ्युक्ष्य वामहस्तेन धृत्वा कुग्रतिलजलान्यादाय—

ॐ विष्णुदेहोद्भवाः पुण्यास्तिलाः पापप्रणाशनाः^१ ।

प्रेतसूत्रे प्रयच्छन्तु संसारार्णवतारकाः ॥

इति पठित्वा ॐ अघेत्यादि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्थामुकदेवगर्भणो
मरणागौचान्ताद्वितीयेऽङ्गि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्थामुकदेवगर्भण
एतत्तिलसमसंख्यकालसूत्रं वा शक्यमानोऽमुकगोत्रायामुकदेवगर्भणे ब्राह्म-
णाय तिलानिमान् हेमगर्भान् गन्धाद्यर्चिताच् विष्णुदैवतान् तुभ्यमहं
संप्रददे इति द्विजकरे कुग्रजलं दद्यात् । प्रहीता करमथेनाग्नेय-
तीर्थेन स्पृष्ट्वा स्रस्तीति वदेत् ।

ब्राह्मणोद्देशपत्रे तु यथामश्वगोत्रनाम्ने ब्राह्मणायैहं संप्रददे
इति ।

ॐ अघेत्यादि अमुककामनया तुभ्यं हतैतद्देमगर्भतिलदा-
नप्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं काश्चनमग्निदैवतममुकगोत्रायामुकगर्भणे
ब्राह्मणाय तुभ्यमहं संप्रददे इति दक्षिणां दद्यात् । प्रहीता स्वप्ती-
त्युक्त्वा दक्षिणां स्पृष्ट्वा गायत्रीं कामस्तुतिश्च पठित्वा तिला एते
विष्णुदैवता इति वदेत् । एवमन्वेद्यपि दानेषु मोक्षयम् ।

मनु वक्ष्यमाणवचनेषु सर्वत्र कर्तुं निवृत्तमेव फलं श्रूयते तत् कथं
उद्देशनिष्ठं स्यात् । सत्यम्—

ततद्योद्दिग्ध पितरं ब्राह्मणेभ्यो धनं ददौ ।

इति रामायणात् ।

रत्नवस्त्रमहोयानसर्वभोग्यादिकं^१ वसु ।

विभवे सति विप्रेभ्यो धोऽस्मान्नुद्दिग्ध दास्यति ॥

इति विष्णुपुराणाच्च ।

न चात्र विधजिज्ञासात् स्वर्गः फलमिति वाच्यम्, श्रुतफलेनै-
वोपपत्तौ फलान्तराकाङ्क्षाविरहात् गौरवाच्च । *

ततः रुष्णगवीं रुद्रं ब्राह्मणञ्च^२ सम्पूज्य पूर्व्ववत् दिजकरे जल-
दामादिकं कृत्वा,— *

ॐ उष्ये वर्पति ग्रीते वा मावते वाति वा शृगम् ।

दातारं चायते यस्मात्तस्मादैतरणी स्रता ॥

यमदारं महाघोरं तप्ता वैतरणी नदी ।

ताञ्च तर्पुं ददाम्येतां रुष्णां वैतरणीञ्च गाम् ॥

इति पठित्वा ॐ अघेत्यादि यमदारावस्थितवैतरणीनदीस-
न्तरणकाम इमां रुष्णगवीं^३ सवस्त्रामर्चितां वैतरणीसंश्रितां रुद्र-
दैवतामित्यादि सर्व्वं पूर्व्ववत् । पुच्छे प्रतिग्रहस्तु विज्ञेयः^४ ।

तत आशम्य यथाशक्ति दानानि दद्यात् । यथा

भूमिदीपाक्षपानीयं वस्त्रं तामूलमासनम् ।

गन्धः पुष्पं फलं कृचं पादुकाः स्वर्णरौप्यकम् ॥

१ क पुस्तके, सर्व्वभोग्यादिकम् ।

२ ख पुस्तके, देयब्राह्मणश्च । ३ पुस्तके, सम्पदानश्च ।

४ ख पुस्तके, रुष्णां गवीं ।

५ ग पुस्तके, प्रतिग्रहस्तु पुच्छे याद्य ।

शय्या धेनुस्तथैतानि क्रमादानानि षोडश ।

अत्र केचित्—रामायणे आह्वानान्तरम् ।

ततश्चोद्दिश्य पितर ब्राह्मणेभ्यो धनं ददौ ।

महार्हाणि च रत्नानि गाश्च वाहनमेव च ॥

यानानि दासीर्दासाश्च वेष्मानी सुमहान्ति च ।

भूषणानि च मुख्यानि राजस्तखोर्द्धदेहिने ॥

इत्यभिधानादेकोद्दिष्टाह्वात् परं कुर्वन्ति ।

वस्तुतस्तु आह्वय मध्याह्ने विधानात् दानस्य च पूर्वार्धकर्तव्यत्वात्
रामायणवचनस्य संप्रदानमर्पणतथैव चरितार्थत्वात् सकलश्रिष्टा-
चारदर्शनाच्च आह्वात् पूर्वमेवेति प्रतीतिः ।

तत्र भूमिदानम् ।

याज्ञवल्क्य —

भूदीपाद्यावस्ताभक्षिसर्षपिं प्रतिशयान् ।

मैत्रेयिकस्त्रणंधूयान् दत्त्वा स्वर्गं महोपते ॥

प्रतिशयौ गृह्णाद्याश्रय । मैत्रेयिक विवाहोचितद्रव्यम् । धूयान्
यक्षीवर्णादयः । भूमिं विष्णु ब्राह्मणस्याभ्यर्घ्यं पूर्ववत् विजकरे
जलं दत्त्वा द्रव्यस्य संप्रोक्ष्य नारदीयवचनं कृताञ्चलि पठेत्—

ॐ पृथिवी वैष्णवी पुण्या पृथिवी विष्णुपासिता ।

इतिथ्यामु प्रदानेन प्रीयतां मे जनार्दन ॥

तिस्रस्तुभजस्तान्दादाय ॐ चक्षेयादि स्वर्गलोकमहितलक्ष्मण
इमां भूमिं गन्धाद्यर्चितां विष्णुदेवतामित्यादि पुनर्वत् । प्रतिपद्यन्
प्रदक्षिणीकृत्येति विशेषः ।

सुवर्णदानं गोदानं भूमिदानञ्च वासव ।

एतत् प्रयच्छमानस्तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इति दृढस्थतिवचनात् सर्वपापविमुक्तिकाम इति वा ।

दृढभारदीये—

वृत्तिहीनस्य विप्रस्य दरिद्रस्य कुटुम्बिनः ।

स्वल्पामपि महीं दत्त्वा विष्णोः सायुज्यमाप्नुयात् ॥

ॐ अद्येत्यादि विष्णुसायुज्यकाम इमां भूमिं गन्धाद्यर्चितां
विष्णुदेवतां वृत्तिहीनाय दरिद्राय कुटुम्बिनेऽमुकनाम्ने ब्राह्मणाय
तुभ्यमहं संप्रददे ॥

आदिपुराणे,—

यस्तु गोधर्ममावां वे प्रयच्छति वसुन्धराम् ।

विमुक्तः सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति ॥

गोधर्मप्रमाणमाह दृढस्थतिः,—

दशहस्तेन दण्डेन त्रिशद्वृण्डाश्विवर्त्तनम् ।

पार्श्वतो दशदण्डेन गोधर्मं परिचक्षते ॥

ॐ अद्येत्यादि सर्वपापविमुक्तिपूर्वक-विष्णुलोकगमनकाम
इमां गोधर्मपरिमितां भूमिमित्यादि ।

दृढस्थति,—

कामहृष्टो महीं दत्त्वा मयीगां शस्त्रशालिनीम् ।

यावत् सूर्य्यह्नो लोकप्तावत् स्वर्गं महीयते ॥

अथ सूर्य्यलोकन्दित्यवच्छिन्नं स्वर्गमहितत्वकाम इमां मगस्यां
भूमिमित्यादि ।

दृष्टस्यति,—

मर्त्येषामेव दानानामेकजन्मानुग फलम् ।
 हाटकवितिगौरीणां^१ मग्नजन्मानुगं फलम् ॥
 हस्तां हारयते भूमिं मन्दबुद्धिस्तु यो नरः ।
 स बह्वो वारुणैः पागैस्त्रिर्यग्योनिषु जायते ॥
 खदत्तां परदत्तां वा यो हरेद्दे^२ वसुन्धराम् ।
 स विष्ठायां छमिर्भूत्वा पितृभिः सह पथ्यते ॥
 गानेकां स्पर्णमेकस्य भूमेरप्यङ्गमङ्गलम् ।
 हरश्चरकमाप्नोति धावदाहृतमश्रवम् ॥
 ऊत दत्त तपोऽधीत यत्किञ्चित् कर्षं सञ्चितम् ।
 अर्द्धाङ्गुष्ठेन शीमाया हरणेन प्रणश्यति ॥

अथ दीपदानम् ।

हतेन तैलेन वा दीपो दातव्यः ।

महाभारते,—

हविषा प्रथमं कन्यो द्वितीयश्चैवधीरनै ।
 वसामेदोऽस्त्रिनिर्व्यामैर्न कार्यं पुष्टिमिच्छता ॥

ग्रन्थः,—

दर्शं विवर्जयेत् प्राज्ञो यद्यप्याहतवस्त्रशाम् ।

कालिकापुराणे,—

^१प्राणवादरजातन्तु जीर्णं मलिनमेव वा ।

१ ग पुस्तके,—श्रीशानाम् । २ ख, हरेत् ।

३ ख, ग पुस्तकद्वये, प्राणं वादरजं वस्त्रम् ।

उपयुक्तं नादद्यादर्त्तिकार्थं कदाचन ॥

कार्पासं वादरश्च तदित्यमरकोषदर्शनात् कार्पासिकवत्त्वं वादरं
तत्र जातं तद्वत्त्वं दशामित्यर्थः । उपयुक्तं पूर्वोक्तोपयोगम् ।

तथा—तैजसं दारवं शौचं मार्त्तिकं नारिकेलजम् ।

वृणराजोद्भवं वापि दीपपात्रं प्रयन्यते ॥

वृणराजोद्भवं ताम्रफलाम्बुमयम् ।

तथा—दीपवृषाद्य कर्त्तव्यास्तैजसाद्यैः प्रयत्नतः ।

वृक्षेषु दीपो दातव्यो न तु भूमौ कदाचन ॥

• न मिथीकाय दद्यात्तु दीपस्वेक्षन् वृतादिकाम् ।

हत्वा मिथीकृतं स्नेहं तामिस्रं नरकं व्रजेत् ॥

शिवपुराणे,—

दीपदानं तु यो दद्याद्देवते वाक्ष्णेषु वा ।

तेन दीपप्रदानेन श्रवणां गतिमाप्नुयात् ॥

दीपं विष्णुं ब्राह्मणश्चाभ्यर्च्य पूर्व्वम् दिङ्मकरे जलं दत्वा द्रव्यञ्च
प्रोक्ष्य ॐ श्रुत्यादि श्रवणगतिकाम इमं हतप्रदीपं तैत्तिरीयं
वा गन्धाद्यर्चितं भवत्यं विष्णुर्देवतमिष्यादि दक्षिणाद्रव्यपुष्पान्तम् ।
पूर्व्वम् भृष्टा प्रतिपदः ॥

महाभारते,—

तमोऽन्धकारनिरयं दीपदो न प्रपद्यति ।

प्रभास्याद्य प्रपद्यन्ति योगभास्करपावकाः ॥

देवतायागुमन्यन्ते विमन्ताः भर्त्सतो दिप्रः ।

द्योतते च यथादित्यः प्रेतलोकगतो नरः ॥

ॐ अद्येत्यादि तमोऽन्धकारनिरयादर्शन सोमभास्करपावकदत्त-
प्रभालाभ-देवताकर्तृकसर्वतोविमलदिगनुमति-प्रेतलोकाधिकरणा-
दित्यवत्स्योतनकाम इति वा । पूर्वलिखितयाश्रवस्त्ववचनात्
स्वर्गलोकमहितत्वकामो वा ।

दौपदद्युत्तममिति मनुवचनात् उत्तमवच्चुप्राप्तिकामो वा ।
महाभारते,—

दौपदत्तां भवेदन्ध काणो निर्वापको भवेत् ॥

अथान्नदानम् ।

ब्रह्मपुराणे,—

अन्नस्य च प्रदानेन नरो याति पराङ्गतिम् ।

सर्वकामसमायुक्तं प्रेत्य चाप्यश्नुते शुभम् ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि परमगतिप्राप्ति सर्वकाम
समन्वितत्व-परलोकशुभावान्निकाम इदमन्न कात्यादिपात्राधार^१
सहित दत्ताद्युपकरणसमन्वित सवस्त्र प्रप्रापतिदैवतमित्यादि
दक्षिणाद्रव्यस्पर्शान्त पूर्ववत् । करमन्धेन स्पृष्टा प्रतिपद्यते ।

मनु,—

सुखमव्ययमन्नद ।

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि अन्नस्यसुखप्राप्तिकाम इति
वा । पूर्वलिखितयाश्रवस्त्ववचनात्-स्वर्गलोकमहितत्वकामो वा ।

समर्पणं,—

असदस्तु भवेच्छ्रीमान् सुदृष्ट कौर्त्तिर्माप्नुयात् ।

ॐ अद्येत्यादि औमत्व-सुहृत्त्व-कीर्त्तिमत्व-काम इति वा ।

भारते,—

अथदः पशुमान् पुत्री धनवान् भोगवानपि ।

प्राणवांश्चापि भवति रूपवांश्च तथा नृप ॥

ॐ अद्येत्यादि पशुमत्व-पुत्रित्व-धनवत्व-भोगवत्व-प्राणवत्व-रूप-
वत्वकामो वा ।

अग्निपुराणे सुसंस्कृताशदाने—

सुसंस्कृतं तु यो दद्यादन्नं अद्भुतमन्वितः ।

इन्द्रलोके वसेत् सोऽपि यावदिन्द्रायतुर्दश ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि चतुर्दशेन्द्रकाकावच्छिन्नेन्द्र-
लोकवासकाम इदं सुसंस्कृतान्नं प्रजापतिदेवतमित्यादि दक्षिणा-
द्रव्यस्पर्शान्तम् ।

महाभारते,—

यथाशक्ति च यो दद्यादन्नं विप्रेषु संस्कृतम् ।

स तेन कर्मणाप्नोति प्रजापतिसौख्यकृतम् ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि प्रजापतिचाक्षोषकाम इदं
सुसंस्कृतान्नं प्रजापतिदेवतमित्यादि दक्षिणाद्रव्यस्पर्शान्तम् ॥

अथ जलदानम् ।

ब्रह्मपुराणे,—

जलपात्रप्रदातारः कुटिकाकनकप्रदाः ।

पूज्यमानाऽप्युरोभिश्च धीमन्ति यन्ति महागजैः ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि अनेकाक्षरः पूज्यमानत्व-महा-

गजकरणकस्वर्गप्रयाणकाम इदं जलपूर्णतैजसपात्रं सवस्त्रं गन्धा-
यर्चितं वरुणदैवतमित्यादि दक्षिणजलपात्रस्पर्शान्तम् ॥

स्कन्दपुराणे,—

अपां पूषे तु यो भाषं ब्राह्मणाय प्रयच्छति ।

रमास्तस्योपतिष्ठन्ति^१ पूज्यते च विद्यद्वतः ॥

ॐ अद्येत्यादि ऋद्धरस्योपस्थिति^२—विद्यदधिकरणकपूज्यत्वकाम
इति वा ॥

मेवलजलदाने तु याज्ञवल्क्यवचनात् स्वर्गलोकमहितत्वकाम
इति वा ।

स्कन्दपुराणे । सुगन्धिग्रीतलजलदाने,—

सुगन्धाः ग्रीतलाद्यापो रमैर्दिव्यैः समन्विताः ।

यः प्रयच्छति विमेषस्तत्र पुष्पफलं वृक्षं ॥

विमानं सूर्यमहाशमशरीरगणसेवितम् ।

शोऽधिकृष्ट दिवं याति वरुणस्य वलोकताम् ॥

तत्र वर्षायुतान्यष्टावुपिना देववत् सुधी ।

कुले महत्यमहीर्णं जायते धनधान्यवान् ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि ऋद्धरगणसेवित सूर्यमहाशम
विमानारोहणपूर्वक-स्वर्गलोकगमन-वरुणवलोक्यप्राप्ति-तमोकाधि-
करणकाष्टायुतवर्षदेववत्सुखित्वाय—तदुत्तरामहीर्णमहाकुलजन-
धनधान्यवत्काम एताः सुगन्धाः ग्रीतला दिव्यरसमन्विताः

१ य पुनर्के, वलवस्योपतिष्ठन्ते ।

२ य पुनर्के, वरुणस्योपस्थिति— ।

ब्रह्मपुराणे,—

आसनं यः प्रयच्छेन संवीतं ब्राह्मणाय वै ।

राज्यस्थानमवाप्नोति स्वर्गं प्राप्नोति विज्वरः ॥

संवीतं वस्त्राढ्यदितम् । अथ राज्यस्थानावाप्ति-स्वर्गप्राप्तिकाम
इति वा ॥

अथ गन्धदानम् ।

नारदीये,—

गन्धदः पुष्पफलदः^१ प्रयाति ब्रह्मणः पदम् ।

पूजादि विधाय ॐ अघेत्यादि ब्रह्मपदप्रयाणकाम इमं गन्धं
रैत्यादिपात्राधारसमेतं सवस्त्रमर्चितं गन्धस्यैवतमित्यादि इक्षिणा-
द्रव्यस्य शान्तं । करमध्येन प्रतियक्ष' ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

नरयन्दनदानेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

ॐ अघेत्यादि सर्वपापविमुक्तिकाम इमं चन्दनगन्ध^२मित्यादि
वा । याज्ञवल्क्यवचनात् ॐ अथ अत्यन्तसुखित्वभवनकाम इदं-
मनुलेपनमित्यादि वा ।

अथ पुष्पदानम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

गृहधान्याभयोपानच्छन्मान्यानुलेपनम् ।

द्यानं दृढं स्तियं^३ अग्न्यां दत्त्वाऽत्यन्तं सुखी भवेत् ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि अत्यन्तसुखित्वभवनकाम इदं
मास्यं स्वस्त्वमर्चितं रैत्यादिपात्राधारमर्हितं वनस्पतिदैवतमि-
त्यादि दक्षिणा करमध्येन स्पर्शान्तम् ।

ब्राह्मे,— ये फलानि प्रयच्छन्ति पुण्याणि सुरभीणि च ।

हंसयुक्तविमानैस्ते यान्ति धर्मपुरं नराः ॥

ॐ अद्येत्यादि हंसयुक्तविमानकरणकधर्मपुरगमनकाम इदं
पुण्यमर्चितं साधारं वनस्पतिदैवतमित्यादि ।

अथ फलदानम् ।

सम्बर्त्तः,—फलमूलानि पानानि शाकानि विविधानि च ।

यानानि दत्त्वा विप्रेभ्यो मुदा युक्तः मदा भवेत् ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि सर्व्वेदा र्थांस्वित्त'भवनकाम
एतानि फलानि स्वस्त्वाणि साधाराणि वनस्पतिदैवतानीत्यादि
दक्षिणा द्रव्यस्पर्शान्तम् । प्रतिग्रहस्तु करमध्येन ।

पूर्व्वलिखितब्रह्मपुराणवचनात्— ॐ अद्य हंसयुक्तविमानकरणक-
धर्मपुरगमनकाम एतानि फलानीत्यादि वा ।

अथ बज्रवचनात् बज्रफलानि देयानि ।

विष्णुधर्म,—

फलं मनोहरं दत्त्वा अग्निष्टोमफलं लभेत् ।

अद्य अग्निष्टोमयज्ञफलममफलप्राप्तिकाम इदं मनोहरं फलं
वनस्पतिदैवतमित्यादि दक्षिणाद्रव्यस्पर्शान्तम् ।

आपो वह्णदैवता यथानामगोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो इत्यादि दक्षिणा
जलस्यर्गान्तम् । एताश्च फलभूयस्त्वात् विप्रेभ्य इति वज्रवचनाच्च
वज्रकलमत्या देयाः ।

नन्दिपुराणे श्यार्त्तजलदाने,—

योऽपि कश्चित्तृपात्ताय जलदानं प्रयच्छति ।

स नित्यव्रत्तो वधति स्वर्गं युगग्रतं नृप ॥

ॐ अद्येत्यादि नित्यव्रत्तन-युगग्रतावच्छिन्नस्वर्गवासकाम इदं
जलं वह्णदैवतमित्यादि ।

अथ वस्त्रदानम् ।

स्कान्दे—

यस्तु वस्त्रं प्रयच्छेत ब्राह्मणाय महाययाः ।

स लोकं प्राप्य वैराजं वर्षकोटीः सुखं वसेत् ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि वैराजलोकप्राप्तिपूर्वक वज्र-
वर्षकोत्यवच्छिन्नसुखवासकाम इदं वस्त्रं सहस्रतिदैवतमित्यादि
दक्षिणाद्रम्यस्यर्गान्तं पूर्व्ववत् । दद्याद्यह्णपरिधानान्तः प्रतियहः ।

दत्त्वा कार्पासिकं वस्त्रं स्वर्गलोके महीयते ।

इति विष्णुधर्मवचनात् निश्चितयावज्जन्मवचनाच्च स्वर्गलोक-
महितत्वकामो वा ।

यामोदयन्द्रमाशोक्यम् ।

इति मनुवचनात् चन्द्रमाशोक्यप्राप्तिकामो वा ।

वषादस्तु सुवेगः स्यात् ।

इति सम्बन्तवचनात् सुवेगत्यभवनकामो वा ॥

अथ ताम्बूलदानम् ।

सम्बन्तः,—

ताम्बूलश्चैव यो दद्याद्वाङ्मन्त्रेभ्यो विचक्षणः ।

मेधावी सभगः प्राज्ञो दर्शनीयश्च जायते ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि मेधावित् सभगत्-प्राज्ञत्-
दर्शनीयत्वकाम इदं ताम्बूलमर्चितं रैत्यादिपात्राधारमर्चितं सवस्त्रं
वस्त्रराजदैवतं इत्यादि ताम्बूलस्यार्णवम् । प्रतिपद्यन्तु करमन्त्रेण स्तुत्वा १ ।

विष्णुधर्मः,—

ताम्बूलस्य प्रदानेन सौभाग्यमपि विन्दति ॥

अथ सौभाग्यप्राप्तिकाम इति वा ।

अथासनदानम् ।

सम्बन्तः,—

पादुकोपागहं कृत्वा प्रयत्नान्वासनानि च ।

विविधानि च यामासि दत्त्वा प्राज्ञः सुखी भवेत् ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि प्राज्ञत्-सुखित्व-भवनकाम
इदमामनं सवस्त्रमर्चितमुत्तानाद्विरोदैवतमित्यादि दक्षिणार्णवम् ।
उपविश्य प्रतिपद्यः ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

गरुत्मासनदानेन ज्ञानं सर्वत्र विन्दति ।

ॐ अद्येत्यादि अभिव्यक्तिसौख्यकामकाम इति वा ।

१ अ सुलले, इति विग्रहः, इत्यधिकः पाठः ।

ब्रह्मपुराणे,—

आसनं यः प्रयच्छेन संवीतं ब्राह्मणाय वै ।

राज्यस्थानमवाप्नोति स्वर्गं प्राप्नोति विज्वरः ॥

संवीतं वस्त्राद्यादितम् । अथ राज्यस्थानावाप्ति-स्वर्गप्राप्तिकाम इति वा ॥

अथ गन्धदानम् ।

भारदीये,—

गन्धदः पुष्पफलदः^१ प्रयाति ब्रह्मणः पदम् ।

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि ब्रह्मपदप्रयाणकाम इमं गन्धं रैत्यादिपात्राधारसमेतं सवस्त्रमर्चितं गन्धर्वदैवतमित्यादि दक्षिणा-द्रव्यस्पर्शान्तं । करमध्येन प्रतियच्छः ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

नरयन्दनदानेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

ॐ अद्येत्यादि सर्वपापविमुक्तिकाम इमं चन्दनगन्ध^२मित्यादि वा । याज्ञवल्क्यवचनात् ॐ अथ अत्यन्तसुखित्त्वभवनकाम इदमनुलेपनमित्यादि वा ।

अथ पुष्पदानम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

गृहधान्याभयोपामच्छन्मान्यानुलेपनम् ।

यामं दृधं ग्लिर्यं^३ शय्यां दत्वाऽत्यन्तं सुखी भवेत् ॥

१ ग पुस्तके, पुष्पफलमाक । *

२ ख पुस्तके, गन्धर्वदैवतमित्याधिक पाठ ।

३ ग पुस्तके, यामं वार्ध्याभयम् ।

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि अत्यन्तसुखित्वभवनकाम इदं
मात्स्यं भवस्त्वमर्चितं रैत्यादिपात्राधारमर्हितं वनस्पतिदैवतमि-
त्यादि दक्षिणा करमधेन स्पर्शान्तम् ।

ब्राह्मे,— ये फलानि प्रयच्छन्ति पुष्पाणि सुरभीणि च ।

हंसयुक्तविमानैस्ते यान्ति धर्मपुरं नराः ॥

ॐ अद्येत्यादि हंसयुक्तविमानकरणकधर्मपुरगमनकाम इदं
पुष्पमर्चितं साधारं वनस्पतिदैवतमित्यादि ।

अथ फलदानम् ।

मन्वर्त्तः,—फलमूत्रानि पानानि श्रावणानि विविधानि च ।

यामानि दत्त्वा विप्रेभ्यो मुदा युक्तः मदा भवेत् ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि सर्वदा हर्षान्वितत्वं भवनकाम
एतानि फलानि भवक्ष्वाणि साधाराणि वनस्पतिदैवतानीत्यादि
दक्षिणा द्रव्यस्पर्शान्तम् । प्रतियहसु करमधेन ।

पूर्वलिखितप्रश्नपुराणवचनात्— ॐ अद्य हंसयुक्तविमानकरणक-
धर्मपुरगमनकाम एतानि फलानीत्यादि वा ।

अथ षड्वचनात् षड्फलानि देयानि ।

विष्णुधर्म,—

फलं मनोहरं दत्त्वा अग्निष्टोमफलं भवेत् ।

अद्य अग्निष्टोमयज्ञफलसमफलप्राप्तिकाम इदं मनोहरं फलं
वनस्पतिदैवतमित्यादि दक्षिणाद्रव्यस्पर्शान्तम् ।

अथ च्चदानम् ।

समर्पितः,—

पादुकोपानहं क्वचं शयनान्यासनानि च ।

विविधानि च पानानि दत्त्वा प्राञ्चः सुखी भवेत् ॥

पूजादि विधाय ॐ अघेत्यादि प्राञ्चल-सुखित्व भवनकाम इदं
 क्वचं सवस्त्रमर्चितं उत्तानाङ्गिरोदैवतमित्यादि दक्षिणाद्रथ्यस्यर्पणान्तम् ।
 प्रतिघृष्टु दण्डे धत्वा । पाञ्चवस्त्रोक्तात्यन्तसुखित्वभवनकामो वा ।

मह्यपुराणे,—

उपानयुगलं क्वचं शय्यासनमथापि वा ।

ये प्रयच्छन्ति वस्त्राणि तथैवाभरणानि च ॥

ते धान्यस्यै रथैश्चैव कुञ्जरैश्चाप्यलङ्कृताः ।

धर्मराजपुरं दिव्यं क्वचैः सौवर्णराजतैः ॥

१[ॐ अघेत्यादि वज्रस्य-नञ्जरस्य-वज्रकुञ्जरकरणकदिव्यधर्मराज-
 पुरगमनकाम इति वा ।

अथ पादुकादानम् ।

महाभारते—

प्राङ्मणाय सुग्रीलाय यो दद्यात् काष्ठपादुके ।

स वाहनेन दिव्येन दिवं गच्छति भोगवान् ॥

पूजादि विधाय ॐ अघेत्यादि दिव्यवाहनकरणकभोगवदा-
 त्मीयस्त्रगंगमनकाम इमे काष्ठपादुके सवस्त्रे गन्धार्चिते उत्ता-
 नाङ्गिरोदैवते इत्यादि दक्षिणाद्रथ्यस्यर्पणान्तम् । प्रतिघृष्टु तच्चारुह्य ।

१ क हस्तके, [ ] चिह्नितांशो भाति ।

याज्ञवल्क्यवचनादत्यन्तसुखितभवनकाम इदमुपानद्युगलं स्वस्व-
मर्चितमुत्तानाङ्गिरोदैवतमित्यादि वा । सम्बर्त्तोक्तिप्राज्ञत्व-सुखित
• भवनकामो वा ।

५[उपानच्छ्रयोर्दाता स्वर्गं याति च गोभनम् ।

इति नरसिंहपुराणवचनात् गोभनस्वर्गप्राप्तिकाम इति वा ॥]

अथ काञ्चनदानम् ।

भारदीये,—

हेमदो विष्णुभवनं प्रयाति सुखसंयुतः ।

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि सुखसहित विष्णुभवनप्रयाणकाम
इदं काञ्चनमर्चितं स्वस्वमग्निदैवतमित्यादि दक्षिणा द्रव्यपहणान्तम् ।

दक्षिणा चात्र रजतमेव । प्रतिग्रहस्तु करमध्येन ।

नैवेदिकस्वर्णधूप्यान् दत्त्वा स्वर्गं महीयते ।

इति याज्ञवल्क्यवचनादद्य स्वर्गलोकमहितलकामो वा ।

विष्णुधर्म,—

सुवर्णदानं गोदानं हयिवीदानमेव च ।

एतन्प्रयच्छमानो वै सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

अद्य सर्वपापविमुक्तिकाम इति वा ।

सम्बर्त्तः—

हिरण्यदः समृद्धिश्च तेजसायुश्च विन्दति ।

अद्य समृद्धिर्तेजसायुर्लाभकाम इति वा ।

दानधर्मे—सर्वान् कामानवाप्नोति काश्चनं यः प्रयच्छति ।

अथ सर्वकामावाप्तिकामो वा ।

परिमितसुवर्णदाने स्कन्दपुराणे,—

सुवर्णं यः प्रयच्छेत्^१ द्रिद्राद्य दिजातये ।

दशानामथमेधानां फलं प्राप्नोति मानवः ॥

अथ दशायमेधफलसमफलप्ररप्तिकाम इदं सुवर्णं सर्वस्वमर्चित-
मग्निदेवतमित्यादि ।

अथ रजतदानम् ।

ब्राह्मे— सुवर्णं रजतं वापि विद्रुमं मौक्तिकं तथा ।

ये प्रयच्छन्ति ते यान्ति विमानैः कनकोज्ज्वलैः^२ ॥

^३[पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि कनकोज्ज्वलविमानकरणक
प्रधाणकाम इदं रजतं पिष्टदैवतं सर्वस्वमर्चितमित्यादि दक्षिण-
हस्त्यर्पणान्तम् प्रतिगृह्य करमध्वेन ।

रूपदो रूपमुत्तमम् ।

इति मनुवचनात्] अथ उत्तमरूपप्राप्तिकामो वा ।

अथ शय्यादानम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

यानं^४ वृत्तं स्त्रियं शय्यां दत्त्वात्यन्तं सुखी भवेत् ।

१ ग पुस्तके, प्रयच्छेत् ।

२ ग पुस्तके, ये प्रयच्छन्ति विभूषणं ते यान्ति रूपमुत्तमम् ।

३ ग पुस्तके, [ ] चिह्निताग्रो नास्ति ।

४ ग पुस्तके, वृत्ताश्रयाम् ।

- पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि अत्यन्तसुखितभवनकाम इमां
 ग्रय्यामर्चितां शोपकरणमुत्तानाङ्गिरोदैवतामित्यादि दक्षिणाद्रथ-
 • ग्रहणान्तम् । प्रतिग्रहस्त्वावच्छ सुप्रा ।

शाम्भपुराणे,—

ग्रय्याप्रदानं यो दद्याद् ब्राह्मणेभ्यु विप्रैर्यतः ।

पष्टिवर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

पश्चात् कालत्रयं प्राप्य जायते विपुले कुले ।

अद्येत्यादि पष्टिवर्षसहस्रावच्छिन्नस्वर्गलोकमहितत्वं तदुत्तर-
 विपुलकुलजन्मकामो वा ।

पूर्वलिखितब्रह्मपुराणवचनात् अथ बङ्गथ-बङ्गरथ-बङ्गकुञ्जर-
 करणक दिव्यधर्मराजपुरगमनकामो वा ।

अथ गोदानम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

हेमग्रहणी शकौ रौप्यैः सुग्रीवा वत्ससंयुता ।

कांस्योपदोहा दातव्या चीरिणी गौः मदक्षिणा ॥

दाताऽस्याः स्वर्गमाप्नोति वत्सरान् लोभमक्षितान् ।

कपिला चेतारयति भूयस्यामभ्रमं कुलम् ॥

मवत्सारोमस्तुभ्यानि युगान्भुभयतोमुग्रौम् ।

दाता स्वर्गमवाप्नोति-पूर्वेषां विधिना ददन् ॥

यावदस्य पादौ द्वौ मुखं योगौ प्रदृग्मते ।

तावद्गौः पृथिवीस्तुभ्यां यावद्भवे न मुच्यति ॥

भवत्सां गां स्वर्णशृङ्गायलङ्कृतां कृत्वा पाद्यादिभिः संपूज्य धेनुज्ञा-
धिष्ठातृदेवताभ्यो नम इति पुष्पाञ्जलिनाऽभ्यर्च्य कृताञ्जलिः पठेत् ।

ॐ यां लक्ष्मीः सर्वभूतानां या च देवेष्ववस्थिता ।

धेनुरुपेण सा देवी मम शान्तिं प्रयच्छतु ॥

देहस्या धा च रुद्राणी शङ्करस्य च सा प्रिया ।

धेनुरुपेण सा देवी मम शान्तिं प्रयच्छतु ॥

विष्णोर्वक्षसि धा लक्ष्मीः स्वाहा चैव विभावसोः ।

चन्द्रार्कश्चक्षुःशक्ति यां धेनुरूपाऽस्तु सा मिये ॥

चतुर्मुखस्य धा लक्ष्मी यां लक्ष्मीधेनदस्य च ।

धा लक्ष्मीः सर्वभूतानां सा धेनुर्वरदाऽस्तु मे ॥

स्वधा नं पितृमुख्यानां स्वाहा यज्ञभुजां यतः ।

सर्वपापहरा धेनुमत्स्राच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥

सर्वलोकमयीं दोग्ध्रीं सर्वदेवमयीं१ तथा ।

सर्वलोकहितापांय सर्वलोकभवाय च ॥

प्रयच्छामि महाभागमक्षयाय शुभामिमाम् ॥

ततो रुद्रदेवतां संप्रदानब्राह्मणमपि पाद्यादिभिः संपूज्य इमां
धेनुं ददानीति ब्राह्मणहस्ते जलं दत्वा ददस्वेति तेनोक्ते जलेन
धेनुं प्रोक्ष्य वस्त्रेणाच्छाद्य वामहस्तेन पुष्कं धत्वा-ॐ अघेत्यादि
एतद्देनुलोकमश्नितवत्सरावच्छिन्नस्वर्गदासकाम इमां धेनुं भौवर्ण-
शर्त्रीं रोथशतुरां ताम्रशृङ्गां कांस्योपदोहामादर्शश्चलाटां घण्टापीवां
चामरपुष्पां गन्धाद्यर्चितां पयस्विनीं वामोयुगाच्छादितां रुद्र-

वच्छिन्नस्वर्गलोकमहितत्व-तदुत्तरविपुलकुलजन्मकाम इमां कपिल-
धेनुं मौवर्णशृङ्गीमित्यादि वा ।

उभयमुखीदानस्य तु याज्ञवल्क्येन-धवत्पायास्तस्या रोमतुल्यानि ।
युगानि स्वर्गमाप्नोत्यनन्तरं तावद्भौः पृथिवीतुल्येतिभिधाय समस्त-
पृथिवीदानतुल्यफललक्ष्योक्तम् ।

मत्स्यपुराणेऽपि,—

प्रसूयमानां यो दद्याद्भेनुं द्रविणमंयुताम् ।

सममुद्रगृहा तेन सग्नैस्त्वक्कानना ॥

• चतुरर्णा भवेद्दत्ता पृथिवी नात्र संशयः ।

यावन्ति धेनुलोमानि वत्सस्य च नराधिप ।

तावत्सङ्गं युगगणं देवलोके महीयते ॥

ॐ अथेत्यादि एतदुभयमुखीसंज्ञक-धवत्सगवीजोमतुल्य युगा-
वच्छिन्नस्वर्गवास-समस्तपृथिवीदानफलसमफल-प्राप्तिकाम इमाभुभय-
मुखीमञ्जिकां गां मौवर्णशृङ्गीमित्यादि दक्षिणा पुच्छस्पर्शानां
सर्वं पूर्वंवत् ।

गोमात्रदाने याज्ञवल्क्यः,—

यथा कपयिद्वत्ता गां धेनुं वा ऽधेनुमेव वा ।

अरोगामपरिक्रिष्टां दत्त्वा स्वर्गं महीयते ॥

यथा कपयिष्यत् स्वर्णशृङ्गादिरहितामपौत्यर्थः ।

पूजादि विधाय—

ॐ अथेत्यादि स्वर्गलोकमहितत्वकाम इमामरोगामपरिक्रिष्टां
धवत्सामर्चितां रुद्रदेवतामित्यादि दक्षिणापुच्छगृहणान्तम् ।

गोदो ब्रध्नस्य पिष्टपमिति मनुवनात् सूर्यलोकप्राप्तिकाम
इति वा ।

• दृष्टन्नारदीये,—

ब्राह्मणाद्य ब्रह्मविदे यो दद्याद्वा पयस्विनीम् ।

स याति विष्णुभवनं पुनरावृत्तिवर्जितम् ॥

इत्यादि बह्वि वचनानि अन्यगौरवादुपेक्षितानि ।

अथ दृषभदानम् ।

अग्निपुराणे,—

दग्धधेनुसमोऽनङ्गानेकस्यैव धुरन्धरः ।

अलङ्कृत्य दृषं वस्त्रैः पुण्येऽङ्गि समुपस्थिते ॥

सुवर्णशृङ्गं राजेन्द्र खुरै रौप्यैरलङ्कृतम् ।

सुपुच्छं षट्पत्तेषु ब्राह्मणाद्योपपादयेत् ॥

धर्मस्त्वं दृषरूपेण जगदानन्दकारकः ।

अष्टमूर्त्तैरधिष्ठानं पाहि मां दुष्कृताहुवि ॥

प्रीयतां धर्मराजो मे^१ [प्रणिपत्य विसर्जयेत् ।

सप्तजन्मकृतं पापं वाङ्मनःकायकर्माभिः ॥

तत् सर्वं विलयं याति दृषदानाद्य संग्रहः ।

यानं दृषभसंयुक्तं दीप्यमानं स्वतेजसा ॥

गन्धर्वाप्सरसाकीर्णं गीतनृत्यसमाकुलम् ॥

आरुह्य कामगं दिव्यं स्वर्लोकमधिगच्छति ।

यावन्ति तस्य लोमानि गोवृषभ्य महामते ।

स्वर्गे प्राप्नोति तावन्ति अजायातो^१ नृपो भवेत् ।

अलङ्कृतं वृषभं ब्राह्मणं रुद्रश्च संपूज्य द्विजकरे पूर्ववज्जलदानम् ।

ॐ अद्येत्यादि वाङ्मनःकायकृतसप्तजन्मपापक्षय-वृषभसंयुक्त
स्तेजोदीप्यमान गन्धर्व्वाप्सरःमङ्गीर्ण-गौतनृत्यसमाकुल-कामगदित्य-
यानारोहणपूर्वकस्त्रलोकगमन-तदुत्तरेतद्वृषभलोमममसंख्यवर्षावच्छि-
न्नस्वर्गस्थिति-तदुत्तरनृपभवत-काम इमं वृषभं यस्ताद्यलङ्कृतं
सुवर्णशृङ्गं रौप्यशिरं पट्टवस्त्रपुच्छमर्चितं रुद्रदेवतमित्यादि
दक्षिणापुच्छस्वर्गाणां पूर्ववत् ।

ततः कृताञ्जलिः—

ॐ धर्मंस्तं वृषरूपेण जगदानन्दकारकः ।

अष्टमूर्त्तरधिष्ठान पाहि मां दुष्कृताह्वयि ॥

प्रीयतां धर्मराजो मे प्रणिपत्य विसर्जयेत् ।

वृषभमाश्रदाने याज्ञवल्क्यः—

नैवेदिकस्वर्णधूर्यान् दत्त्वा स्वर्गे महीयते ।

अथ स्वर्गलोकमहितत्वकाम इत्यादि सर्वं पूर्ववत् ।

अथ गुडधेन्वादिदानम् ।

अग्निपुराणे,—

दशधेनुः प्रवक्ष्यामि या दत्तां भुक्तिमुक्तिभाक् ।

प्रथमा गुडधेनुः स्नातृधेनुस्तथा परा ॥

तिलधेनुस्तृतीया च चतुर्थी जलधेनुका ।
 चौरधेनुर्मधुधेनुः शर्करादधिधेनुके ॥
 रसधेनुः स्वरूपेण दशमी विधिरुच्यते ।
 कुम्भाः स्युर्द्रवधेनूनामितरासान्तु राशयः ॥
 छण्णाजिनं चतुर्हस्तं प्राग्धीवं विन्यसेद्भुवि ।
 गोमयेनानुलिप्तायां दर्भानां^१स्त्रीर्यं सर्वतः ।
 लब्धेएकाजिनं तदग्नौ वत्सस्य परिकल्पयेत् ॥
 प्राक्मुखीं कल्पयित्वा तु प्रदद्यात् गां स्वत्तिकाम् ।
 उत्तमा गुडधेनुः स्यात् सदा भारक्षुष्टयात् ॥
 वत्सं भारेण कुर्वीत भाराभ्यां मध्यमा स्मृता ।
 अर्द्धभारेण वत्सः स्यात् कनिष्ठा भारकेण तु ॥
 चतुर्थ्याग्नेन वत्सः स्यात् गृहविज्ञानुसारतः ।
 पञ्चछण्णलको भाषस्ते सुवर्णस्तु षोडश ॥
 पक्षं सुवर्णाद्यत्वारस्तुत्ता पक्षग्रतं स्मृतम् ।
 स्याद्भारो विंशतितुल्ला द्रोणस्तु चतुरादृकः ॥
 धेनुवत्सौ गुडास्थौ तौ सितसूक्ष्माभरावृतौ ।
 शक्तिकर्णाविद्युपादौ शक्तिमुक्ताफलेषणौ ॥
 सितसूत्रशिरालौ^२ च सितकम्बलकम्बलौ ।
 तावपट्टकष्टौ^३ तौ सितचामररोमकौ ॥

१ ग, पुस्तके कुम्भान् ।

२ ख, पुस्तके शिराण्डौ ।

३ ग पुस्तके एष्टकष्टौ ।

विद्रुमधुयुगाक्षेतौ गवनीतमनान्वितौ ।
 चौमपुष्कौ कांक्षदोहाविन्द्रनीलकतारकौ ॥
 सुवर्णं प्रदत्ताभरणौ राजतचुरभंयुतौ ।
 घण्टापीवी पुम्यदन्तौ घाण्टौ गन्धकरण्डकौ^१ ॥
 रक्षयित्वा यजेद्भेनुमिमैर्मन्त्रैर्दिकोत्तमः ।
 या लक्ष्मीः सर्वभूतानां या च देवेश्वरम्यिता ॥
 धेनुरूपेण सा देवी मम शान्तिं प्रयच्छतु ।
 देहस्या याच हृद्राणी शङ्करस्य सदाप्रिया ॥
 धेनुरूपेण सा देवी मम पापं व्यपोहतु^२ ।
 विष्णोर्वचसि या लक्ष्मीः स्वाहा चैव विभावरोः ॥
 चन्द्रार्कचक्षुशक्तिर्था धेनुरूपाऽस्तु सा श्रिये ।
 चतुर्मुखस्य या लक्ष्मी र्या लक्ष्मीर्धनदस्य च ॥
 लक्ष्मीयां लोकपाशानां सा धेनुर्वरदास्तु मे ।
 स्वधा त्वं पितृमुष्यानां स्वाहा यज्ञभुजां यतः ॥
 सर्वपापहरा धेनुः सर्वशान्तिं प्रयच्छतु ।
 एवमामन्त्रितां धेनुं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 समानं सर्वधेनूनां विधानं चैतदेव हि ।
 सर्वयज्ञफलं प्राप्य निर्मलो मुक्तिमुक्तिभाक् ॥
 स्वर्णं प्रदत्तौ^३ शफै रौष्यैः सुग्रीला वस्त्रभंयुता ।

१ का ग पुस्तकद्वये, गन्धघ्राणप्रकर्षितौ । २ ख पुस्तके, पङ्क्तिर्नास्ति ।

३ ख पुस्तके स्वधा या ।

४ ग पुस्तके, स्वर्णं प्रदत्तौ ।

कांस्थोपदोहा दातव्या चौरिणी गौः सदक्षिणा ॥

दाताऽस्याः स्वर्गमाप्नोति वत्सरान् क्षीमसम्पितान् ॥

अस्यार्थः । या दश धेनूर्दत्तेत्यर्थः । रसधेतुरितुरसकल्पिता धेतुरित्यर्थः । स्वरूपेण तु दशमी सवत्सा गौरित्यर्थः । द्रव-
द्रव्यधेनूनां दृढधेनु-जलधेनु-दुग्धधेनु-मधुधेनु दधिधेनु-रसधेनूनां
कुम्भाः स्युः तत्तद्रव्यपूरितैककुम्भाः परिमाणमित्यर्थः । इतरासां
गुडतिलशर्कराधेनूनां राशिः परिमाणं स च राशिभारचतुष्टयेन
गुडशर्करयोस्तिलस्य तु द्रोणचतुष्टयेनेति वक्ष्यते ।

प्रथमं गोमयेन भूमिमालिष्य तच्च दर्भानास्तीर्थं तदुपरि चतु-
र्हस्तं पूर्वाभिमुखं कृष्णाजिनं विन्यस्य तत्पार्श्वं स्वल्पं हरिणाजिनं
प्राङ्मुखं वत्सलेन कल्पितं न्यसेत् ।

तन्मध्ये भारचतुष्टयप्रमाणं गुडं स्थापयेत् ।

वत्सस्य एको भारः । अयन्तु मुख्यः कल्पः ।

भारद्वयेन धेनुः, तच्चतुर्यांगेन वत्सः । इति मध्यमः ।

भारैकेन धेनुः, चतुर्यांगेन वत्सः । इति कनिष्ठः कल्पः ।

वित्तानुसारेण कल्पनीयः । एतदर्थमेव भारप्रमाणमाह पञ्च-
कृष्णलको माप इत्यादिना । इदमेव शर्कराधेनोरपि परिमाणं
तिलधेनोस्तु तिलद्रोणचतुष्टयेन धेनु द्रोणैकेन वत्स इति परि-
माणमेतदर्थमाह द्रोणस्तु चतुराङ्गक इति ।

तथाच 'वायुपुराणे,—

प्रसृतिभिर्द्वादशभिः कुडवस्तचतुर्गुणः ।

प्रस्यः प्रस्यैद्यतुर्भिश्च आदकः परिकल्पितः ॥

चतुरादको भवेद्दोषस्तिलधेतुद्यतुर्गुणः ।

इत जल-दुग्ध-मधु-दधीसु-रस-धेनूनां तत्तद्द्रव्यपुरितकुम्भ एकः
कृष्णाजिनमध्ये स्थाप्यस्तचतुर्धांशपरिमितो घटो वस्त्रलेन कल्पितो
चरिताजिनमध्ये स्थाप्यः । ततश्च सितसूक्ष्मवस्त्रैर्धेतुवत्यावाच्छाद्य
उभयो गुंठेन मुखं कल्पयित्वा ।

शक्तिद्वयेन कर्णौ^१ ।

इक्षुखण्डचतुष्टयेन पादचतुष्टयं, मुक्ताद्वयेन नेत्रद्वयम् ।

श्वेतसूत्रैः शिराः, शुक्रीकम्बलेन नलकम्बलम् ।

ताम्रपट्टेन वृष्टं, श्वेतचामरैर्लोमानि ।

विद्रुमखण्डाभ्यां भुदयं, काष्ठपात्रस्थनवनीतेन स्ननम् ।

पट्टवस्त्रेण पुच्छं, काष्ठपट्टेन दोहम् ।

इन्द्रनीलखण्डद्वयेन चक्षुषोभारकादयं, सुवर्णशृङ्गद्वयेन शृङ्गद्वयम् ।

रजतखुरचतुष्टयेन खुरचतुष्टयं, घण्ट्या भूषितां घौवात् ।

पुष्पैर्दन्तान्, गन्धेन नासिकाम् ।

रचयित्वा धेनुवत्सौ पुष्पमालैर्भूषयित्वा पाद्यादिभिर्गुडादि-
धेनुमभ्यर्च्य धेनुव्याधिष्ठातृदेवताभ्यो नम इति पुष्पाञ्जलिनाभ्यर्च्य
कृताञ्जलिः पठेत् ।

१या लक्ष्मीः सर्वभूतानां या च देवेष्ववस्थिता ।
 धेनुरूपेण सा देवी मम पाप व्यपोहतु ॥
 देहस्या या च रुद्राणी शङ्करस्य सदा प्रिया ।
 धेनुरूपेण सा देवी मम ग्रान्तिं प्रयच्छतु ॥
 विष्णोर्वचसि या लक्ष्मीः स्वाहा या च विभावरोः ।
 चन्द्रार्कश्चग्रन्तिर्था धेनुरूपास्तु सा त्रिये ॥
 चतुर्मुखस्य या लक्ष्मीर्या लक्ष्मीर्धनदस्य च ।
 लक्ष्मीर्या लोकपालानां सा धेनुर्वरदाऽस्तु मे ॥
 स्वाधा त्वं पित्रमुखाणां स्वाहा यज्ञमुजां यतः ।
 सर्वपापहरा धेनुः सर्वग्रान्तिं प्रयच्छतु ॥

इति पठित्वा रुद्रदेवतां सम्प्रदानब्राह्मणमपि पाद्यादिभिः
 समुज्ज्व इमां गुडादिधेनुं तुभ्यं ददानीति ब्राह्मणहस्ते जलं दत्वा
 ददस्वेति तेनोक्ते जलेन गुडादिधेनुं प्रोक्ष्य पद्मपुराणीयमन्त्रेणा-
 मन्त्रयेत् ।

अन्नं मे १जायतां धनः पायसश्च रमास्तथा ।

कामान सम्पादयास्माकं गुडधेनो २ दिजापिता ॥

अन्यत्र तु गुडपदस्थाने हतादिपदोक्तः कार्यः । ततो पठेता
 पठति ।

गृह्णामि देवि त्वां भक्त्वा कुटुम्बार्थं विशेषतः ।

भरस्व कामैर्मां सर्वैर्गुडधेनो नमोऽस्तु ते ॥

१ ग पुस्तके, या लक्ष्मीरित्यादि प्रयच्छत्वित्यन्त श्लोकपदकं नास्ति ।

२ ग पुस्तके, धावताम् ।

३ ग पुस्तके, गडधेनु ।

ततो वस्त्रेणाच्छाद्य पुच्छभागं धृत्वा ॐ अद्येत्यादि अमुक-
गोत्रोऽमुकग्रन्था सर्व्वयज्ञफलसमफलप्रप्ति-सर्व्वपापविमुक्ति भुक्ति-
मुक्तिभागित्वकाम इमां गुडधेतुं यथाविध्युपस्कृतां गन्धाद्यर्चितां
वस्त्राद्यादितां रुद्रदेवतां चतुर्भागकल्पितवत्सां सुवर्णशृङ्गाद्यलङ्कृता-
ममुकगोत्रायाऽमुकग्रन्थे आच्छादय तुभ्यमहं संप्रदेदे ।

पश्चीता पुच्छे धृत्वा खसीति वदेत् ॥ ततः काञ्चनदक्षिणां
दद्यात् पश्चीता खसीति वदेत् । दक्षिणां गृहीत्वा गायत्रीं काम-
सुतिञ्च पठित्वा धेतुरियं रुद्रदेवतेति वदेत् ।

इतधेन्वादीनामपि विधानं समानम् । फलमाह सर्व्वयज्ञेऽति-
निर्गल. सर्व्वपापहरितः स्यादित्यर्थः ।

पद्मपुराणीयवाक्यन्तु बज्रनरकसन्तारक्षैहिकानिष्टशान्ति-याव-
श्चाद्रादित्यसमयक्षुत्पिपासाविवर्जितलान्नोपभोगसाध्यपरमदक्षि-स्वर्ग-
लोकवसति-विविधकामावाप्ति-काम इत्यादि ।

एतच्च विस्तरभयाच्च प्रपञ्चितम् । एव गुडधेन्वादीनां नवानां
विधानमुक्त्वा 'स्वरूपधेनोर्विधि तत्फलञ्चाह हेमशृङ्गो' शकै
रौषैरित्यादि एतच्च पूर्व्वमेव लिखितमस्ति ।

अथ तिलदानम् ।

विष्णुधर्मै,—

भवणस्य प्रदातारसिद्धानां भर्पिणां तथा ।

तेजस्विनोऽभिजायन्ते भोगिनश्चिरजीविनः ॥

पूजादि विधाय ॐ अथ तेजस्वित्-भोगित्-चिरजीवित्-भवन-
कामस्त्रिलानेतानित्यादि दक्षिणाद्रथस्पर्शान्तम् । एतदाने लवणदाने-
ऽप्येवम् । एतदाने याज्ञवल्क्योक्तस्वर्गलोकमक्षितलकामो वा ।

अथ धान्यदानम् ।

स्कन्दपुराणे,—

ओषधीर्यः प्रयच्छेत् धान्यानि विविधानि च ।

सर्वकामसमृद्धः सन् सोमलोकं च गच्छति ॥

तत्र वर्षसहस्राणि सप्त स्थिता पुनर्नरः ।

इह सर्वधनोपेतो भोगवानभिजायते ॥

ओषधयो मुद्राद्याः । पूजादि विधाय अथ सर्वकामसमृद्धि-
दात्रीयसोमलोकगमन-तदधिकरणकसप्तवर्षसहस्रावस्थिति-तदुत्तर-
मर्त्यलोकाधिकरणकसर्वधनोपेतभोगवज्जगत्काम एतानि धान्यानि
प्रजापतिदेवतानि इत्यादि दक्षिणास्पर्शान्तम् । याज्ञवल्क्योक्तात्यन्त-
सुखित्वभवनकाम इति वा ॥

अथ शालग्रामशिलादानम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

शालग्रामशिलाचक्रं यो दद्याद्दानमुत्तमम् ।

भूचक्रं तेन दत्तं स्यात् सग्रीलवनकाननम् ॥

शालग्रामे षोडशोपचारेण विष्णुपूजां विधाय अथ दानं विष्णु-
ज्ञाभ्यर्च्य-ॐ अथेत्यादि सग्रीलवनकाननभूचक्रदानजन्यफलसमफल-
प्राप्तिकाम इमां शालग्रामशिलामर्चितां विष्णुदेवतां साधारां
सवस्त्रामित्यादि दक्षिणास्पर्शान्तम् ।

अथ दोलादानम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

नृवाह्यं पुरुषो यस्य द्विले सम्यक् प्रयच्छति ।

अयमेधफलं तस्य कथितं दिग्वत्तमाः ॥

नृवाह्यं दोलादि । पूजादि विधाय ॐ अघेत्यादि अयमेधतुल्य
फलप्राप्तिकाम इमां सोपकरणां दोलां विष्णुदेवतामित्यादि दक्षि-
णास्पर्शान्तम् । आरुह्य प्रतिपद्यः ।

तच्चैव शिविकादाने,—

शिविकायाः प्रदानेन वज्रिण्डोमफलं लभेत् ।

शिविका चतुर्दंलकम् । पूजादि विधाय ॐ अघेत्यादि अग्नि-
ण्डोमफलममफलप्राप्तिकाम इमानमर्चितां शिविकां विष्णुदेवता-
मित्यादि दक्षिणास्पर्शान्तम् । आरुह्य प्रतिपद्यः ।

धात्रवचनः—

धानं दृढं कियं शय्या दत्तात्यन्तं सुखी भवेत् ।

धानं दोलामौकादि । पूजादि विधाय ॐ अघेत्यादि अत्यन्त-
सुखित्वभवनकाम इदं धानमर्चितं विष्णुदेवतामित्यादि दक्षिणा-
धानस्पर्शारोहणान्तम् ।

धानशय्याप्रदो भार्यामिति अनुवचनात् भार्याप्राप्तिकाम
इति वा ।

अथ पुस्तकदानम् ।

नन्दिपुराणे,—

अथ विद्याप्रदानन्तु सर्वदानोत्तमोत्तमम् ।
 फलं दद्याद्यमेधानां शतस्य सुकृतस्य च ॥
 राजसूयसहस्रस्य सम्यगिष्टस्य यत् फलम् ।
 तत् फलं लभते मर्त्यो विद्यादानेन भाग्यवान् ॥
 सर्वशस्त्रसम्पूणां सर्वरत्नोपशोभिताम् ।
 माद्व्येभ्यो महीं दत्वा ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
 यत् फलं लभते मर्त्यो विद्यादानेन तत् फलम् ॥
 यावदक्षरसंख्यानं विद्यते पञ्चसंशये ।
 तावदर्धसहस्राणि स्वर्गे विद्याप्रदो वसेत्^१ ॥
 यावत्पञ्च पङ्क्तयस्तत्र पुस्तकेऽक्षरसंज्ञिताः ।
 तावतो नरकात् कुल्यानुद्धृत्य नश्यते दिवम् ॥
 यावच्च पञ्चसंख्यानं पुस्तके विद्यते शुभम् ।
 तावद्युगसहस्राणि सकुलो भोदते दिवि ॥
 यावच्च पातकं तेन कृतं जन्मशतैरपि ।
 तत् सर्वं नश्यते तस्य विद्यादानेन देहिनिः ॥
 स जातो मानुषे लोके स धन्यः स च कीर्त्तिमान् ।
 यो विद्यादानसम्पर्कप्रसक्तः पुरुषोत्तमः ॥
 यथाविभवतो दत्त्वा विद्यां श्राव्यविवर्जितः ।

याति पुण्यमयाचोकानवयान् भोगभूषितान् ॥

पूजादि विधाय ॐ अथेत्यादि दशगताथमेधयज्ञफलममफल-
सम्यगिष्टराजसूयसहस्रफलममफल-चन्द्रसूर्य्यपहणकालीनवज्रमाच्छाण-
संप्रदानकर्मव्यग्रस्यसुसंपूर्णसर्वरक्षोपशोभितमहीदानजन्यफलसमफल-
प्राप्तेतत्पुस्तकावस्थिताक्षरसमसंख्यवर्षसहस्रस्वर्गवामैतत्पुस्तकावस्थि-
ताक्षरपङ्क्तिमसंख्यसकुसुमरकोद्भूतपूज्यस्वर्गनयमैतत्पुस्तकावस्थि-
तपत्रसमसंख्ययुगमहन्नावच्छिन्नकुलमहितात्मीयस्वर्गाधिकरणकद्वय-
वज्रजन्मशतकृतयावत्पातकनाश-भोगभूषिताचयपुण्यमयलोकगमन-
कामः इदं पुस्तकं अवस्त्रमर्चितं सरस्वतीदेवतममुक्तगोत्रायेत्यादि
दक्षिणा पुस्तकस्पर्शान्तं पूर्व्ववत् ।

हयग्रीवं—

यो दद्यान्नेखयित्वा तु पञ्चरात्रं दिजोत्तमे ।
स विद्यादानपुण्येन वासुदेवे सत्यं व्रजेत् ॥
पुराण लेखयित्वा तु यो दद्याद्वाङ्मणे नरः ।
स विद्यादानपुण्येन वासुदेवे सत्यं व्रजेत् ॥
रामायणं भारतञ्च यो दद्याद्विजपुङ्गवे ।
स विद्यादानजं पुण्यं प्राप्य विष्णौ प्रलीयते ॥
यो धर्मसंहितां दद्यान्नेखयित्वा दिजोत्तमे ।
स विद्यादानजं पुण्यं समग्रं प्राप्नुयाच्चरः ॥
वेदाङ्गान् लेखयित्वा तु यो दद्याद्वाङ्मण्यर्पमे ।

स स्वर्गलोकमाप्नोति यावदाहुतमंश्रवम् ॥

धर्मार्थकाममोक्षाणां या विद्या सिद्धये मता ।

तां लेख्य ग्राह्येण दत्ता स्वर्गमाप्नोत्यमंश्रयम् ॥

१ आकाशस्य यथा नान्तं सिद्धैरप्युपलक्ष्यते १ ।

एवं विद्याप्रदानस्य नान्तं सर्वगुणात्मकम् ॥

अधेत्यादि वासुदेवे जयकाम इदं पञ्चरात्रपुस्तकमित्यादि ।

अथ श्रीहरिवंशे तत्पुस्तकदाने,—

शतान्धमेधस्य यदथ पुण्यं

चतुःसहस्रस्य शतक्रतोश्च ।

भवेदनन्तं हरिवंशदानान्

प्रकीर्त्तितं व्यासमहर्षिणा च ॥

यदाजपेयेन च राजसूया १

दृष्टं फलं हस्तिरपेन चान्यत् ।

तत्प्रभवते ध्यासवचः प्रमाणं

गौतम २ वाल्मीकिमहर्षिणा च ॥

पूजादि विधाय ३ अधेत्यादि शतान्धमेधशतसहस्र-
चतुःसहस्रशतक्रतुशतान्धमेधफल-वाजपेय राजसूययज्ञदृष्टफल-हस्ति-
रथदानजन्यफलसमफल-प्राप्तिकाम इदं हरिवंशपुस्तकं सर्वस्त-
मर्षितं सरस्वतीदेवतमित्यादि दक्षिणा तत्पुस्तकस्पर्शान्तरम् ।

१ ग पुस्तके, आकाशस्येत्यादि श्लोको नास्ति ।

२ छ पुस्तके, उपलभ्यते । ३ ग पुस्तके, राजसूये ।

४ क ख पुस्तकद्वये, प्रकीर्त- ।

मत्स्यपुराणे विष्णुपुराणदानमुपक्रम्य,—

तदापादे तु यो दद्याद्भुतधेनुसमन्वितम् ।

पौर्णमास्यां विधौतात्मा स पदं याति वारुणम् ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्यापादे मामि शुक्लपक्षे पौर्णमास्यां तिथौ विमिष्टभारतवर्षाख्यभूतप्रदेशे अमुकगोत्रोऽमुकनामाहं वारुणपद-
प्राप्तिकाम इदं विष्णुपुराणपुस्तकं भुतधेनुसमन्वितमर्चितं सर्वस्वं
भरस्वतीदेवतमित्यादि दक्षिणास्पर्शान्तम् ।

मत्स्यपुराणे श्रीभागवतदाने,—

यथाधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते वंशविस्तरः ।

वृषासुरवधोत्तिक तद्भागवतमुच्यते ॥

लिखित्वा तु यो दद्याद्धेममिहसमन्वितम् ।

प्रौष्ठपद्यां पौर्णमास्यां स याति परमं पदम् ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्य भाद्रे मामि शुक्लपक्षे पौर्णमास्यां
तिथावित्यादि परमपदप्राप्तिकाम इदं भागवतमहापुराणं हेम-
मिहसमन्वितं भरस्वतीदेवतमित्यादि दक्षिणास्पर्शान्तम् ।

मत्स्यपुराणे तत्पुस्तकदाने,—

विधुवे हेममत्स्येन धेन्वा चैव समन्वितम् ।

यो दद्यात् पृथिवी तेन दत्ता भवति साधय ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्य विधुवभक्तान्यामित्यादि पृथिवीदान
फलभमफलप्राप्तिकाम इदं मत्स्यपुराणपुस्तकं हेममत्स्यधेनुसम-
न्वितं भवम्भमर्चितं भरस्वतीदेवतमित्यादि दक्षिणास्पर्शान्तम् ।

१ य शुक्ले, पौर्णमास्या विधानेन सम्बद्ध याति वारुणम् ।

स्कन्दपुराणे काशीखण्डदाने,—

य एतत् पुस्तक रम्य लेखयित्वा समर्पयेत् ।
 अखिलानि पुराणानि तेन दत्तानि नान्यथा ॥
 अवाख्यानानि यावन्ति श्लोका यावन्त एव हि ।
 तथा पदानि यावन्ति वर्णा यावन्त एव हि ॥
 यावन्त्यपि च पत्राणि यावत् पत्रपङ्क्तयः ।
 गुणसूत्राणि यावन्ति यावन्त पटतन्त्रवः ॥
 चित्ररूपाणि यावन्ति रम्यपुस्तकमपुटे ।
 तावद्युगसहस्राणि दाता स्वर्गं महीयते ॥

अथ पटतन्त्रव इत्यनेन समस्तदाने वस्तुसाक्षित्य बोद्धव्यम् । पुस्तक-
 सपुट इत्यनेन सर्वमेव पुस्तक सपुटमहित कृत्वा देयमिति च बोद्धव्यम् ।

पूजादि विधाय अद्येत्यादि अखिलपुराणदानजन्यफलसमफल-
 प्राप्ति-स्कन्दपुराणान्तर्गतैतत्काशीखण्डपुस्तकस्य यावदाख्यान-यावत्-
 श्लोक-यावत्पद-यावद्वर्ण-यावत्पत्र यावत्पत्रपङ्क्ति यावद्गुणसूत्र याव-
 दैतत्पुस्तकाच्छादनपटतन्त्र यावदैतत्पुस्तकमपुटस्यचित्ररूप तावत्-
 समसहस्रयुगसहस्रावच्छिन्नस्वर्गलोकमहितलकाम इदं स्कन्दपुराण-
 अन्तर्गतकाशीखण्डपुस्तकं सवस्त्रं सरस्वतीदेवतमित्यादि दक्षिण-
 स्पर्शान्तम् ।

अथ विपुलगृहदानम् ।

भविष्यपुराणे,—

सर्वापकरणोपेतो यो दद्याद्विपुलं गृहम् ।
 ब्राह्मणाय दरिद्राय विदुषे च कुटुम्बिने ॥

क्रीडित्वा सुचिरं स्वर्गं मानुष्यं लोकमागतः ।

भवत्यव्याहतैश्वर्यः सर्वकामसमन्वितः ॥

उपकरणानि च ।

वर्षोपभोग्य धान्य क्षवण तैल घृत गुड़ मरीचादि वणिग्द्रव्य-
सुद्रमाषादि ग्रीहिस्थान्यादि रन्ध्रनोचितसामग्री-गिलापद्रुमुषलो-
दूखल मूर्प सम्मार्जनी कुहाल दाच कुठार खनिच दीपवृक्ष दर्बी
मृन्मयकलमादि गृहवस्तुचितसामग्री-काष्ठपादुका कांस्यभाजन
भोजनपात्र पानपात्र पीठ शय्या गो महिषी दास दासी नाना-
विधभक्ष्यसामग्री-कनकरजतवज्रविधवस्त्रादीनि ।

वक्ष्यमाणसाधारणप्रतिष्ठाविहितशेमादिकं कृत्वा पूजादि
विधाय-

इदं गृहं गृहाण त्वं सर्वोपकरणान्वितम् ।

तव विप्रस्य दानेन ममास्त्वव्याहतं कलम् ॥

इति पठित्वा ॐ अथेत्यादि सुचिरकाल स्वर्गक्रीडन
पूर्वक मानुष्यलोकगमन-तदुत्तराव्याहतैश्वर्यत्व-सर्वकामसमन्वितत्व-
भवनकामो वर्षोपभोग्यसर्वोपकरणोपेतमिदं विपुलगृहमर्चितं
विष्णुदैवतमनुकगोपाथेत्यादि दक्षिणगृहप्रवेशान्तम् ।

स्कन्दपुराणे,-

यावद्गृहवस्तुचितपूर्वोक्तसामग्रीसहितगृहदाने,-

गृहं यस्तु प्रयच्छेत सर्वकामसमृद्धिमत् ।

स लोकं ब्रह्मणः^१ प्राप्य सर्वकामैर्निषेव्यते ॥

वर्षकोटीर्वसेत्तव^१ चतसस्तेन कर्मणा ।

गृहमेधी सदा दाता भोगवासैव जायते ॥

सर्वकामसमृद्धिमदिति यावद्गृहवस्तुचितपूर्वार्कभामघौ^२ मन्त्र-
मित्यर्थः ।

पूजादि विधाय “इदं गृहं गृहाण त्वम्” इत्यादि^३ पठित्वा ॐ
अघेत्यादि ब्रह्मलोकावाप्तिपूर्वकसर्वकामनिषेव्यमानत्व-तत्प्रोकाधि-
करणकवर्षकोटिचतुष्टयवास-तदुत्तरगृहमेधित्व-सदादातृत्व-भोगित्व-
भवनकाम सर्वकामसमृद्धिमदिदं विपुलगृहमर्चितं विष्णुदैवत-
भमुक्तगोचयेत्यादि दक्षिणा गृहप्रवेशान्तम् ।

विष्णुधर्मान्तरे,—

धनधान्ययुतं स्तौत सर्वोपकरणैर्युतम् ।

श्रय्यासनयुतं^४ रम्यं गोऽजाव्ययुतं तथा ॥

गृहं दत्वा द्विजेन्द्राय तावत् स्वर्गमुपाश्रुते ।

यावत् कन्यावसानन्तु कन्यादौ पार्थिवो भवेत् ॥

स्तौत विपुलं, रम्यं सौधादिविचित्रम् । उपकरणानि
पूर्वार्कानि गोऽजाव्ययाधिकमथ ।

पूजादि विधाय “इदं गृहं गृहाण त्वम्” इत्यादि पठित्वा-ॐ
अघेत्यादि यावत्कन्यावसानस्वर्गभोग-तदुत्तरकन्यान्तरादि पार्थिवत्व-
भवनकामो धनधान्ययुतं स्तौत सर्वोपकरणैर्युतं श्रय्यासनयुतं रम्यं

१ क पुस्तके, स तत्रोच्य । २ ग पुस्तके, सम्पत्पदम् ।

३ ॥ पुस्तके, श्रय्यासनयुतम् ।

गोऽजाव्यधृतमिदं विष्णुगृहमर्चितं विष्णुदैवतमसुकगोवापेत्यादि
दक्षिणागृहप्रवेशान्तम् ।

केवलगृहदाने । विष्णुधर्माक्षरे,—

ब्राह्मणाय गृहं दत्वा वसूनां लोकमश्नुते ।

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि वसुसोकप्राप्तिकाम इदं गृह-
मर्चितं विष्णुदैवतमित्यादि दक्षिणा गृहप्रवेशान्तम् । याज्ञवल्क्यो-
क्तात्यन्तसुखित्वभवनकामो वा ।

रथमथं गजं दार्शौ ग्रय्यां गृहमथापि वा ।

• भूमिं वा यः प्रयच्छेत स राजा भुवि जायते ॥

इति स्कन्दपुराणवचनात् प्रथिव्यधिकरणकराजत्वभवनकाम
इति वा ।

अथ कन्यादानम् ।

अथ केचित्,—

चौरस्य कर्मानर्हलप्रतिपादकत्वात् विवाहस्य च शुचिना
कर्तव्यत्वात् विवाहदिने शिष्टाचारमुज्झा चौरं नाचरन्ति ।
तदशङ्कम्—उपमयनवत् विवाहेऽपि चौरस्य वाचनिकत्वात् न
दोषावहत्वम् ।

यथा हयग्रीवं श्रीविवाहे,—

ततो नापितमानीय चुरकर्षमुपेशसम् ।

तेन मङ्गल्पेत् चौरं श्रिया देव्यास्तथा हरेः ॥

ततो नीराजनां कृत्वा खापयेच्छ्रीजनार्दनौ ।

अन्ये तु कन्यादानं कृत्वैव पश्चात् स्वयम्बरमाचरन्ति ॥

तदप्यशुद्धम् ।

स्वयम्बरानन्तरञ्च पाणिं देव्यास्तु याहयेत् ।

इति हयग्रीर्वचनावत् ।

वज्रमुनिमतमेतत् सत्यदानं प्रधानम् ।

शुभयवदनचन्द्रालोकनाद्यस्य चेत्ति । ॥

इति राजमार्त्तण्डवचनाच्च ।

मुखनियमस्तु कन्यादाने प्रागेव लिखितः ।

परञ्च,—

देव्या हस्ते गणं दद्यात्तु देवस्य चक्रिणः ।

इति हयग्रीर्वचनावद्वरहस्तोपरि कन्याहस्तं कृत्वा कन्याहस्त एवो-
त्सृज्य जलकुम्भदानं न तु वरहस्ते इति शिष्टाचारोऽपीदृश एवेति ।

विष्णुः,— 'पैतापुत्रीं चिस्तिर्वाचयेत् ।

'पैतापुत्रीं पितृपुत्रममन्त्रं विवाहे चिस्तिः चिपौहयं वाचये-
दित्यर्थः । चिस्तिरिति वीक्षा कन्यावरोभयपक्षापेक्षया ।

तथा च गृह्यपरिशिष्टम्,—

कन्यां वरयमाणानामेव धर्मा विधीयते ।

प्रत्यङ्मुखा वरयन्ति प्रतिगृह्णन्ति प्राङ्मुखाः ॥

उभयस्यापि पक्षस्य पैतापुत्रीमुपक्रमेत् ।

प्रतिगृह्णन्तीत्युत्तरवाक्यादरयन्तीत्यत्र दानसंघणा वरणधर्मप्रवर-
कीर्त्तनप्राप्त्यर्था च तेन धार्ययं प्रवृणोतेति वरणे कात्यायनवचनात् ।

चैपुरुषिकं प्रवरकीर्त्तनमपि कार्यम् । धार्ययं प्रवरः ।

अतएव असमानार्पणोचजामिति निषेधोऽपि सङ्गच्छते ।

तथाचाग्निपुराणे,—

नामगोचे समुच्चार्यं संप्रदानस्य चात्मनः ।

संप्रदेयं प्रयच्छन्ति कन्यादाने विप्रैरुषम् ॥

त्रैपुरषिकवाक्यमपि प्रपितामहादिक्रमेण न तु पित्रादिक्रमेण
कार्यम् ।

राजमार्तण्डे ब्रह्मपुराणवचनम्,—

नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम् ।

• वाक्यमुच्चारयेद्दहीमानन्यत्र पितृपूर्वकम् ॥

नान्दीमुख इति शास्त्रविशेषव्यवस्थापितम् ।

अत्र केचित् —

श्रींस्त्रीन् धारान् ब्रूयादिति सुमन्तुवचनात् सर्वमेव वाक्यं
चिरावर्त्तयन्ति । तत्र,

काशिकापुराणे पार्ष्वतीवाग्दानवमये हिमवतो वाक्यम्,—

मङ्गलैः पूज्य देवेशमिदमाह पुनर्गिरिः ।

दत्ता दत्ता पुनर्दत्ता उमा सत्येन ते विभो ॥

रामायणे धनुर्भङ्गानन्तरमतिहर्षात् सीतावाग्दानकाले जनक-
वाक्यम्,—

दसे कन्ये प्रयच्छामि चिर्वंदामि न संशयः ।

तथा ■ कठगृह्यम्,—

धनेतेषु ज्ञात्यादिष्वहं ददामि ते इत्यस्य चिरुच्चारणं करोति
संप्रदाता ।

अस्यार्थः,—

प्रत्याख्यानश्रद्धया भास्त्रिरूपेण समागतेषु ज्ञातिषु ब्राह्मणादिषु
• पुरतो दात्रा अर्घं ददानी ते इति प्रतिज्ञावाक्यं चिरावर्त्त-
नीयमिति ।

ततश्च एतेषां वचनानामेकवाक्यतया सुमन्तुवचनमपि वाग्-
दानविषयं मन्त्रव्यं न तु संप्रदानविषयं 'दृष्टकृत्युतिकल्पनागौरवात्
संप्रदानवाक्यस्य पुनःपुनरनुष्ठाने ऽदृष्टार्थकल्पनागौरवाच्च ।
वाग्दाने तु प्रत्याख्यानश्रद्धानिरासार्थमेव पुनः पुनरुच्चारणं दृष्टा-
र्थकत्वेन महत्त्वयुते इति ।

अतएव गोभिलटीकायां यशोधरेण वैपुल्यविक्रमम्भमुन्मिल्य
अमुकी देवी मया ते दत्ता मया ते दत्ता मया ते दत्ता इत्येता-
वन्मानमेव चिरावर्त्य वाग्दानप्रयोगो लिखितः ।

यद्य,—

मुमोच तोयं भवपाणिपद्मे

दत्तेति दत्तेति पुनः प्रजस्य ।

इति कालिकापुराणवचनं तदानन्तरं वर्त्तमानत्वात् कप्रत्यय-
स्यातीतार्थासङ्गतैः ।

नामगोचे ममुच्चार्यं प्रदद्याच्छ्रद्धयान्वितः ।

परितुष्टेन भावेन तुभ्यं संप्रददे इति ॥

इति व्याभवचनाच्च ।

चैपुरुषिकममन्वोच्चारणपूर्वकमिमां कन्यां तुभ्यमहं सम्प्रददे
इति लङन्तमेव सम्प्रदानवाक्यं समाप्य इयं ते दत्ता इयं ते दत्ता
इयं ते दत्ता इति चिरुच्चारणं कर्त्तव्यमित्येवं परम् । ततश्च ।
सुमन्तुवचनस्याप्येतत्परत्वे न काचित् क्षतिरिति ।

एवञ्च वाग्दाने-अमुकौ देवी मया ते दत्ता मया ते दत्ता
मया ते दत्तेति चिरावर्त्तनीयम् ।

सम्प्रदाने तु-सम्प्रददे इति लङन्तमेव सम्प्रदानवाक्यं समाप्य इयं
ते दत्ता इयं ते दत्ता इयं ते दत्तेति चिरावर्त्त कन्याहस्ताधार-
भूतवरहस्ते कुशजलं दियमिति ।

भविष्ये,—

तिस्रराशिः क्षितौ धावद्दिवाकरसमुच्छ्रितः ।

तस्य वर्षंशते पूर्णं तिस्र एकः प्रगृह्यते ॥

विद्यते च क्षयस्तस्य कन्यादाने न विद्यते ।

प्रथमं शुभे क्षप्ते मुखचन्द्रिकां विधाय स्वगृहोक्तविधिना वरणं
क्षला ।

वासवा प्राप्तां यज्ञोपवीतिनीं दद्यात्" इति गोभिलवचनात्
यज्ञोपवीतधारणपरीपास्या वाममाच्छाद्यार्चयित्वा प्रजापतिञ्च
संपूज्य जलेनाभ्युक्ष्य दमां कन्यां तुभ्यमहं ददानौति वरहस्ते जलं
दत्वा ददस्तेति तेनोक्ते वरहसोपरि कन्याहस्तं विधाय वर्त्त्यमाण-
हस्तलेपमुभयोर्हस्ते दत्वा आचारात् कुशवेष्ट्या बद्ध्वा कुशतिल-
जलान्यादाय,—

ॐ अघेत्यादि अचयस्वर्गकामोऽमुकगोचस्यामुकप्रवरस्यामुकस्य

प्रपौत्रायामुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकस्य पौत्रायामुकगोत्रस्यामुक-
प्रवरस्यामुकस्य पुत्रायामुकगोत्रायामुकप्रवरायामुकशर्भणे तुभ्यं
प्राप्नुणाय वराय अर्चिताय अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकस्य
प्रपौत्रीममुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकस्य पौत्रीममुकगोत्रस्यामुक-
प्रवरस्यामुकस्य पुत्रीममुकगोत्रममुकप्रवरममुकौदेवी मर्षितां यथा-
शतपलङ्कतां वासोयुग्माश्वादितां प्रजापतिदेवताभिर्मा कन्यामहं
सम्प्रददे । इयं ते दत्ता इयं ते दत्ता इयं ते दत्तेति कन्या-
हस्तोपरि कुशजलं दद्यात् । स्तौति वरेणोक्ते काश्चनदक्षिणां
दद्यात् । वरय गायत्रीं कामस्तुतिश्च पठित्वा कन्येयं प्रजापति-
देवताकेति वदेत् ।

हस्तलेपश्च हयग्रीवं उक्तः,—

हस्तलेपमतो वक्ष्ये कन्यामौभाग्यदायकम् ।

हताश्रलिः शिखा कान्ता कर्पूरं कुङ्कुमं तथा ॥

मधूकपुष्पं मञ्जरमं गुग्गा जातौफलान्तया ।

एषामैकतमं गृह्णा समन्तं वा विषक्षणः ॥

यस्या विवाहसमये योजयेद्गदानिमान् ।

न दौर्भाग्यं न वैधव्यं वा कन्या प्राप्नुयात् कश्चित् ॥

हताश्रभिः आजानुया इतिख्यातो वृषभेदः । शिखा स्नाह्वि
इतिख्यातो वृषः । कान्ता प्रियङ्गुः ।

तथाच भूरिप्रयोगकोषे,—

शिखा शये^१ शिखा चूर्डः ज्वाम्ना भाङ्गनिकाट्टुमे ।

कान्ताऽग्नि^१ प्रिये रम्येः स्त्री फल्गिनी स्त्रियोः ।

आदित्यपुराणे,—

कनकस्य च यो दाता भूमिदाता च यो नरः ।

कन्यादानप्रसक्तस्य समं धाम्नि त्रयो रयाः ॥

श्रुत्वा कन्याप्रदानम् पितरः प्रपितामहाः ।

मुक्ता वै सर्वपापेभ्यो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥

ॐ अद्येत्यादि कनकदानभूमिदानफलममफलप्राप्ति-पितृपिता-
महप्रपितामहसर्वपापविमुक्ति-ब्रह्मलोकप्राप्तिकाम इति वा ।

गान्धर्व्यासुरविवाहयोरपि फलमुक्तमादिपुराणे,—

गान्धर्व्येण विवाहेन धनु कन्यां प्रयच्छति ।

गान्धर्व्यलोकं व्रजति गन्धर्व्यैः पूज्यते नरः ॥

शुक्लेन दद्याद्यः कन्यां वराय मदग्राय च ।

किन्नरैः सह गीयेत गान्धर्व्यं लोकमेति च ॥

एतच्च वैश्याशूद्रविषयमेव तेषामेवासुरविवाहस्य विहितत्वा-
दन्येषां निन्दितत्वात् ।

तथाच काश्यपः,—

शुक्लेन ये प्रयच्छन्ति स्वसुतां स्त्रीभूमोहिताः ।

आत्माविक्रयिणः पापा महाकिन्निवकारिणः ॥

पतन्ति नरके घोरे व्रजन्ति चामप्रमं कुक्षम् ।

क्रीता द्रव्येण या नारी न सा पत्यभिधीयते ।

न सा दैवे न सा पेचे दाम्नी तां काश्यपोऽनवीत् ॥

अथ कृष्णाजिनदानम् ।

मत्स्यपुराणे,—

वैशाखी पौर्णमासी तु ग्रहण चन्द्रसूर्ययो ।
 पौर्णमासी तथा मासी तस्या दानफल महत् ॥
 गोमयेनोपलिप्ते तु शुचौ देशे नराधिप ।
 आदावेव भमास्तीर्य्य गोभन वस्त्रमाविकम् ॥
 ततः सशृङ्ग सखुरमास्तरेत् कृष्णमाङ्गलम् ।
 कर्त्तव्य इच्छाशृङ्गस्तु इच्छादानं तस्यैव च ॥
 साङ्गुलमुक्तामयुक्तं तिलच्छन्नस्यैव च ।
 तिले सुशिक्षितं कृत्वा वामबाह्यादयेदुधम् ॥
 सुवर्णनाभं तत् कुप्यादलङ्कुर्याद्विष्णुपते ।
 रत्नैर्गन्धैर्घण्डा शाल्या तस्या दिक्षु च विन्यसेत् ॥
 कांक्षयाचाणि चत्वारि तेषां दद्याद्यथाक्रमम् ।
 एतं शीरं दधि घौद्रमेव दत्त्वा यथाविधि ॥
 तत्प्रतिपदहविर्दिदानीं हिताग्निर्दिणोत्तम ।
 द्यातो वस्ययुगद्वयं क्षत्राया वायव्यद्वयम् ।
 प्रतिपद्य तस्योक्तं पुण्ड्रदेशे महीपते ॥
 अनेन विधिना दत्त्वा यथावत् कृष्णमाङ्गलम् ।
 समप्य भूमिदानं च प्राप्तात्पुण्यम् ॥
 मर्यादां श्लोकांश्चरति कामदारो विद्वज्जग-
 त्प्राकृतमद्वयं यावत् स्वर्गं प्राप्नोत्यमर्ययम् ॥

गोमयोपक्षिप्रस्थाने गोमनं कमलमासीर्यं तदुपरि मण्ड-
मखुर-हृष्याजिनं विन्यस्य स्वर्णशृङ्ग-स्वर्णखुर-दन्त-मुक्तायुक्तलाङ्गूलं
हत्वा वस्त्रेणाध्वाद्य स्वर्णगर्भं कृत्वा रत्नैर्गन्धैश्चालङ्कृत्य चत्वारि कांस्य-
पात्राणि चतुर्दिक्षु यथाक्रमं हतदुग्धदधिमधुपूरितानि संस्थाप्य पूजादि
विधाय,—

ॐ अद्येत्यादि सम्यग्भूमिदानफलप्रमफलप्राप्ति-कामचार सर्व-
लोकसत्वरणाङ्गतसंभवपर्यन्तस्वर्गप्राप्तिकाम इदं हृष्याजिनं रुक्मशृङ्गं
रुक्मदन्तं मुक्तायुक्तलाङ्गूलं तिलच्छसं वस्त्राह्लादितं सुवर्णगर्भं रत्नै-
र्गन्धैश्च अलङ्कृतं चतुर्दिक्षु हतदुग्धदधिमधुपूरितकांस्यपात्रचतुष्टय-
सहितमुत्तानाङ्गिरोदैवतममुकगोत्रायामुकग्रन्थे ब्राह्मणायाहिताग्नये
तुभ्यमहं संप्रदेदं । पृथ्वीता पुष्के गृहीत्वा स्तुतीति वदेत् । ततः
सुवर्णदक्षिणां गृहीत्वा गायत्रीं कामस्तुतिश्च पठित्वा हृष्याजिन-
मिदमुत्तानाङ्गिरोदैवतमिति वदेत् ।

अथाश्वदानम् ।

महाभारते,—

धावन्ति शोमानि इये भवन्तीह नरेश्वर ।

तावतो वाजिदा लोकान् प्राप्नुवन्तीह पुष्कलान् ॥

लोकान् देवलोकान् । पूजादि विधाय,—

उचैःअवास्तमयानां राशां विजयकारकः ।

सूर्य्यवाहनमस्त्राभ्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

भार्तृण्डाय सुरेशाय काश्यपाय चिमूर्तये ।

जगद्दीपाय सूर्याय चिवेदाय नमोऽस्तु ते ॥

इति पुष्पाञ्जलिना समूज्य ॐ अद्येत्यादि एतद्वाजिसोम
चमसंख्यदेवशोकप्राप्तिकाम इममद्यं यमदैवतमित्यादि दक्षिणा-
यकर्णस्पर्शान्तम् ।

ततोऽद्यं प्रदक्षिणीकृत्य पठेत्,—

महार्णवे समुत्पन्न ससैःस्रवधपुत्रक ।

मया त्वं विप्रमुखाय दत्तो ह्य सुखी भव ॥

नन्दिपुराणे—

योऽद्यं रयं गजं वापि ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् ।

स शक्रस्य वसेषोके यथा शक्रो युगान् ददत् ॥

प्राप्यान्ते चाय मासुष्यं राजा भवति च्छद्धिमान् ।

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि शक्रशोकाधिकरणकदशयुग
शक्रवदाम-तदुत्तरमर्त्यशोकौयमसृद्धिमद्राजतभवनकाम इममद्यं
यमदैवतमित्यादि दक्षिणायकर्णस्पर्शान्तम् ।

स्कन्दपुराणे—

अद्यं यस्तु प्रयच्छेत् हेमचिन्म सुलक्षणम् ।

स तेन कर्मणा विप्र गान्धर्व्यं लोकमनुते ॥

यावन्ति तस्य सोमामि तावदर्धशतानि च ।

श्वेतश्च दत्ता विप्राय फलं दशगुणं सभेत् ॥

वडवायाः प्रदानेन श्वेतसुखं फलं श्रुतम् ।

हेमचिन्म हेमाभरणविचिन्म । पूजादि विधाय ॐ अद्ये-

त्यादि एतद्वृत्तौ ममसंख्यवर्षगतगन्धर्वलोकप्राप्तिकाम इममर्थं
 हेमविचित्रं सुलक्षणं यमदैवतमित्यादि दक्षिणाश्वकर्णस्यगान्तम् ।

येताश्चदाने,—

अथेत्यादि येतेतरहयदानफलदशगुणफलप्राप्तिकाम इममर्थं
 येतं यमदैवतमित्यादि दक्षिणाश्वकर्णस्यगान्तम् ।

एवं वज्रवादानेऽपि । अश्विमासोक्तमथद इति मनुवचना-
 दश्विमासोक्तप्राप्तिकाम इति वा ।

याश्चवृक्षयोक्तसर्गलोकमहितत्वकाम इति वा ।

१. इयमर्थं गणं दाम्नीं कन्यां गृहमयापि वा ।

भूमिञ्च यः प्रयच्छेत् स राजा भुवि जायते ॥

इति स्कन्दपुराणवचनात् भूतलाधिकरणकराजत्वभवनकामो
 वा । इयप्रतिपदस्त्वत्यन्तगर्हितः ।

यथा—तिलधेनुं गुडधेनुं धेनुञ्चोभयतोमुखीम् ।

कृष्णाजिनं हयं गृह्य न पुनर्मानुषो भवेत् ॥

कृष्णाजिनप्रतिपदीतारसुहिम्नं^१ मत्स्यपुराणे—

न स्पृश्यः स द्विजो राजंश्चितियूपसमो हि सः ।

दाने च आहुकाशे च दूरतः परिवर्जयेत् ॥

आदित्यपुराणे—

किं करिष्यत्यसौ मूढो गृह्णात्युभयतोमुखीम् ।

आग्नेये—

हस्त्यन्यरथयानानि मृतशय्यासनानि च ।

कृष्णाजिनश्च गृह्णाति तथैवोभयतोमुखीम् ॥

पापकृत् सोऽधमो लोके न प्रेतो जायते मृतः^१ ।

एकादशाहदेयग्रन्थाधिकारे ब्रह्मपुराणे—

तेन कृष्णा तु सा ग्रन्था न चाद्या दिजमत्तमैः ।

गृहीतायां तु ग्रन्थायां पुनः संस्कारमर्हति ॥

वेदेषु च पुराणेषु ग्रन्था सर्वेषु गर्हिता ।

गृहीतायाम्नु जायन्ते सर्वे नरकगामिनः ॥

कृष्णा पापवङ्गला । सर्वे वङ्गला इत्यर्थः ।

माद्यो,—

माद्यणः प्रतिगृहीयात् कृत्यं साधुदायकः ।

अव्ययधेतुमातङ्गतिल्ललौहाद्य वर्जयेत् ॥

ग्रन्थालङ्कारवस्त्रादि प्रतिगृह्य मृतस्य च ।

नरकाच्च निवर्तन्ते धेनुं तिल्लमयीं तथा ॥

ब्रह्महत्यां चुरापानमपि स्तेयं तरिष्यति ।

आतुराद्यङ्गृहीतानु तत्कथं वै तरिष्यति ॥

आतुरान्गुर्ध्वः ।

तथा—वरं विक्रयणं मातुर्वरं विक्रयणं पितुः ।

न तु गङ्गातटे किञ्चिद्गृहीयादुद्धिमाधरः ॥

प्रतिपदप्रायश्चित्तमाह रहस्यनिः,—

ताम् प्रतिपदज्ञान् दोषान् प्रायायामे व्यवस्थिताः ।

नाशयन्ति हि विदामो वायुर्मद्यानिवाम्बरे ॥

यवस्त्रिता इत्यनेन प्राणायामे विशेषनिष्ठलप्रतिपादनात्
प्राणायामशतं कार्यमिति बोद्धव्यम् ।

तथाच याज्ञवल्क्यः,—

प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये ।

उपपातकपुक्ताणामनादिष्टस्य वैव हि ॥

अममतिग्रहप्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः,—

गोष्ठे वधन् ब्रह्मचारौ मासमेकं पयोमतः ।

भायवौजापनिरतो मुच्यतेऽसत्प्रतिग्रहात् ॥

तुलापुरुषादि षोडशमहादानानि धान्याचलादिदशविधा-
चलदानानि मत्स्यपुराणोक्तानि महाराजैतरासाध्यान्यशोपेक्षितानि
महादानपद्धतौ द्रष्टव्यानि । अन्यानि च दानानि यथायथ
माकरेयुष्यानि ।

अग्नौचान्ताद्वितीयदिनविहितदाने मत्स्यपुराणे,—

अग्नौचान्ताद्वितीयेऽग्निं शय्यां दद्याद्विलक्षणां ।

काञ्चनं पुरुषं तदत् फलवस्तुसमन्वितम् ॥

समूह्य द्विजदाम्पत्यं नानाभरणभूषणैः । ।

शृषेत्समंश्च कर्त्तव्यो देया च कपिला शुभा ॥

अग्नौचान्तादिति । अग्नौचान्ताद्यादित्यर्थः । अतएवाग्नौचान्ता-
द्याद्वितीयेऽग्नौति प्रयोक्तव्यम् । स्वाधीने शब्दप्रयोगे वाक्यरचनायां
सवर्णाया अयुक्तादिति । विलक्षणां विचित्रां खट्वासन-पादप्रचा-
सनपाच-अलपाच-सताम्बूलपाचाष्कादनोपधानादि नानाविधोप-

करणाञ्चितामित्यर्थः । काञ्चनपुरुषदानन्तु ग्रथ्यादानात् पृथगेव तदद्यादित्यभिधम्बन्धात् ।

दिग्दम्पतिपूजनमपि पृथगेव ॥ तु दृषोत्सर्गस्याङ्गं पारस्करादि-
नानामुनिभिर्दृषोत्सर्गाभिधाने दिग्दम्पतिपूजानभिधानात् प्रधानी-
भूतग्रथ्यादिमध्यपरात्वात् ।

न च क्लामत्ययेनोपकारकत्वबोधनात् “फलवत् सन्निधावफलं
तदङ्गम्” इति न्यायादङ्गत्वं वाच्यम् । क्लामत्ययस्यानन्तर्यार्थमात्राभि-
धायकत्वात् ।

न हि भुक्त्वा स्त्रपितौत्यादौ ग्रथनस्योपकारकमङ्गं वा भोजनं
भवति । नचोपकारकत्वमात्रमङ्गताप्रयोजकं आरम्भनीयरादौ व्यभि-
चारात् ।

किन्तुभयस्मिन् क्रियमाणे दिग्दम्पतिपूजनानन्तरमेव दृषोत्सर्गः
कार्य्य इति कम एव क्लामत्ययार्थः ।

न च तत्र पाठक्रमानुरोधात् क्रमो लभ्यत एवेति वाच्यम् ।

क्लाबोधितानन्तर्यार्थवत्त्वात् “दृष्टस्यतिमवेनेद्वा सोमेन यजेतेति-
वक्तव्यदिग्दम्पतिपूजनस्यैव एकादशादृष्टोत्सर्गाधिकारात् उभय-
स्मिन् क्रियमाणे विश्वजिज्ञासात् स्वर्गफलमुद्दिश्य दिग्दम्पती पूज-
यित्वैव दृषोत्सर्गः कार्य्यः, दृषोत्सर्गाग्रको ॥ निरपेक्षदिग्दम्पति-
पूजनं निर्विशदमेवेति ध्येयम् ।

नानाभरणभूषणैरिति, चाभरणानि कुण्डलाङ्कुरोपग्रहा-
दीनि । भूषणानि गन्धपुष्पवस्त्रादीनि । देवेति पृथग्विधान्यवस्थात्
ऋद्धाव्यकपिलादानमपि पृथगेवेति ।

किन्तु विस्रचणश्रय्यादान-काश्चनपुरुषदान-दिजदम्पतिपूजानां
फलविशेषानुपदेशात् विश्वजिज्ञासेन स्वर्गफलमेव कल्पनीयम् ।
वृषोत्सर्गकपिलादानयोश्च मुन्यन्तरोक्तः फलविशेषोऽस्त्वेव ।

यथा देवप्रतः,—

एकादशाहे प्रेतस्य यस्य चोत्सृज्यते वृषः ।

प्रेतलोकं परित्यज्य स्वर्गलोकं च गच्छति ॥

पाशवत्कथः,—

कपिलाचेत्तारयति भूयस्यासप्तमं कुक्षम् ।

इत्यादि । अतएव वृषोत्सर्गश्रय्यादीनां काश्चनपि वक्ष्यते ।

ततो विस्रचणं श्रय्यां श्रद्धादिनानाविधोपकरणमानीय—
सोपकरणायै श्रय्यायै नमः,

उत्तानाङ्गिरसे नमः,

एतत्स्रपदानब्राह्मणाय नमः,

इति पाद्यादिभिर्दक्षुषं समूज्य इमां सोपकरणां श्रय्यां तुभ्यं
ददानौति दिजकरे जलं दत्त्वा ददस्वेति तेनोक्ते चारिणा श्रय्यां
प्रीक्ष्य वामहस्तेन श्रय्यां स्पृष्ट्वा दक्षिणपाणिना कुक्षप्रचतिलज्जला-
न्यादाय,—

ॐ अयेत्यादि असुकगोचस्य प्रेतस्यासुकशर्मणः स्वर्गप्राप्ति-
कामोऽसुकगोचायासुकशर्मणे ब्राह्मणाय इमां नागाविधोपकरणां
विस्रचणां श्रय्यामुत्तानाङ्गिरोदैवतामर्चितां तुभ्यमहं संप्रददे ।
दिजकरमध्ये सकुक्षं जलं दद्यात् । यद्दीताग्नेयतीर्थेन करमध्येन
स्पृष्ट्वा स्वस्तीति मतिवदेत् ।

ॐ अद्येत्यादि अमुककामनया तुभ्यं कृतैतत्तु विसृज्य-
दानप्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं काञ्चनमग्निदैवतममुकगोवायामुकशर्कणे
• ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्यददे । यहीता स्वस्तीत्युक्त्वा काञ्चनं सृजेत् ।
ततो गायत्रीं ॐ कोऽदादिति पठित्वा श्रयेयमुत्तानाङ्गिरोदैवते-
त्युक्त्वा श्रय्यमारोहेत् ।

ततः,—फलवस्त्रसमन्वितकाञ्चनपुरुषं विष्णुं ब्राह्मणं नृपं
पूर्ववत् कृत्वा—

ॐ अद्येत्यादि अमुकगोवस्य प्रेतस्यामुकशर्कणं ~~अमुकगोवा-~~
मुकगोवायामुकशर्कणे ब्राह्मणाय इमं काञ्चनपुरुषं ~~अमुकगोवा-~~
विष्णुदैवतं तुभ्यमहं सम्यददे इति शुभशब्दं ~~कृतं~~ कृत्वा ।
काञ्चनदक्षिणादिकमपि सर्वं पूर्ववत् । करणं ~~कृतं~~ ।

ततो द्विजदम्पती आनीय,—

ॐ अद्येत्यादि अमुकगोवस्य प्रेतस्यामुकशर्कणं ~~अमुकगोवा-~~
नाद्वितीयेऽङ्गि अमुकगोवस्य प्रेतस्यामुकशर्कणं ~~अमुकगोवा-~~
द्विजदम्पती पूजयिष्ये । वराभ्यन्तरे

इति संकल्प्य द्विजदम्पतियुग्मं ~~अमुकगोवा-~~ नात् ।

विधोपहारवस्त्राक्षरादिभिः ~~अमुकगोवा-~~ यथा ।

ॐ अद्येत्यादि ~~अमुकगोवा-~~ यते ॥

मिदं काञ्चनमग्निदैवतममुकगोवायामुकशर्कणे ~~अमुकगोवा-~~ मित्तोपनिपातविधि-
इति दक्षिणां दत्त्वा ~~अमुकगोवा-~~ द्पाटवादिनिमित्तकशा-

तदनन्तरं वृषोत्सर्गः ।

यद्यपि कस्यचित् स्त्रीकाराशङ्कवात् वृषोत्सर्गस्य न दानत्वं किन्तु “एन युवान पति वो ददानि” इति मन्त्रसिद्धेन वत्सतरी-
गतस्त्रावारोपणेन च वत्सतरीणां देवतात्वावगमात् “देवतोद्देशेन
द्रव्ययागो याम” इति यागलक्षणव्यापनात् यागत्वमेव । तथापि
प्रसङ्गात् सोऽपि निरूप्यते इति ।

श्रीगोविन्दपदद्वन्द्वमाधाय वृद्धयामुजे ।

अथ प्रसङ्गसङ्गत्या वृषोत्सर्गो विविच्यते ॥

वृषोत्सर्गविधिमाह देवप्रत,—

एकादशाहे प्रेतस्य यस्य चोत्सृज्यते वृष ।

प्रेतलोक परित्यज्य स्वर्गलोक स गच्छति ॥

मासिके वा चिपचे वा घण्टासे चाब्दिके तथा ।

वृषोत्सर्गस्य कर्त्तव्यो घावस्य स्यात् सपिण्डता ॥

एकादशाहेऽयमत्रौ मासिकादिक्रमिक^१ कालः ॥ मासिकादावपि
एकादशाहोक्तमेव फलं तस्यैव वैकल्पिककालत्वात् तथाप्ययमत्रौ
पारस्कराद्युक्त कालः ।

पारस्कार,—

अथ वृषोत्सर्गो गोयज्ञेन व्याख्यात कार्त्तिक्या पौर्णमास्या
रेवत्यामाश्वयुजस्य चेति ।

आश्वयुजस्य पौर्णमास्यां रेवतीनक्षत्रयुक्तायामित्यर्थः ।

तथा च विष्णुधर्मोत्तरे,—

अथयुक् शुक्लपञ्चम्य पञ्चदश्यां मराधिप ।

कार्त्तिकेऽप्यथवा मासि वृषोत्सर्गञ्च कारयेत् ॥

यहणे दे महापुण्ये तथाचैवायनद्वये ।

विषुवदितये चैव मृताहे बान्धवस्य च ।

मृताहो यस्य यस्मिन् वा तस्मिन्नहनि वाचरेत् ॥

अन्यस्य मृताहे अन्यस्य कथं न क्रियते इत्याशङ्क्यामाह
मृताह इति यस्मिन् दिवसे यस्य बान्धवस्य मृताहो मृततिथि
र्भवति तस्मिन्नहनि तस्यैवाचरेन्नान्यथेत्यर्थः । •

इन्द्रोपपरिशिष्टम्,—

कार्त्तिक्यामयने चैव क्रात्तुन्यामष्टकाम् च ।

आषाढ्यां विषुवे चैव पौष्णे आययुजस्य च ॥

स्रभानुना चोपसृष्टे आदित्ये चन्द्रमस्यपि ।

सप्तावरान् सप्तपूर्वाम् सृष्टक्षारयते वृषः ॥

पौष्णं रेवती तद्युक्तायां पौर्णमास्यामित्यर्थः । वत्सराभ्यन्तरे
मलमामादिदोषो नास्ति एकादशाहदौ नियमविधानात् ।

नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा यथा ।

तथा तथैव कार्याणि न क्रात्तु विधीयते ॥

इति दशवचने नैमित्तिकपदेनागन्तुकनिमित्तोपनिपातविशि-
तस्य घट्टणाद्युपरागनिमित्तक्यानटानादिवद्पाटवादिनिमित्तकणा-

निकर्षादिवच्च भरणनिमित्तकैकादशाहविहितवृषोत्सर्गशय्यादाना-
दीनां कर्त्तव्यत्वाच्च ।

तथाच दृष्टमिति,—

मित्यनेमिचित्तिके कुर्ष्यात् प्रयतः सम् मल्लिषुते ।

दृष्टमृष्टीतवचनञ्च,—

मलमासादिकः कालो वृषोत्सर्गे न दूष्यति ।

वत्सरोपरि कर्त्तव्ये कालशुद्धिर्विधीयते ॥ इति ।

वत्सरात् परन्तु मलमासादिवर्जनम् ।

तथाच ज्योतिःपराशरः,—

अग्न्याधानं प्रतिष्ठाञ्च यज्ञदानवतानि च ।

देशमत-वृषोत्सर्गे-चूडाकरणमेधस्ताः ॥

मङ्गलमभिषेकञ्च मलमासे विवर्जयेत् ।

अथ यद्यपि वृषस्यैवोत्सर्गः श्रूयते तथापि चतस्रो वत्सतर्पणा-
द्यालङ्घ्येति पारस्करेणोपादानादेन युवानं इत्युत्सर्गमन्त्रसिक्ताञ्च ।

दिहायनीभिर्धन्याभिश्चतुर्भिः सह रूपवान् ।

दाभ्यामथैकयाऽभावादुत्सृष्टव्यो दिहायनः ॥

यो वा हरति षण्डञ्च पिवेत् खीरञ्च तद्वाम् ।

यातन्ति तस्य लोमानि तावदप्याण्डधोगतिः ।

तामां ग चाख्यं पातव्यं श्रायतीं गतिमिच्छता ॥

इत्यग्निपुराणवचनाञ्च वत्सरोपरिचतुष्टयमग्निमैव दृष्टव्योत्सर्गः ।

१ ग पुस्तके, तावत् ।

२ ख पुस्तके, यो वाहयते । ग, यो वाहयति यन्तश्च ।

अतएव वक्ष्यतरीचतुष्टयसाहित्येन संकल्पवाक्यं सुगतिमोपानपद्धतौ
स्तिखितम् । एष च शूद्रेणाप्यनुष्ठेयः सामान्येन विधानात्, मत्स्य-
पुराणे कृष्णेनाप्यन्यजग्मन इति वृषस्य वर्णविशेषकचनाच्च ।

अतएव पारस्करे एतयैवोत्सृजेरसिति एतयैव अष्टा नान्य
वाक्येनेत्येवमन्दादाक्यभेदकल्पनागौरवाच्च । उत्सृजेरसिति चातुर्वर्ण्य-
साधारणतया बहुवचनोपादानाच्च रचकारन्यायात् शूद्रेणापि एनं
पुनानमित्युत्सर्गप्रकाशकमन्त्रः पठनीय एव ।

न च,—

अमन्त्रकस्य शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते ।

इति माह्वणद्वारा मन्त्रः पठनीय इति वाच्यम् ।

प्रधानस्य दृष्यगतस्त्वध्वंसरूपस्य स्वयमेवानुष्ठेयस्य मुनिभिरेव
तादृशवाक्येनैव विहितस्यानन्यथासिद्धस्य दृषोत्सर्गस्याजातत्वात् ।

ब्रह्माध्यायजपादेस्तु अङ्गत्वेनाचार्यद्वाराप्यनुष्ठेयत्वे आह्वानमन्त्र-
वदन्यथासिद्धमिति । अतएव मन्त्रपाठानधिकारात् तादृशविशेष-
प्रतिपादकवचनाभावाच्च अनुपनीतस्य स्त्रियाश्च दृषोत्सर्गं नाधिकार
इति ध्येयम् ।

अथ दृषवत्सतरीसक्षणम् ।

पारस्करः,—

एकवर्णो दिवर्णो वा यो वा द्रूपं समाम्नादयेति यं वा द्रूपं
समाम्नादयेत् लोहित एव वा म्यात् पश्चाद्द्विद्वयेतो जीवन्मृतायाः
पयस्त्रिन्याः पुषो द्रूषे च रूपवान् तममृदुत्य द्रूषे मुख्याद्यतमो
वक्ष्यतर्प्यस्तायान्मृत्येति ।

एकवर्णां दिवर्णां वेति सामान्यवर्णांपदेऽश्वत्तुर्वर्णिक एव ।

तथाच छन्दोगपरिशिष्टम्—

एकवर्णां दिवर्णां वा यो वा स्यादष्टकासुतः ।

धूयादुक्षतरो वापि समो वा नीच एव वा ॥

अष्टकासुत इत्यनेनाष्टमीजातस्य प्रागश्वकथनम् ।

यत्तु मत्स्यपुराणे,—

१धेतोदरः कृष्णपृष्ठो ब्राह्मणस्य प्रशस्यते ।

स्निग्धरक्तेन वर्णेन चन्द्रियस्यापि प्रशस्यते ।

काश्चनाभेन वैश्वस्य कृष्णेनाप्यन्यजन्मनः ॥

इति ब्राह्मणादौ वर्णविशेषकथनं तन्प्रागश्वार्थम् ।

यो वा दूषमित्यनेन दूयादुक्षत्वं यं वा दूषमित्यनेन च दूया-
श्रीचत्वं न विवक्षितं किन्तु बलवत्त्वपुष्टाङ्गत्वादिकमेवापेक्षणीय-
मित्यर्थः । लोहित एव वा स्यादित्येवकारेण मत्स्यपुराणीकनील-
वृषभ्यातिप्रागश्वकथनम् ।

मत्स्यपुराणे,—

शरणामि शिरः पुच्छं यस्य शेतानि गोपतेः ।

लाघारसमवर्णस्य तं नीलमिति निर्दिशेत् ॥

१देवीपुराणेऽपि,—

लोहितो यस्तु वर्णेन शङ्खवर्णसुरस्ताथा ।

लाङ्गूलशिरसोऽथैव स वै नीलवृषः स्मृतः ॥

१ ग पुस्तके, धेतोदरं सेवदृष्ट ।

२ ख पुस्तके, [ ] चिह्निताशो नास्ति ।

वृष एव स भोक्तृश्च न स धार्यो गृहे भवेत् ।

तदर्थमेवा चरति लोके गाथा पुरातनौ ॥

एष्टव्याः बहवः पुत्राः यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।

यजेत वायुमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥

एनं वृषं लक्षणाच्चित्युक्तं

गृहोद्धवं क्रीतमथापि राजम् ।

मुक्ता न शोचेन्मरणं महात्मा

मोचे गतिश्चाहमतोऽभिधास्ये ॥

अत्र गथाश्लाघान्यमेधतुल्यतामभिधास्य मोक्षफलकथनादेका-
दशाहदावपि मोक्षफलत्वमेव नीलवृषोत्सर्गस्य । एतेन सर्व्वपैव
फलश्रवणात् वृषोत्सर्गः काम्य एव ।

अत्र केचित्,—

मत्स्यपुराणे एकादशाहश्लाघतुल्यतामभिधानात् शक्तेनावय्यं
कर्त्तव्य इति वदन्ति ।

तत्र शय्याकासनपुरुषदानादीनामपि तथात्वप्रसङ्गात् । एका-
दशाहश्लाघाश्रयं प्रत्यपि नित्यत्वनिश्चयात् तत्तुल्यताभिधानस्य
अश्रयं 'प्रत्यनित्यतारूपफलस्योक्तिरिव व्याघाताच्च ।

वस्तुतस्तु एकाश्लाघश्लाघतुल्यताभिधानस्य फलमेवालीकम् ।

तथाहि किमिदमेकादशाहश्लाघतुल्यताभिधानफलं अन्य-
कालीनत्वं वा^१ शक्त्यावध्यानुष्ठेयमानत्वं वा अभिधकर्तृकत्वं वा ।

१ ग पुस्तके, अनित्यतावत्पनम्य ।

२ क पुस्तके, अभिधकर्त्तृकत्वं वा इत्यधिकपदमस्ति । .

नाद्यः— मासिके वा त्रिपक्षे वा इत्यादि देवव्रतवचने काला-
न्तरस्यापि प्रतिपादितत्वात् ।

न द्वितीयः,—

एकादशाहादौ वृषोत्सर्गस्य प्रेतलोकपरिहार-स्वर्गलोकगमन-
फलत्वेन मीलवृषगोचरतया मोक्षफलत्वेन कार्तिक्यादौ पूर्वापर-
सप्तपुरुषतारणफलत्वेन श्रद्धाकाश्चमपुरुषदानादीनाञ्च विश्वजि-
घ्र्यायात् स्वर्गमात्रफलत्वेन च एकादशाहश्राद्धस्य तु प्रेतत्वपरि-
हारमात्रफलत्वेन च पृथक्फलत्वात् ।

न तृतीयः,—

एकस्यैव शक्तं प्रति नित्यत्वमशक्तं प्रत्यनित्यत्वमित्यदृष्टान्त-
कल्पनाया हास्यास्पदत्वात् अन्यथा एकादशाऽश्राद्धस्यापि तुल्य-
न्यायादशक्तं प्रत्यनित्यता स्यात् ।

न चतुर्थः,—

एवञ्च काम्यत्वे निर्णयति सति कामनावतः सर्वस्यैवाधिकारात् ।

ततश्च,—

महार्हाणि च रत्नानि गाय त्रिपदाश्च नमः ॥

धानानि दासीर्दासाञ्च राशस्तस्थौर्द्धदेहिने ॥

इत्यादि रामायणोक्तवत् सर्वमेव नित्यकाम्यधामान्यमेका-
दशाहानुष्ठेयम् ।

मत्स्यपुराणे,—श्रद्धादानादिकमुक्तं तत्रकरणे च एकादशाहश्राद्धं
नोक्तं कथं वा तत्तुच्छताभिधाने इत्यसं वक्तुम् । वृषालङ्करणम्
स्वर्गमद्विधाद्यन्यत्र दृष्टमेवात्र पाद्यम् ।

तथा,—

विमाषादूर्द्धमेतस्य वृषत्वेनाधिकारिता ।
 यावदन्ता न शौर्य्यन्ति यावत् सङ्गं न गच्छति ॥
 क्रीत्वा वीरकयेणैव परिवर्त्त्यैषपादिना ।
 धान्यक्रीतं गृहे जातं वृषभं तं समुत्सृजेत् ॥
 अग्रतो लोहिता पक्षी पार्श्व्यां नीलपाण्डुरे ।
 पृष्ठतस्तु भवेत् कृष्ण वृषभस्य विमोक्षणे ॥

अथ यूपलक्षणम् ।

चतुर्हस्तो भवेद्यूपो यज्ञकाष्ठममुद्भवः ।
 वर्तुणः शोभनः स्रुजः कर्त्तव्यो वृषसौलिकः ॥
 सार्द्धं वस्तुद्वयं तत्र यूपमूर्द्धं प्रदर्शयेत् ।
 उपयूपाय चत्वारो हस्तचयविनिर्दिताः ॥

अथ स्थाननियमः ।

गोशालार्था वने गोष्ठे देवतायतनाङ्गने ।
 ग्रीहिच्छेषे कुशच्छेषे राजद्वारे चतुष्पथे ॥
 गङ्गादिमरितां तीरे गयायां पुण्ड्रभूमिषु ।
 वृषोत्सर्गे प्रकुर्वन्ति शोधयित्वा वसुन्धराम् ॥
 चतुर्द्वारान्वितं तत्र हवैर्दादशभिर्मण्डपम् ।
 चतुर्हस्तमिता वेदी मध्ये कार्या परिष्कृता ॥

तत्सराभ्यन्तरे क्रियमाणे एकादशाहादियाह्वात् पूर्वमेव कार्यं
न तु परं देवहृत्यत्वेन पूर्वाह्णविहितत्वात् निषेधश्रवणाच्च ।

यथा ग्राव्यायनः,—

हृत्वेकादशिकं ग्राह्यं दृषोत्सर्गे करोति यः ।

असिपत्रवने घोरे पित्रभिः सह पच्यते ॥

अथ गन्धेनाभ्युक्ष्यं गवामिति शुलगवोक्ताधिवासस्य—

“अथ दृषोत्सर्गे गोयज्ञेन व्याख्यातः” इत्यनेन पारस्करेणाति-
दिष्टत्वादधिवासः कर्तव्य एव ।

अत्राधुनिकाः,—एकादशाहपूर्वदिनेऽग्नौचमद्वावात् संवत्सरा-
भ्यन्तरे मासिकादौ च^१ ।

प्रमौतौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत् ।

नापि देवं न वा पैवं यावत् पूर्णो न वत्सरः ॥

इति देशशुद्धिविधानात् संवत्सरात् परमेव याज्ञस्य^२ कर्तव्य-
तावगमात् दृष्टिश्राद्धवदधिवासभावः । अन्यथा वत्सराभ्यन्तरे
दृष्टिश्राद्धन्यायनुष्ठानं स्यादिति प्राचीनाचारबुल्लङ्घ्य व्यवस्थापयन्ति ।
तदशुद्धम् ।

यद्यधिवासो दृषोत्सर्गेऽङ्गमित्यस्ति तदाग्नौचान्तपरदिने दृषो-
त्सर्ग इत्युपदिशन् विधिरेव तदङ्गान्यपि विदधातीत्यग्नौचेऽप्यधिवासो
वेधः । दागादिकपिण्डदानवत्तत्राग्नौचमकिञ्चित्करम् । अनङ्गत्वे तु
कप्ताच्च प्रमङ्गः कार्यं वा अन्यदा तदनुष्ठानमिति ।

१ ग पुस्तके मासिकादौ च नास्ति ।

२ क पुस्तके याज्ञस्य— ।

- न च पूर्वदिने प्रधानाधिकाराभावाच्चाङ्गेऽधिकार इति वाच्यम्,
 श्वः कर्त्तव्यनिश्चयेनैव श्वः कर्त्तव्यतया प्रधानाधिकारमभवात् ।
 • न च तद्दिनेऽधिवास इति वाच्यम् । पूर्वदिनरूपाङ्गाभावात् ।
 न चाङ्गविधानमन्यदा चरितार्थमिति वाच्यं सामान्यप्राप्त्याङ्गविधे-
 रनिवार्यत्वात् । अन्यथा एकादशादशाङ्गे पूर्वदिने ब्राह्मणनि-
 मन्त्रणाद्यपि न स्यात् ।

न च तच्चापि निमन्त्रणबाधइति वाच्यम् ।

प्रतिगृह्य दिजो विद्वानेकोद्दिष्टस्य सेतनम् ।

अथ न कौर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राक्षस्य, सूतके ॥

इति मतुना एकोद्दिष्टस्य निमन्त्रणदिनमारभ्य त्वहमध्ययन-
 निषेधात् ।

तथाच वराहपुराणे,—

असङ्गते तथादित्ये गत्वा^१ विप्रनिवेशनम् ।

दद्यात्तु पाद्यं विधिवन्मसकृत्य दिजोत्तमम् ॥

प्रेतस्य नामाधोद्दिश्य यथार्थं विनियोजयेत् ।

श्वः करिष्य इति कृत्वा ब्राह्मणांश्च निमन्त्रयेत् ॥

गतोऽसि दिव्यसोकं तं कृतान्तविहितात् पथः ।

मनसा वायुभृतेन विप्रेषु स्वं नियोजय ॥

पूजयिष्यामि भोगेन एवं विप्रं नियोजयेत् ।

१ ग पुस्तके, गत्वा तु विविचेदनम् ।

२ ग पुस्तके, श्वः करिष्ये इत्यादि नियोजयेदित्यन्तं षट्षण्णुष्टयं नास्ति ।

‘पादयच्छणं तेनैव प्रेतस्य दितकाम्यया ॥ इति

न च वचनरत्नादेव तथ तथेति वाच्यं वचनस्योक्तयुक्तिमूल-
त्वेनान्यथागतिमन्भवात् बलकल्पनाया अयोगात् ।

किञ्च अग्नौषपतितयाद्भ्य निरामिषभोजन-सकृद्भोजन-मैथुन-
वर्जनादिकमज्ञमपि न स्यात् । उक्तयुक्तिः पुनः सर्वसिद्धिकरौति
मेवोपासनीया ।

किञ्च अग्नौषापगमे सुखात् इत्यादि विष्ण्वादिवचनेन दद्या-
त् परमग्नौषाभावप्रतिपादनादन्यथा सन्ध्यादीनामकरणप्रमद्भात् ।

कालिकापुराणे,—

महागुरुनिपाते तु काम्यं किञ्चिज वाचरेत् । इति ।

लघुहारीतेन च

सहस्रपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः ।

तथैव काम्यं यत्कर्म्म वत्सरात् प्रथमादृते ॥

इति काम्यकर्म्मणामेव निषेधात् । तत्रापि च विहितानां
काम्यानां द्वागृधपोत्सर्गादीनां कर्त्तव्यतानियमात्तदङ्गानामधिवासा-
दीनां वत्सराभ्यन्तरे सुतरामेव कर्त्तव्यत्वमायातम् । अन्यथा तुल्य-
न्यायाद्भोमादीनामप्यकरणप्रसङ्गः स्यात् केवलं पृथोत्सर्गमात्रं स्यात् ।
न च तथा, भ्रातृत्वेव काम्यकर्म्मणः फलावशम्भावनियमात् । अतएव
यागे रागादङ्गे वैधी प्रवृत्तिरित्युक्तं पञ्चमाध्याये । वृद्धिश्चाद्भ्य त
वाचनिक एव निषेधः ।

मत्स्यपुराणे,— वृद्धीष्टापूर्त्तयोग्यस्य गृहस्यस्य ततो भवेत् ।

सपिण्डनानन्तरं हारीतः,—

विन्दते पितृलोकञ्च ततः आहुं प्रवर्त्तते ।

उग्रनाः,—

नाभ्यांक् संवत्सरादृद्धिर्दृषोत्सर्गं विधीयते ।

सपिण्डीकरणादृद्धं दृद्धिश्चाहुं विधीयते ॥

इत्यलं वचना ।

अथाधिवासः ।

पूर्वदिने सायममवे सन्ति वाच्यं संकल्पं कुर्यात् ।

ॐ अद्येत्यादि असुकगोचस्य प्रेतस्यासुकप्रर्षणं. प्रेतलोकपरि-
त्यागपूर्वकं स्वर्गलोकगमनकामनया श्वःकर्त्तव्ये वत्सतरीचतुष्टय-
सहितदृषोत्सर्गकर्षणं तदङ्गभूतं दृषवत्सतरीयूपानामधिवासनकर्षं
करिष्ये ।

ततः स्वयं वा वृत आचार्या वा रत्नोद्घनं पठित्वा वेतालाश्वेत्या-
दिना श्वेतसर्षपान् विकीर्य प्राक्मुख उपविश्य हतभूतशुद्धिमाहका-
न्यामाङ्गन्यासप्राणायामः सामान्यार्थं विधाय ब्रह्माणं वास्तुपुरुषश्च
सम्पूज्य वेदीवद्दिरैशान्यां “अश्वसूपरोगो व्रजङ्गच्छेत्पृग्भ्यां” गोष्ठा-
दृषवत्सतरीरानीय “लाङ्गूलं परीरवदिति” भूमिं विप्रोध्य धोने
धोने दति कुशानास्त्रीर्यं^१ भद्रं कर्षेभिरिति भद्रपीठमारोप्य तत्र
यूपं स्थापयेत् ।

ततोदृषवत्सतरीयूपान् आपोहिष्ठेति षक्चयेण द्रुपदादिवेति
वेदादिमन्त्रचतुष्टयेन च स्थापयित्वा विष्णोरराटमिति सितवासमा

जलमपनीय ब्रह्मधोषेण वेद्यामानौय योगे योगे इति कुशाना-
स्तीर्य विद्यतश्चक्षुरिति ग्रथ्यामास्तीर्य^१ दूधप्रस्तेति दूधं स्थापयेत् ।

ततो यजमानो दृषपादौ गृहीत्वा पठेत्,—

धर्म्मस्त्वं दृषरूपेण जगदानन्दकारकः ।

अस्त्वया मत्पितुः कार्यं कर्त्तव्यं दृषमेश्वर ॥

अथ प्रातोऽपि देवेभ्य नमस्ते परमेश्वर ।

अष्टमूर्त्तेरधिष्ठानं धर्म्मपाल नमोऽस्तु ते ॥

ततो गृहर्वेदोपूर्वभागे घटमारोप्य गणेशं विष्णुममिकां नव-
ग्रहान् दिक्पालान् च सम्पूज्य घटान्तरे रुद्रमग्निं पूषणश्चावाह्य
विशेषतः पूजयेत् ।

ततोदृषवत्सतरीदूषानां कोऽसीति तैलहरिद्राम् ।

त्वां गन्धर्वा, अंशुनामे इति दाभ्यां गन्धम् ।

श्रीस इति पुष्पं ममिन्धोऽञ्जश्रित्यञ्जनम् ।

रूपेणैव इत्यक्षकम् ।

धुक्ष्मन्तीति गोरोचनाम् ।

धुवा सुवासा इति वस्त्रम् ।

सिन्धोरिवेति सिन्दूरम् ।

दृहस्यते इति क्त्वं वातोवा इति व्यजनम् ॥

धूरसीति धूपं, चन्द्रमा मनस इति दीपम् ।

अचक्षमीमदन्त इति दूर्वाक्षतं, विद्यतश्चक्षुरिति ग्रथ्यां दत्त्वा

दीर्घायुद्धेति मार्जनं काण्डादिति चतुरः काण्डानारोण
सूत्रामाणमिति सूत्रेण संवेष्टयेत् ।

ततो वृषस्याङ्गे मन्त्रन्यासः ।

चत्वारि षट्ङ्गेति षट्ङ्गे, नमस्ते रुद्र इति कर्णयोः ।

याते रुद्र इति शिखायां, अस्मिन् महतीति शिरसि ।

असंख्याता इति ललाटे, व्यम्बकमिति वक्षुषोः ।

मानसोक इति नासिकायां, अवतत्य धनुरिति मुखे ।

नीलघोषा इति कण्ठे, नमो वः किकिरेभ्य इति हृदये ।

ताम्रीशानमित्युदरे, हिरण्यगर्भं इति नाभौ ।

नमस्त आद्युधायाना इति बाह्वोः, प्रमुच्य धन्वन् इति स्कन्धे ।

वातोवाय इति पुच्छे, गन्धदारामिति गुह्ये ।

य एतावन्तयेति दिग्बन्धनं ततो रुद्राध्यायं पुरयस्तुतश्च

पठित्वा वृषाद्य धर्मरूपिणे नम इति सम्पूज्य—

अधिवासितोऽमि देवेभ्य सर्वसत्त्वजस्रचित ।

यथासुखमिह स्याने गोष्ठे तिष्ठ सुमित्रक ॥

इति प्रणमेत् । ततः शिरोदेशे निद्राकलसं संक्षाय निद्रा-
रूपिणै नम इति सम्पूज्य वस्त्रेणाच्छाद्य निद्रासूत्रं पठेत् । ततो
वेदीवक्षिर्मापभक्तेन ॐ स्वां स्वां ह्रीं ह्रीं महादामवाधिपतये चैत्र-
पालाय एष मायभक्तवलिर्नम इति वलिं दद्यात् ।

इत्यधिवासविधिः ॥

अग्रीषान्नाहदितोषदिने ध्यातः इतग्रान्तिः इतनित्यक्रियो
गोशालायां गोष्ठादौ वा गत्वा खलि वाप्य संक्रम्यं कुर्व्यात् ।

तत्र संस्थाप्य तेनैव पथा प्रत्यागत्य जलपूर्णं प्रणीतापात्रं आपो-
हिष्टेति संस्थाप्य सूत्रामाणमिति चमसी जलेनापूर्य्य-देवस्य त्वेति
मन्त्रेण षोडशभिर्दादशभिर्वा दर्भैरगर्भैरौशानादितोऽप्येण मूल-
माष्कादयन् चतुर्दिक्षु परिसरेत् । तत उत्तरे पश्चिमान्तात् पूर्वान्तं
यावत् कुशोपरि होमद्रव्यामादनम् ।

यथा,—पवित्रच्छेदनास्तयो दर्भाः पवित्रे द्वे प्रोक्षणीपाचमाज्य-
स्थाली चक्षुस्थालौदयं सप्तार्ज्ज्वनकुशाः षट्, उपयमनकुशाः सप्त, पञ्च
समिधः शुक्लशुक्लौ आज्यं उदूखलसुसले सूर्पक्षण्डुलाः यवपिष्टं दुग्धं
ब्रह्मर्दचिणा ।

इत्यादि स्थापयित्वा कुशपत्रदयं गृहीत्वा ॐ पवित्रे स्यो
वैष्णव्यौ इति मन्त्रेण द्वेदनदर्भैः प्रादेशप्रमाणं पवित्रं कृत्वा ॐ
विष्णोर्मनसा पूते स्य इत्यभ्युक्ष्य प्रोक्षणीपात्रे पवित्रं स्थापयित्वा
प्रणीताजलेन प्रोक्षणीं पूरयित्वा वामहस्तेन प्रोक्षणीं संस्थाप्य तत्
पवित्रं दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठानामिकाभ्यां धृत्वा तन्मूलोत्तोलनरूपमुत्पन्नं
कृत्वा पवित्रं तत्रैव संस्थाप्य तज्जलेनामादितद्रस्याणि संप्रोक्ष्य
स्त्वानेऽस्रस्वारस्थाने प्रोक्षणीं स्थापयेत् ।

अस्ताय फडिति आज्यस्थालीं चक्षुस्थालीञ्च प्रोक्षणुदकेन प्रोक्ष्य
तत्राज्यं निक्षिप्य सूर्पापरि उदूखलं संस्थाप्य पूर्वामादिततण्डुलान्
ॐ अग्नये त्वा जुष्टं गृह्णामीति मुष्टिमेकां गृहीत्वा ॐ अग्नये त्वा
जुष्टं निर्वपामीति उदूखले निरूप्य ॐ अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि
इति प्रोक्षणीजलेनाभ्युक्षेत् ।

एवं ॐ इन्द्राय त्वा ॐ इर्व्याय त्वा ॐ यशुपतये त्वा ॐ वयाय त्वा

ॐ अग्नये त्वा ॐ भगवये त्वा ॐ महादेवाय त्वा ॐ ईशानाय त्वा
ॐ अग्नये स्विष्टिहते त्वा तुष्णीञ्च वारदय सहण निर्वपण प्रोक्षणानि
कृत्वा ।

ॐ उदूखले मुमले इति मुमलेनावदत्य वातोवा इति
सूर्येण प्रस्तोष्य चि प्रक्षाल्य एव यवपिष्टम्यापि ॐ पूषे त्वा इत्येक-
मुष्टेर्पहणनिर्वपणप्रोक्षणानि कृत्वा “ॐ अग्नये स्विष्टिहते त्वा” इति
तथैवान्यमुष्टेर्पहणादीनि कृत्वा चक्षुष्यास्त्रीदये दयं निधाय दुग्ध दत्त्वा
अग्नेरुत्तरतो हतमधिश्रित्य अग्निमध्ये चक्षु तदुत्तरे पौष्णचक्षु
प्रणीतोदकेनाज्येन चाभिशिष्य दर्भद्वय मन्दीष्य आज्यस्य प्ररोध
दक्षिणावर्त्तेन चि परिभ्राज्य त दर्भ तथैवाग्नौ क्षिपेत् ।

पाणिभ्यां शुक्लशुक्लौ गृहीत्वा अधोमुखौ कृत्वा वारचय प्रताप्य
मन्त्रार्जनकुग्रैरघान्मूलपर्यन्त सप्तार्ज्यं प्रणीतोदकेनाभ्युक्ष्य पुन प्रताप्य
मन्त्रार्जनकुग्रानग्नौ प्रक्षिप्य कुग्रोपरि शुक्लशुक्लौ स्थापयेत् ।

मुखिन्नमदग्ध चक्षु स्थापयित्वा चरौ हतयुव दत्त्वा आज्य-
चक्षुद्वयं चावतारयेत् । तत प्रोक्षणीम्यपविच वामहस्ताङ्गुष्ठा-
गामिकाभ्यां मूले गृहीत्वा ऊर्ध्वस्वितदक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां
पविचाय गृहीत्वा “ॐ भवितुस्तु प्रभव” इति मन्त्रेण पविचमथ्येन
हतस्थोत्तोन्ननरूपमुत्पवन् वारचय कृत्वा आज्यमवेचेत् । प्रोक्षणी-
पाचस्य जलस्य ॐ भवितुर्व इति मन्त्रेण तदुत्पूय तथैव पविच स्थापयेत् ।
उपघमनकुग्राय होमममाग्निं चावदामहस्ते कृत्वा उत्तिष्ठन् प्रजापति
मनसा ध्यात्वा तुष्णीमेव ममिध पयश्च जुह्वयान् मृणादहतस्त्रुता ।

तत उपविश्य दक्षिणशान् भूमौ पातयित्वा प्रोक्षणां उपविचेन
जलेन दक्षिणादित पर्युचेत् ।

ॐ अद्येत्यादि अमुकगोचस्य प्रेतस्यामुकशर्मणो मरणाग्नौचान्ताहद्वितीयेऽहनि अमुकगोचस्य प्रेतस्यामुकशर्मणो प्रेतलोकपरित्यागपूर्वक—स्वर्गलोकगमनकामगया पारस्करगृह्योक्तविधिना वत्सतरीचतुष्टयसहितवृषोत्सर्गकर्मार्हं करिष्ये ।

पाकयज्ञे स्वयं होता ब्रह्मैवैक कल्मषिगिति वचनात् स्वयमेव होता ।

वृषवत्सतरीणामनङ्करणं गां वामभौ च आचार्याय दद्यादिति छन्दोगपरिशिष्टवचनात् स्वयमग्रजावाचार्यं वृणुयात् । तदा न एव होता तदा ब्रह्माणं मदस्यस्य वृणुयात् ।

माधु भवानाम्नामित्यादिना पाद्यादिना अभ्यर्च्य—

अमुकगोचस्य प्रेतस्यामुकशर्मणो मरणाग्नौचान्ताहद्वितीयेऽहनि अमुकगोचस्य प्रेतस्यामुकशर्मणः प्रेतलोकपरित्यागपूर्वक—स्वर्गलोकगमनकामनया क्रियमाणे वृषोत्सर्गकर्मणि अमुकगोचं यजुर्वेदान्तर्गतामुकगाम्नाध्यायिनममुकशर्मणं भवन्तमाचार्यत्वेन वृजे । वृतोऽष्मीति आचार्यः ।

तत इन्द्रघोषस्तेति वेदीमभ्युक्ष्य रचोहनं वेतास्ताद्येति श्वेतसर्पपान् विकीर्य पञ्चगव्येन वेदीमभ्युक्ष्य प्राक्षुष्य उपविश्य भूतइन्द्रिमाष्टकान्याममन्नन्यामं प्राणायामवचस्र कृत्वा मामान्याये विधाय गणेशं विघ्ननागाय मन्त्रं पूजयेद्दुरिम् ।

विष्णुं यो नार्चयेदादौ विफलं कर्म तद्ववेत् ॥

इति प्रथमं घटे गणेश मन्त्रं विष्णुं च सर्वतोभद्रमण्डले घटे वा मन्त्रं तथैव सप्तमीं नवैषहाय मन्त्रं दशदिक्षु घटेषु वेदांगैश्च वा रचायं दिक्षुभ्याम् मन्त्रं होतयदेवानग्निं इन्द्र

ॐ इह धृति स्नाहा इदमग्नये ।

ॐ इह स्वधृति स्नाहा इदमग्नये ।

ॐ उपसृजन् धरुण माचे धरुणो मातरन्धयन् स्नाहा । इदमग्नये ।

ॐ रायस्योपमसास दीधरन् स्नाहा । इदमग्नये ।

मन्त्रं च सप्तव प्रोक्षणा 'न्यापयेत् । ततो दक्षिणजानु भृशं
पातयित्वा ब्रह्मणोऽन्वारम्भपूर्वकमाज्येनाधाराज्यभागो च जुहुयात् ।
तत्राधारौ प्रजापति मनसा ध्यात्वा—

वायुकोणादारभ्याग्निकोणपर्यन्त एतधारां दद्यात् ।

ॐ प्रजापतये स्नाहा इदं प्रजापतये । •

नैऋतकोणादारभ्य ईशानकोणपर्यन्त एतधारा दद्यात् ।

ॐ इन्द्राय स्नाहा इदमिन्द्राय ।

अथाज्यभागौ ।

ॐ अग्नये स्नाहा इदमग्नये । इत्यग्नेर्दक्षिणे पदिमादि प्रागन्तम् ।

ॐ सोमाय स्नाहा इदं सोमाय । इत्यग्नेरुत्तरे प्रतीच्यादि प्रागन्तम् ।

शुक्लस्य हवि श्रेय प्रोक्षणीपाचे न्यापयेत् ।

अथ हृषात्सर्गा गोयज्ञेन व्याख्यात इत्यतिदेशात् शृङ्गवोक्त
नवदेवताभ्यः पायमेनावटानविधिना जुहुयात् ।

आज्यरुको होमपाचे आधारः परिकीर्तितः ।

यद्यरावाज्यमेकस्य प्रत्याधारः स उच्यते ॥

माज्ये हवमपाचे च प्राग्दानमवटानकम् ।

पुनस्तथैव यद्दानं तत् क्रीडं प्रत्यवटानकम् ॥

इत्ये हविषि यद्दानं एतापारः स उच्यते ।

ॐ अदितेऽनुमन्यस्वेति दक्षिणस्यां प्रागग्रां जलधारां दद्यात् ।

ॐ अनुमतेऽनुमन्यस्वेति पश्चिमे उत्तरायाम् ।

ॐ सरस्वत्यनुमन्यस्वेति उत्तरस्यां पूर्वायां जलधारां दत्वा,

ॐ देव सवितः प्रसुवेति ईशानादि उदगन्ताम् दक्षिणावर्त्तेन पर्युक्षेत् । ततस्तत् पवित्रं प्रणैतायां निधाय प्रोक्षणीपात्रं संस्कारमग्नेरुत्तरे स्थापयेत् ।

तथाचापसाम्बसूत्रम्,—

अदितेऽनुमन्यस्वेति दक्षिणतः प्राचीनम् ।

• अनुमतेऽनुमन्यस्वेति पश्चादुदीचीनम् ॥

सरस्वत्यनुमन्यस्वेत्युत्तरतः प्राचीनम् ।

देव सवितः प्रसुव इति, समस्तमिति ॥

यद्यपि सर्वत्र आधाराज्यभागहोमानन्तरमेव प्रकृतहोमस्तथा-
प्यत्र-मध्ये गवां सुममिद्धमग्निं कृत्वा आज्यं संस्तुत्य-इह रतिरिति
पडाङ्गतीर्जुहोति ।

इति पारस्करवचने, क्ताप्रत्ययस्त्रानन्तर्याभिधायकत्वात् आज्यं
संस्तुत्येत्यस्य, वैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च आज्यसंस्कारानन्तरं प्रथमत एवैह
रत्यादिहोमो नान्यहोम इति ।

न च पर्युक्षणमप्यादौ न स्यादिति वाच्यं, होमानन्तरमेव
पुदामादिति प्राचीनमतमेव प्रमाणमाधुनिकोक्तं हेयमिति ।

सूर्यनामाममग्निं कृत्वा आज्येन पडाङ्गतीर्जुहोतीति ।

ॐ इह रतिः स्वाहा इदमग्नये ।

ॐ इह रमध्वं स्वाहा इदमग्नये ।

ॐ इह धृतिः स्वाहा इदमग्नये ।

ॐ इह स्वधृतिः स्वाहा इदमग्नये ।

ॐ उपसृजन् धरुणं मात्रे धरुणो मातरन्वयन् स्वाहा । इदमग्नये ।

ॐ रायस्योपमस्मासु दीधरन् स्वाहा । इदमग्नये ।

सर्वत्र संस्तवं प्रोचष्ट्यां 'स्थापयेत् । ततो दक्षिणजानु भूमौ पातयित्वा ब्रह्मणोऽश्वारम्भपूर्वकमाज्येनाधाराज्यभागौ च जुहुयात् । तत्राधारौ प्रजापतिं मनसा ध्यात्वा—

वायुकोणादारभाग्रिकोणपर्यन्तं हतधारां दद्यात् ।

ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये । •

नैर्ऋतकोणादारभ्य ईगानकोणपर्यन्तं हतधारां दद्यात् ।

ॐ इन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्राय ।

अथाज्यभागौ ।

ॐ अग्नये स्वाहा इदमग्नये । इत्यग्नेर्दक्षिणे पश्चिमादि प्रागन्तम् ।

ॐ सोमाय स्वाहा इद सोमाय । इत्यग्नेरुत्तरे प्रतीच्यादि प्रागन्तम् ।

श्रुवस्तग्रं हविःश्रेष्ठं प्रोचष्टीपात्रे स्थापयेत् ।

अथ वृषोत्सर्गा गोयज्ञेन व्याख्यातः, इत्यतिदेशात् गुरुगवोक्त-
नवदेवताभ्यः पायमेनावदानविधिना जुहुयात् ।

आज्यरुको होमपात्रे आघारः परिकीर्तितः ।

यद्यरावाज्यमेकथ प्रत्याघारः स उच्यते ॥

माज्ये हवमपात्रे च प्राग्दानमवदानकम् ।

पुनस्तथैव यद्दानं तत् श्रोतुं प्रत्यवदानकम् ॥

इत्ये हविषि यद्दानं हताधारः स उच्यते ।

सते चरौ च यद्दानं चताभ्यङ्गं स सध्यते ॥

इति गृह्यपरिशिष्टवचनाद्वदानविधिर्ज्ञेयः ।

यथा जुह्वा घृतस्रुव दत्त्वा चरौ चापरं तस्मान्मेवणेनावदानद्वयं ।
गृहीत्वा जुह्वा घृतस्रुवेणाभिघार्यं चक्षुष्याभिधारयेत् ।

ॐ अग्नये स्वाहा इदमग्नये । इत्यग्नेर्मध्ये अन्वारभत्यागेन जुह्व-
यात् । एव रुद्राय शर्वाय पशुपतये उग्राय अग्नये भवाय
महादेवाय ईशानाय ।

अत्र चाग्निशब्द इकारान्त एव अकारान्तस्य गङ्गुरिकामवाहेण ।

अत्र काण्डशास्त्रीयश्रुतिः प्रमाणम्,—

अग्निं हृदयेनाग्निं हृदयायेण पशुपतिं कृत्स्नहृदयेन भव धत्ता
शर्वमन्त्रवायुभ्यामीशानं मन्दुना महादेवमन्त्रं परम्येनोप देव वनि-
धुना वसिष्ठं हनुं शिङ्गीनि कोश्याभ्यामिति ।

तथैव पौष्णचरोरवदाय एकामाहुतिं जुहोति ।

ॐ पूषा गा अन्वेतु ॥ पूषा रक्षन्वन्त ।

पूषा वाजं मनोतु न स्वाहा । इदं पूष्णे ।

अस्यार्थः,—

पूषा देवता नोऽस्माकं गां पशून् अन्वेतु अनुगच्छतु पाक्षयतु
पूषा अर्वन्तोऽयान् रक्षतु पूषा वाजमस्य नोऽस्माकं मनोतु ददातु
इति ।

अथ रौद्रात् पौष्णचरोयं प्रत्येकमेकैकं भूयिष्ठमवदानं मेघणेन
जुह्वा निधाय । ॐ अग्नये स्विष्टिहते स्वाहा इदमग्नये स्विष्टिहते ।

तत आग्नेयं महाव्याहृतिहोमः ।

ॐ भूः स्वाहा इदमग्नये । ॐ भुवः स्वाहा इदं वायवे । ॐ स्वः
स्वाहा इदं सूर्याय । ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहा इदमग्निवायुसूर्यभ्यः ।
इति ।

ततः सर्वप्रायश्चित्तहोमः ।

ॐ त्वन्नोऽग्ने इदमग्नीवरुणाभ्यां । अग्नये वा सर्वं च ।

ॐ सत्वन्नोऽग्ने इदमग्निवरुणाभ्यां । ॐ अयाद्याग्ने इदमग्नये ।

ॐ ये ते शतं इदं वरुणाय सवित्रे विष्णवे विद्येभ्यो दिवेभ्यो

मरुद्भ्यः स्वर्कभ्यः ।

ॐ उदुत्तमं इदं वरुणाय ।

ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये ।

इति होमं समाप्य अग्निमभ्यर्च्य पूर्याङ्गिति दत्ता ब्रह्मणे काश्चन-
दक्षिणां दत्वा ।

होतुर्वस्त्रपुगं कांक्षं काश्चनस्यैव दक्षिणाम् ।

इति विष्णुवचनात् होमरूपाद्ब्रह्मापनीं होमदक्षिणां दद्यात् ।

ॐ अद्येत्यादि अमुकगोक्षश्च प्रेतस्थामुकग्रर्षणः प्रेतलोकपरि-
त्यागपूर्वक-स्वर्गलोकगमनकामनया कर्त्तव्यवृत्त्योत्सर्गाद्ब्रह्महोमकर्त्तव्यं
ब्रह्मकर्म्मणः साद्वतायं दक्षिणामिदं काश्चनममुकगोषायामुकग्रर्षणे
ब्राह्मणाय तुभ्यमहं मम्यददे । एवं पूर्ववदाकं कृत्वा कर्त्तव्यवृत्त्यो-
त्सर्गाद्ब्रह्महोमकर्म्मणः साद्वतायं दक्षिणामिदं वस्त्रपुगं कांक्ष्यकाश्चनं
तुभ्यमहं मम्यददे इति ।

अथाधुनिकाः—

ब्रह्मकर्म्मणः कृताकृतावेष्टरूपस्य दक्षिणयां मानाभावान्

तद्विष्णोः पृथक् नास्ति होमस्य तु कर्माङ्गत्वेऽपि होमरूपतापन्नस्य
साङ्गस्यैव प्रधानाङ्गत्वात् वृद्धिश्चाद्भवत् पृथग्दक्षिणेति सा च
कर्मान्तेऽनुच्यमानायां पूर्णपात्रादिका भवेत् । इत्याहुः । तदशङ्कम् ।

ब्रह्मदक्षिणायां हयग्रीर्वपश्चराचमेव प्रमाणं यथा,—

प्रणिपत्य ततो दद्याद्गुरवे दक्षिणां सुधीः ।

सुवर्णमहितं पात्रं तिलैः पूर्णं सवस्तकम् ॥

ब्रह्मणे कमकं दद्यात् मूर्त्तिपेभ्यस्तथैव गाः ॥ इति ।

तथा,—

• होतुर्वस्त्वयुगं कांक्षं काश्चनक्षैव दक्षिणाम् ।

इति दृषोत्सर्गाङ्गहोमकर्मणो विष्णुना विशिष्य दक्षिणाया
विहितत्वेन होमस्य कर्माङ्गत्वेऽपि वृद्धिश्चाद्भवत् वाचनिक्येव
पृथग्दक्षिणा । अन्यथा अङ्गस्योपाङ्गापेक्षया प्राधान्येन दक्षिणा-
प्रमङ्गेऽधिवासगणेशपूजादीनामपि दक्षिणाप्रसङ्गः स्यात् ।

नवा,— कर्मान्तेऽनुच्यमानायां पूर्णपात्रादिका भवेत् । इत्यक्षं यज्जना ।

हृद्गन् जपितेति पारस्करे सामान्योपदेशेऽपि “आवयेद्रौद्रौच्च
संहितां” इति कन्दोगपरिविष्टवचनात् हृदयवत्ततरोरुपमीपे समस्त-
वद्राध्यायजपं कुर्यात् । ततो वक्षतरोरुपमितं हृदयमव्येतैर्मन्त्रैः
कुग्रैः मोदकविन्दुभिर्मांजयेत् ।

अद्भैवतमन्त्रो यथा,—

ग्रंथ आपस्तु द्रुपदा आपोहिष्ठाऽधमर्षणम् ।

एतैरद्भैवतैर्मन्त्रैर्मांजनं समुदाहृतम् ॥

ग्रन्थ आपो धन्वन्याः ग्रमनः मन्तु नूषाः ।

गन्धः समुद्रिया आपः ग्रमनः सन्तु कूषाः ॥

ॐ-द्रुपदादिव मुमुचानः खिन्नः आतो मलादिव ।

पूतं पवित्रेणेवाव्यमापः शुभ्यन्तु मैनसः ॥

आपोहिष्ठादि ऋक्तयम् ।

ॐ-ऋतञ्च सत्यस्याभीष्टात्तपसोऽध्यजायत ततो राध्यजायत

ततः समुद्रोऽर्णवः समुद्रादर्णवादधिसंवत्सरोऽजायत ।

अहोरात्राणि विदधदियस्य मियतो वशी सूर्याचन्द्रमसौ

धाता यथापूर्वमकल्पयद्विष्वश्च शयिवीक्षान्तरीक्षमथो ह्यः ॥

यद्यपि पारस्करेऽहो नोक्तस्तथापि परिशिष्टवचनानुसारादङ्गनं

यथा—

ततोऽह्णेन गन्धेन मानसोक इतीरयन् ।

वृषस्य दक्षिणे पार्श्वे विश्वनाहं समुविषेत् ॥

वृषाह्मनीति सव्येऽस्य चकाहमपि दर्शयेत् ।

तप्तेन पद्यादयसा स्फुटौ तावेव कारयेत् ॥

अथैनं कक्षधस्याभिरक्षिरेको वृषेण वा ।

मर्माधिपसुगन्धाभिः क्षापयेदक्षिका अपि ॥

इत्यह्णगन्धेन दक्षिणपार्श्वे ॐ मानसोक इति शुभ्रगूलेन

विश्रुतम् ।

वामपार्श्वे,—

ॐ वृषाह्मणि भागुना घुमन्तं ता इवामहे पवमानः सुदर्शनम् ।

इति मन्त्रेण चक्रं चरणद्वयमूले विनियम्य पद्यात् तप्तसोहेन

कक्षंकारेण स्फुटौ कारयेत् ।

ततः सुगन्धिभिरङ्गिः सवत्सतरौकं वृषं स्थापयेत् ।

शम्भोदेवौ । आपोहिष्ठादिच्छत्रयम् ।

आपः शिवाः शिवतमाः शान्ताः शान्ततमाः ।

ताप्ते हणन्तु भेषजम् ।

ॐ धा ओषधीः सोमराशौ धिष्ठिताः पृथिवीमनु ।

वृहस्पतिप्रसूता

इति सर्वौषधिभिः ।

ये तीर्थानीति तीर्थोदकेन स्थापयित्वा जलमपनीय-

पादस्करे तास्यालङ्कृत्येत्युपदेशात् ।

वृषं वत्सतरौच्य वस्त्रादिभिरलङ्कृत्यात् ।

ॐ युवा सुवामा इति वस्त्रम् । गन्धदारामिति गन्धम् ।

श्रीय ते इति पुष्पम् । धूरमीति धूपम् ।

मनोज्योतिरिति दीपम् । समिन्धोऽञ्जित्यञ्जनम् ।

वातोवेति व्यजनम् । वृहस्पते इति ऋचम् ।

सिन्धोरिवेति मिन्दूरम् । युञ्जन्तीति गोरोचनाम् ।

चत्वारि शृङ्गेति सुवर्णशृङ्गम् । अक्षरपङ्क्तिरिति रजतखुरम् ।

अमौ यन्तास इति तासपृष्ठम् । नभ उदर्य्येति कांस्थक्रोडम् ।

नमो धृष्यवे चेति रजतचिगूष्मम् । इदं विष्णुरिति सुवर्णचक्रम् ।

आहृष्येनेति दर्पणम् । वातोवेति शामरम् ।

भद्रं कर्णेभिरिति प्रवालम् । नमोऽस्तु नोन्मणीवायेति सुवर्ण-
पद्मम् । नमोनवेति घण्टाम् । वृषाय दत्त्वा यथाशक्ति वत्सतरौ-
रलङ्कृत्यात् ।

अथ यूपारोपणम् ।

आचारादैशान्यां दिशि यूपमारोपयेत् । तत्र प्राचीनपद्धत्यनु-
सारेण तत्प्रक्रिया लिख्यते ।

ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽग्निनोर्वाङ्मयां पूणो हस्ताभ्याम् ।
इति खनिचपहणम् ।

ॐ आददेऽपेध्वास्त्रेण प्रात्रामि दृहस्यतेर्भुवेन ।

इति गर्त्तं खनेत् ।

ॐ यवोऽग्निं यवयाऽस्मद्देवो यवयाऽरातीः ।

इति असु यवान् दद्यात् ।

ततो यवोदकेन धूपस्य— ॐ दिवे त्वेत्थं, ॐ अन्तरीचाय
त्वेति मध्यं, ॐ पृथिव्यै त्वेति मूलं प्रोक्षयेत् ।

ॐ शुन्धन्तां लोकाः पिहृषदना इति यवोदकं गर्त्तं क्षिपेत् ।

ॐ पिहृषदनमसौति प्रागयान् दर्भान् गर्त्तं स्तृणुयात् ।

ॐ अघेणीरमि स्वावेश उन्नेदणामेतस्य विनादधीत्वा स्यास्यति ।

इति गर्त्तसमीपे धूपमानयेत् ।

ॐ देवस्त्वा सविता मध्वानक्रु सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधिभ्यः ।

इति मधुना हतेनाभ्यञ्जनात् ।

ॐ दिवमघेणासृत्वा अन्तरीचं मध्येनाथाः पृथिवीमुपरेणादृंह्यः ।

इति धूपसुच्छिन्नं कुर्यात् ।

ॐ धाते धामान्युष्मसि गमध्वे यच गावो भूरिष्टृजा अयासः ।

अत्राह तदुर्गायस्य विष्णोः परमं पदमाव भारि भूरि ॥

इति गर्त्तं क्षिपेत् ।

ॐ ब्रह्मवनिना चवनि रायस्योषवनि पर्यूहामि ।

इति द्रुतप्रक्षेपः ।

ॐ ब्रह्मदृंह चवदृंहायुदृंह प्रजादृंह । इति दण्डेन दृढीकरणम् ।

ततो यूप स्पृष्ट्वा—

ॐ विष्णोः कर्माणि पश्यन्त यतो व्रतानि पश्यन्ते ।

इन्द्रस्य युष्य मखा ।

इति जपेत् ।

ॐ यदावध्वन्दाचायणा हिरण्यं शतानीकाथ सुमनस्यमाणाः ।

तन्म श्रावध्वामि शतधारदाया युष्मान् जरदष्टिर्यथासम् ।

इति वृषं यूपे वध्नीयात् । उपयूपेषु वत्सतरीय ।

अथ केचित्—

वृषस्य दक्षिणे कर्णे-गायत्रीं ऋतस्य सत्यस्य इत्याद्यधमवर्षं
यद्देवा देवहेलनमित्यादि कुष्माण्डीसंज्ञकमृक्चयस्य जपन्ति ।

तच्च पारस्करेण रुद्रजपमात्राभ्यनुष्ठानादप्रमाणकमिति ।

ततो दधिप्लाञ्चितविषधान् वस्त्राष्कादितांश्च भर्तान् कृत्वा
तिलकुमुमजलान्यादाथ वत्सतरीचतुष्टयमहितं वृषमुत्सृजेत् ।

ॐ अद्येत्यादि अमुकगोवस्य प्रेतप्यामुकगोवस्य मरणाशौचा-
न्नाद्यादितोयेऽहनि अमुकगोवस्य प्रेतप्यामुकगोवस्य प्रेतलोकपरि-
त्यागपूर्वकस्त्रगंनोकगमनकामनया स्वर्णंरुद्राद्यनदृतं वासोयुगा-
न्त्यादितं दधिप्लाञ्चितविषधं रुद्रदेवतं वृषम्—

एन युवानं पतिं वो ददानि तेन कौडनीथरय मिथेण ।

मानः सातजनुषा सुभगा रायप्योषेण समिषा मदम् ॥

इति मन्त्रेणैव वाक्यप्रविष्टेनोत्सृजेत्^१ ।

अत्र पारस्करे एतयैवोत्सृजेरन्निति एतयैव च कृत्वा नान्यवाक्ये
• नेत्येवकारार्थवशात् वाक्यभेदकल्पनागौरवाच्च उत्सृजेरन्निति वङ्ग-
वचनाच्च रथकारन्यायात् शूद्रेणाप्ययं मन्त्रः पठनीय एवेति प्रागेव
विवृतम् ।

न च मासपक्षतियादीनामप्युल्लेखो नास्त्विति वाच्यम्,—

मासपक्षतियौगाच्च निमित्तानाच्च सर्वशः ।

उल्लेखममकुर्वाणो न तस्य फलभाग् भवेत् ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणवचनात् ।

फलांशमभिसन्धाय प्रदद्यात् अङ्गयान्वितः ।

इति गोतमवचनाच्च मासपक्षतियादीनामुद्देश्यगतफलस्य चोल्लेख-
नियमात् । ततश्च उत्सर्गमन्त्रे एनमित्यनेन निर्दिष्टं कृषस्य
विशेषणतया तद्वैवताद्युल्लेखं कृत्वा चोत्सर्गप्रतिपादिकया कश्चैव वाक्यं
समापनीयं न स्वकल्पितवाक्येनोत्सर्ग इति पारस्करसूचार्थः ।

सगर्थस्त्वयम् ।

हे वत्सतय्यो वो युष्माकमेनमुपस्थितं पतिं ददामि त्वजानि
स्त्वध्वंसविषयं करोमि तेन कृषेण पत्या सह क्रीडन्तौः
खेलन्तौ दूयं चरय भूमय क्रीडन्तोरिति प्रथमायां द्वितीया
तृतीया दूयमपि नोऽस्माकं माना अस्मत्स्वत्वविषयास्तथा इत्ययः ।
एतेन वत्सतरीणामुत्सर्गः प्रतिपादितः । मयोत्सृष्टास्तथा सहेति
लिखित्यमाणवचनाच्च ।

ततः— ॐ स्वधा पित्रभ्यो मातरभ्यो बन्धुभ्यश्चापि दत्तये ।

पितृपत्न्या ये केचिद्ये चान्ये मातृपत्न्याः ॥

गुरुश्वशुरबन्धूनां ये कुलेषु समुद्भवाः ।

ये प्रेतभावमापन्ना ये चान्ये आद्ववर्जिताः ॥

वृषोत्सर्गण ते सर्वे सभक्तां प्रीतिमुत्तमाम् ।

दद्याद्देवेन मन्त्रेण तिलोच्चतयुतं जलम् ॥

इत्यग्निपुराणवचनाज्ज्ञानाञ्जलिद्वयं दद्यात् ।

वृषोत्सर्गस्य गोयज्ञातिदेशात् वृषसमानोऽन्यस्तथाभरणयुक्तो
गौर्दक्षिणा देया । *

तथा गोयज्ञे पारस्करः—

तस्य तुष्टवयस्य गौर्दक्षिणेति ।

तथा ॥ विष्णुसंहितानां च वचनं पठन्ति ।

ब्राह्मणस्य वरो गौय वरो यामय भूभुजः ।

अथो विग्रहो मपद पुराणगतमन्त्रिके ॥

ॐ अथेत्यादि अमुकमगोचस्य प्रेतस्यामुकग्रन्थो मरणा-
गौचान्ताहाद्वितीयेऽहनि अमुकमगोचस्य प्रेतस्यामुकग्रन्थः प्रेत-
लोकपरित्यागपूर्वक-स्वर्गलोकगमनकामनया पारस्करविधिना हतै-
तद्वृषोत्सर्गकर्मणः प्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिमां वृषतुष्टवयस्कात्मनः कृतां
गां वृषतुष्टवयस्कात्मनः कृतगवोमूत्रं वा विष्णुदेवतममुकगोचाया-
मुकग्रन्थे तुष्टमष्टं सम्यददे ।

अथ वृषवत्तरीनाममहावरं गां वामसी आचार्याय दद्या-
दिति हन्द्गोपपरिमष्टवचनादक्षिणां गामाचार्यायैव दद्यात् ।

विष्णुः,—

अयस्कारस्य दातव्यं भोजनं मनसेषितम् ।

भोजनं वज्रमर्पिष्कं ब्राह्मणंश्चैव भोजयेत् ॥

व्यासः,—

क्रियमाणे दृषोत्सर्गे लोमदाहोऽभिजायते ।

दृषमः पीयते तेन ग्रास्यते द्विजभोजनात् ॥

पूर्ववदाकां कृत्वा कृतैतद्दृषोत्सर्गकर्मणि एतदुत्सृष्टदृषलोम-
दाहजनितपापक्षयकामो भोज्यान्तेतानि वज्रमर्पिष्काणि ब्राह्मणेभ्यः
सम्रददे । ततस्तु दक्षिणां काञ्चनमूत्रं दद्यात् ।

ॐ यज्ञेन यज्ञमिति देवान् विसृज्य शक्तिद्रं कुर्यात् ।

आचाराङ्गीत-वाद्य-लाजप्रक्षेपं कृत्वा गृहे समागन्तव्यम् ।

इति दृषोत्सर्गपद्धतिः ॥

अथ दृषोत्सर्गानन्तरं मत्स्यपुराणोक्तकमानुरोधात् कपिला-
दानम् ।

सवत्सां कपिलां स्वर्णशृङ्गायलङ्कृतां पादादिभिः सम्पूज्य धेनुह्ना-
धिष्ठातृदेवताभ्यो नमः, इति पुष्पाञ्जलिं दत्वा कृताञ्जलिः
पठेत्—

या लक्ष्मीः सर्वभूतानां या च देवेष्ववस्थिता ।

धेनुरूपेण सा देवी मम पापं कपोहतु ॥

देहस्या या च रुद्राणी शङ्करस्य सदा प्रिया ।

फलमाह सप्तैव साप्तं स्वार्थे अन् अनुजन्म सप्तजन्मना विप्रिष्टे-
नेति विशेषणे द्वतीया सप्तजन्मभाविना रायो धनस्य पोषेण पुष्टा ।
समृद्धा दृष्टा अन्नेन च वयं सुभगाः सन्तः सं सम्यक् मदेन पुष्टा-
भवेम इषु दृष्ट्यायां दृश्यते सर्वैरिति कर्मणि क्तिप् कान्दसः ।

मध्यस्थमभिमन्त्रयते मयोभूरित्यनुवाकशेषेण ।

इति पारम्परवचनात् सवत्सरीकं वृषमभिमन्त्रयेत् ।

ॐ समुद्रोऽसि नभस्त्रानाद्गदानुःश्रुम्योभूरभिमावाहि
स्वाहा ।

मावतीऽसि महताद्गणः श्रुम्योभूरभिमावाहि स्वाहा ।

श्रवत्युरसि दूरस्थान् श्रुम्योभूरभिमावाहि स्वाहा ।

धासो अग्ने सूर्य्यं रुचो दिवमातन्वन्ति रश्मिभिः ॥

ताभिर्ना चक्षुर्धर्माभीरुचे जगाम नस्कृधि ।

या वो देवाः सूर्य्यं रुचो गोश्वश्वेषु या रुचः ।

इन्द्राग्नी ताभिः धर्माभी रुचश्चो धत्त बृहस्पतेः ॥

रुचं नो धेहि ब्राह्मणेषु रुचं राजसु नस्कृधि ।

रुचं वैश्वेषु शूद्रेषु मयि धेहि रुचारुचम् ॥

तत्तायामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदागस्तौ यजमानो हविर्भिः ।

अहेङ्मानो वरुणेह वोऽध्वरुणम् स मा न आयुः प्रमोषीः ।

स्वर्णधर्मः स्वाहा, स्वर्णकर्मः स्वाहा, स्वर्णशुक्रः स्वाहा, स्वर्णज्योतिः

स्वाहा, स्वर्णसूर्य्यः स्वाहा ॥

इत्यनुवाकशेषः ।

अथ प्रचालयेत् यथेष्टं द्यूतं पर्यटत ।

इति कन्दोगपरिशिष्टवचनादैशान्यां दिशि सवत्सरीकं वृषं
किञ्चिदालयित्वा वृषं प्रदर्शयित्वा पठेत्,—

ॐ धर्मोऽसि त्वं चतुष्पादस्य तस्मै प्रियास्त्रिमाः ।

चतुर्णां पोषणार्थाय मयोत्सृष्टास्त्वया सह ॥

देवानाञ्च पितॄणाञ्च मनुष्याणाञ्च योषितः ।

भूतानां तृप्तिजननास्त्वया सार्द्धं व्रजन्त्रिमाः ॥

नमो ब्रह्मण्यदेवेश पितृभूतर्षिपोषक ।

त्वयि सुतेऽद्यया लोका मम सन्तु मिरामयाः ॥

मा मे ऋणोऽस्तु दैवोऽय पैत्रो भौतोऽय मानुषः ।

धर्मस्त्वं तत्प्रपन्नस्य ध्या गतिः साऽस्तु मे भुवा ॥

धावन्ति सन्ति लोमानि तव तासाञ्च गोपते ।

तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गे वासोऽस्तु मे पितुः ॥

मोषितोऽसि मया नाथ स्वहन्दा गतिरस्तु ते ।

मत्पितुः स्वर्गमिद्वार्यं तरिस्त्वं भवभागरे ॥

१ न खादेः परग्रह्यानि नाक्रामेर्गर्भिणीश्च गाम् ।

इति वृषं श्रावयेत् ।

तत आचाराद्यस्य वृषस्योत्सर्गस्तस्य पुच्छेन नर्पणम् । यत्किञ्च
मोटकवृषपुच्छमादाय कृतापसव्यो दक्षिणामुखः—

ॐ अमुकसगोत्र प्रेतामुकशर्मभेतत्ते एतदुत्सृष्टवृषपुच्छ
गलिततिलोदकमुपनिष्ठताम् ॥

धेनुरूपेण सा देवी मम ग्रान्तिं प्रयच्छतु ॥
 विष्णोर्वचसि या सखीः स्वाहा या च विभावरोः ।
 चन्द्रार्कश्चग्रक्रिया धेनुरूपाऽस्तु सा त्रिये ॥
 पतुर्मुखस्य या कक्षीर्या सखीर्धनदस्य च ।
 या सखीः सर्वभूतानां सा धेनुर्वरदाऽस्तु मे ।
 स्रधा त्वं पिबसुखानां स्वाहा यज्ञभुजां यतः ॥
 सर्वपापहरा धेनुः सर्वग्रान्तिं प्रयच्छतु ।
 सर्वलोकमयीं दोग्धीं सर्वदेवमयीं तथा ॥
 सर्वलोकहितार्थाय सर्वलोकमवाय ॥ ।

प्रयच्छामि महाभागामक्षयाय शुभाय ताम् ॥

इति पठिता धेनुं देवतां सम्प्रदानब्राह्मणमपि पाद्यादिभिः
 सम्पूज्य इमां धेनुं ते ददामीति ब्राह्मणवक्षो जल दत्वा ददस्तेति
 तेनोक्ते जलेन धेनुं प्रोक्ष्य वस्त्रेणाच्छाद्य पुष्पं धृत्वा—

ॐ अचेत्यादि अमुकमगोचस्य प्रेतस्यामुकशर्मणो मरणाग्नौचान्ता-
 हाद्वितीयेऽहनि अमुकमगोचस्य प्रेतस्यामुकशर्मण एतद्देनुलोममस्मित-
 वत्सरावच्छिन्नस्रगंवागायत्तमकुलतारणकामोऽमुकगोचायामुकशर्मणे
 ब्राह्मणाय इमां कपिलाधेनुं सुवर्णशृङ्गीं रौप्यसुरां तावष्टुष्टां
 कांक्षोपदोहामादर्शललाटां धण्डाधीर्वा चामरपुष्पां गन्धाद्यर्चितां
 पयस्विनीं तुभ्यमहं सम्प्रददे । पुष्पे गृहीत्वा खस्यतीति पथीता
 वदेत् ।

ॐ अचेत्यादि अमुकमगोचस्य प्रेतस्यामुकशर्मणो मरणाग्नौचान्ता-
 ॐ प्रोचेऽहनि अमकमगोचस्य प्रेतस्यामुकशर्मण एतत्कपिलाधेनु-

लोममथितवत्सरावच्छिन्नस्वर्गवाससप्तमकुलतारणकामनया हते-
तत्कपिलाधेनुदानप्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं काश्यपमग्निदेवतममुक-
गोचायामुकशर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्यददे ।

ततो पठेता स्वस्त्युक्त्वा काश्यपं स्पृष्ट्वा गायत्रीं कामद-
पठित्वा कपिलाधेनुरियं रुद्रदेवताकेति वदेत् ।

ततो दाता प्रदक्षिणीकृत्य पठेत्—

धावन्ति तव सोमानि शरीरे सम्भवन्ति हि ।

तावद्वर्षमहस्ताणि स्वर्गं वासोऽस्तु मे पितुः ॥

ततो धामपासदानम्—

सुरभे त्वं जगन्नाथे देवानाममृतप्रदे ।

गृहाण वरदे घाममौषितायं प्रदेहि मे ॥

पूर्वलिखितत्रिवपुराणवचनात्—

ॐ अघेत्यादि एतत्कपिलाधेनुलोमकृपसममध्यवर्षमहस्ता-
वच्छिन्नस्वर्गलोकवास-तदुत्तरविपुलकुलजश्वकाम इमां कपिलाधेनुं
मौवर्ण्यगृह्णीमित्यादि वाक्यं वा ।

कपिलाभावे तदितरमाप्तकृतधेनुदाने तु—

ॐ अघेत्यादि एतद्धेनुलोममथितवत्सरावच्छिन्नस्वर्गवासकाम
इमां धेनुं मौवर्ण्यगृह्णीमित्यादि शब्दे पूर्ववत् ।

वापीकूपतडागानां प्रतिष्ठा सर्व्वभक्षता ।

यथामति विचार्य्यं विज्ञेयं विविच्यते ॥

वेदबोधितत्यागस्य यागो दानं होमो वा इति चितयान्यतर-
नियमात् सर्व्वमलसम्प्रदानककूपवाप्याद्युत्तमस्य—

भनसा पाचमुद्दिश्य भूमौ तोयं ममुत्सृजेत् ।

विद्यते सागरस्यान्तो न तद्दानस्य विद्यते ॥

इत्यभिपुराणवचनात्,—

प्रकृष्टचेतनमनुष्याद्यपेक्षया पश्चात् स्त्रीकारमश्रवात् उद्देश्यगतस्त्रा-
मितजमकस्यागो दानमिति लक्षणव्यापनाद्दानत्वं । निरुष्टचेतनमाश्र-
पक्ष्याद्यपेक्षया तु वेदबोधितत्यागस्य तस्येदमित्यारोपज्ञानविषयो
देवतेति निरुष्टचेतनानां देवतात्वावगमात् देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो
याग इति यागलक्षणव्यापनादस्ति च यागत्वम् । यथा ब्राह्मण
पितृहोमकृतया यागत्वं ब्राह्मणसम्प्रदानकृतया च दानत्वमित्युभय-
रूपता भ्रान्तिज्ञानस्येव न्यायमयेऽंशभेदात्^१ प्रामाण्याप्रामाण्यम् ।

यथा च गुरुमतेऽनुमानस्य मेधाग्रे परोक्षतामिति माध्वगे च
प्रत्यक्षतेति । अतएवोभयप्रयोगोऽपि दृश्यते ।

यथा ह्यशीर्षे,—

गान्धि तोयसमं दानं त्रैलोक्ये सपराचरे ।

तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन जलदानं भमाचरेत् ॥

वापीकूपतडागाद्यमतो दद्यात् स्वशक्तिः ।

विस्तानुमारतः प्राञ्चः प्रपायैव प्रवर्त्तयेत् ॥

अथेकं पूरयित्वा तु निदाघे वारिणा घटम् ।

जलदानन्तु कुर्वीत सर्वकामसमृद्धिदम् ॥

प्रपायास्तु दानत्वं सुतरामेव ।

मत्स्यपुराणे यागपदप्रयोगो यथा,—

एतान् महाराज विग्रेषधर्मान्

करोति द्यौर्व्यामथ शृङ्खुबुद्धिः ।

स याति रुद्रालयमाशु पृतः

कल्पाननेकान् दिवि मोदते च ॥

अनेकलोकान् स महर्षुवादीन्

शुक्ला पराङ्मुख्यमङ्गनाभिः ।

सहैव विष्णोः परमं पदं तत्

प्रयाति तद्यागवलेन भूयः ॥

उच्यतेतान् विग्रेषधर्महेतुभूतान् तडागादीन् यः करोति
तेषां तडागादीनां यागवलेन विष्णोः परमं पदं प्रयातीत्यर्थः ।

एवं भेलारामादिदानस्यापि यागदानोभयरूपतेति ध्येयम् ।

जलाशयस्य कुपवापीपुष्करिणीतडागगटीभेदात् पञ्चविधमम् ।

यथा हयग्रीधपञ्चरात्रे वरुणप्रतिमान्मन्त्रकथने,—

हेमजं रौप्यजं वापि रत्नजं वा प्रकल्पयेत् ।

वरुणं तस्य मन्त्रेपाचरणं कथयामि ते ॥

शुक्लं निविषेत् कृपे वापां तदथ शङ्खमम् ।

पुष्करिण्यां क्षिपेद्देवं वरुणं चतुरङ्गमम् ॥

पद्माङ्गुलं तडागेऽपि जलामथ पङ्कजमम् ।

कृपादिमघण्मुक्तं कपिजपधराधे,—

पद्माग्रद्विभवेत्कूपः शतहस्ता तु वापिका ।

पुष्करिण्यादूर्ध्वं नु यावद्दन्तशतदयम् ॥

तद्वागोऽष्टशतान्तःस्थो मदी च पद्माग्रदूर्ध्वतः ।

पद्माग्रद्विरिति पद्माग्रद्व्युत्पद्यन्तं कूपः न च सदारको निर्दारकश्चेति । वापी च पद्माग्रदूर्ध्वं शतहस्तापर्व्यन्ता । एषाश्च मध्यातारतम्येन गाम्भीर्यतारतम्येन च कक्षस्यापि तारतम्यं बोद्धव्यम् ।

अथ केचित्,—

स्वयं जलाशयजलोपभोगो विद्वद्भ्यः त्यक्तस्य पुनः स्त्रीकारानर्ह-
त्वात्, न चैकस्य एकक्रियायां दानकर्तृत्वं सम्प्रदानत्वञ्च सम्भवति ।
अतएव सवयागे यद्वृणामेव स्त्रेषामृत्तिकत्वेन नास्ति दक्षिणेत्याहुः ।
तत्र,— त्यक्तजलस्यापि नद्यादिजलत्रयोपादानिकमत्वाविरोधात् ।

भोजयित्वा दिजान् सम्यक् तोयमुत्सर्जयेत्ततः ।

सर्वभूतान् समुद्दिश्य इति वाचं समुत्सरेत् ॥

इति दृष्टगौर्यं असङ्कुचितसर्वपदमत्वात् स्वस्यापि त्यागोद्देश्य-
वर्गान्तर्भावाच्च ।

एकस्यापि प्रकारभेदेन भिद्यतात् सम्प्रदायत्वसम्प्रदानत्वयोरवि-
रोधाच्च अहन्त्वप्रकारेण सम्प्रदायत्वं सर्वभूतत्वप्रकारेण च सम्प्र-
दानत्वम् । यथा सत्र्याग्निनामात्मन्याद्धे एकस्यैव एतच्छरीराधि-
ष्टायकत्वप्रकारेण दातृत्वं पारलौकिकशरीरान्तराधिष्टायकत्वप्रकारे-
णोद्देश्यत्वमपीति नास्ति विरोधः । सवयागे तु स्त्रेषामेव अन्विर्जा
सम्प्रदायत्वसम्प्रदानत्वयोः प्रकाराभेदात् दक्षिणाभावो युज्यत एव ।

अतएव आहुविवेके,—

हतमथोचियं आहुं हतो यज्ञस्तदचिणः ।

तस्मात् पण्डाकिर्णौ वा फलं पुष्यमथापि वा ॥

प्रदद्यात् दक्षिणां आहुं तथा न सफलो भवेत् ।

इति वृहस्पतिवचने पुष्यादीनामानत्यर्थत्वाभावात् सचेऽप्यति-
देशागतदृष्टार्थदक्षिणाया बाधो नादृष्टार्थाया दक्षिणाया इत्युक्तम् ।

न च तिरस्त्रां प्रकृष्टचेतनाभावात् बधिरान्धमूकपङ्गूनां श्रवण-
वीक्षणोच्चारणप्रचरणविरहादिङ्गादिदेवतानाञ्च स्वस्यैव^१ त्यागोद्देश-
त्वासम्भवात् यागानधिकार इति तिर्य्यगधिकरणविरोध इति वाच्यम् ।

साकाराणामिन्द्रादीनामधिकारे निरूपयितव्ये मन्त्रमयीणां
देवतानामुद्देश्यत्वारोपेण विरोधगन्नाभावात् तेषां यागेऽधिकार-
सम्भवात् गङ्गास्नानदानादावधिकारप्रसङ्गाच्च ।

वस्तुतस्तु वर्णाश्रमवृत्तामेव कर्माधिकारनियमात् तदभावेन
सुरेष्वादीनां तिरस्त्रामपि सर्वकर्मानधिकार इति तिर्य्यगधिकरण-
सिद्धान्तः ।

न च पुराणादाविन्द्रादीनामश्रमेधादिवर्णनविरोध इति वाच्यम् ।
श्रीरामचन्द्रादिवत् लोकप्रवर्त्तकतया तेषां तदनुष्ठानोपपत्तेः ।

अतएव भगवद्गीतायाम्,—

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।

न यत् प्रमाद्यं कुर्वते लोकमादनुवर्त्तते ॥

इति स्वजनाग्रयजन्मोपभोगो न विवर्धते ।

एवं भेल्वारामादीनामपीति ।

प्रथमतमनुसरामः ॥

कूपादिप्रतिष्ठाफलमाह हयग्रीर्षे,—

एवं विधिं विनिवर्त्य नृत्यगीतादि कारयेत् ।

एवं कृते, फलं यच्च तन्निबोध सुरोत्तम ॥

सर्वकामसुसम्पूणे वैदूर्यमणिभूषितम् ।

सौवर्णे कामगं दिव्यं दिव्यस्त्रीगतमङ्गुलम् ॥

विमानं गङ्गलोके तु प्राप्नुयात् कूपकारकः ।

• एवं काष्ठादिकर्तृणां फलं स्यादुत्तरोत्तरम् ॥

कूपवापीतडागानां यः कर्त्ता नष्टकिल्बिषः ।

नामौ वैवस्वतपुरं याति भूतनिषेवितम् ॥

गङ्गलोके वसेत् ब्रह्मन् यावन्मन्त्रन्तरं नरः ॥

तदन्ते पृथिवीपालो जायते वा दिजोत्तमः ।

सर्वलक्षणसम्पन्नः सर्वैश्वर्यसमन्वितः ॥

कूपकारकः एवंविधानेन कूपदानकारक इत्यर्थः । एवं पर-
चापि ।

कूपादिप्रतिष्ठास्वरूपमाह हयग्रीर्षे,—

अद्भेहं वरुणं विद्धि नित्यं नारायणात्मकम् ।

वरुणस्य प्रतिष्ठा या सैवापां कीर्त्तयेऽनघ ॥

तथा तत्रैव—

भोजयित्वा द्विजान् सम्यक् तोयमुत्सर्जयेत्ततः ।

सर्वभूतान् समुद्दिष्य इति वाचं ममुच्चरेत् ॥

ततो वरुणप्रतिमास्थापनानन्तर तोयं तोयाग्रय समुत्सृजेदित्यर्थः । कृपादिजलाशयानामेव दाने तत्तत्फलश्रवणात् ।

कूपवापीतडागाद्यमतो दद्यात् स्वशक्तिः ।

इति पूर्वलिखितविधिवाक्यबलाच्च ।

सर्वेष्वेतेषु कर्त्तव्या प्रतिष्ठा विधिना बुधैः ।

फलार्थिभिस्तत्प्रतिष्ठं यस्मान्निष्फलमुच्यते ॥

इति वक्ष्यमाणवचनाच्च ।

अन्यथा तन्माचजलोत्सर्गं अन्येषामनुत्सर्गप्रसङ्गात् । तेन—

अप्रतिष्ठन्तु यत्तोयं तत्तोयं सूक्ष्मवत् सतम् ।

इति कपिलपञ्चराषवचनस्वरसात् वरुणप्रतिमास्थापनकृतजल-
शुद्धिपूर्वकजलाशयोत्सर्गः कृपादिप्रतिष्ठापदवाच्यः ।

एतेन मत्स्यपुराणाद्युक्तफलं वरुणयागस्यैव जलाशयदानस्य तु
पृथगेव फलमिति यत् केनचिदुक्तं तन्निरस्तम् ।

यागस्यैव तत्फलत्वे अन्यदा वरुणयागानुष्ठानेऽपि तत्फल-
स्यात् । जलाशयाधिकरणकवरुणप्रतिमास्थापनं जलाशयकरणं विना
न घटते इति चेत् मद्यादौ परकृततडागादौ वा तत्सम्भवे
तत्फलप्रसङ्गः स्यात् । तस्मात् पूर्वलिखितहयग्रीवादिवचनात् वरुण-
यागो जलाशयोत्सर्गस्याङ्गं फलमपि तस्यैवेति ।

तर्हि प्रतिष्ठाभावे जलाशयकरणस्य फलाभावप्रसङ्ग इति चेन्न
अविधिस्तत्सुवर्णादिदानवत्तादृशं^१ वैधफलं नास्त्येव किन्तु तदद्यत्-

किञ्चित् साधारणं फलं विद्यत एव इति न विवादः । एवं
सेत्वारामादिप्रतिष्ठायामपि तद्दानस्यैव फलं न सङ्गभूतयाग-
स्येति धेयम् ।

वरुणप्रतिमास्तवणमाह द्युग्रीषे,—

हेमजं रौप्यजं वापि रत्नजं वा प्रकल्पयेत् ।

वरुणं तस्य सङ्क्षेपात् लक्षणं कथयामि ते ॥

शङ्खुलं निक्षिपेत् कूपे वाप्यां तदक्ष चाङ्गुलम् ।

पुष्करिण्यां क्षिपेद्देवं वरुणं चतुरङ्गुलम् ॥

पद्माङ्गुलं तर्ङ्गिण्येऽपि त्रयाश्चाथ षडङ्गुलम् ।

दिभुजं हंसपृष्ठस्थं दक्षिणेनाभयप्रदम् ॥

धामेन नागपाशन्तु धारयन्तं सुभोगिणम् ।

मौलिनं वा महाभाग कारयेत् यादृशं पतिम् ॥

वामे तु कारयेद्दक्षिणं दक्षिणे पुष्करं शुभम् ।

जामैर्नदीभिर्यादोभिः समुद्रैः परिवारितम् ॥

फणवनपत्रे अभयनागपाशयुक्तहस्तद्वयं मौलिनं मुकुटालङ्कृत-
मस्तकं तत्पत्रे निधिपद्मयुक्तहस्तद्वयमित्यर्थः ।

मत्स्यपुराणे,—

सौवर्ण्यं कूर्चमकरौ राजतौ मत्स्यदुण्डुभौ ।

ताम्रौ कुलीरमण्डूकावायसः शिशुमारकः ॥

कपिलपद्मरात्रे,—

नदी ॥ राजतौ ज्ञेयाः समुद्रः स्वर्णनिर्घृतः ।

अनन्ताघटनागास्तु अष्टधातुविनिर्घृताः ॥

धातवोऽष्टावन्यवोक्ताः ।

सुवर्णे रजतं तासं कांस्यं पित्तलमेव च ।

रत्नसीमकलौहानि धातवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥ -

यूपलक्षणमुक्तं ह्यग्रीर्वै,—

चतुरस्रमषाष्टास्रं वर्तुलं वा सुवर्त्तितम् ।

आराध्यदेवतालिङ्गसूचितं मानसमितम् ॥ -

दशहस्तं न्यसेत् कूपे यूपं यज्ञीयवृत्तजम् ।

मूले हैमान् फलान् न्यस्ता वायां पञ्चदशान्वितम् ॥

पुष्करिण्यां न्यसेद्यूपं विंशहस्तं सुरेश्वर ।

पञ्चविंशकरं यूपं तद्गणे विनिवेशयेत् ॥

अतिगम्भीरविस्तारमुक्ते विप्र जलाशये ।

यथाप्रमाणशोभन्तु यूपं सम्यद्विवेशयेत् ॥

जलमध्येऽथवा धागमण्डपस्याजिरे गुरुः ।

यूपमस्तेति मन्त्रेण स्थाप्य वस्त्रेण वेष्टयेत् ॥

वैजयन्तीं सितां रम्यां यूपोपरि निवेशयेत् ।

तथा,—

सौहजं ग्रैलजं वापि कारयेत् षोडशाङ्गुलम् ।

अष्टारं द्वादशारं वा चक्रं मूर्त्तिषमन्वितम्^१ ॥

नारसिद्धेन रौद्रेण विद्यरूपेण वा पुनः ।

ध्वजवृंशश्च कर्त्तव्यो निर्माणः शोभनो दृढः ॥

प्रतिष्ठाकालमाह तच्चैव,—

उत्तराणां श्रिते भानी शुक्लपत्रे सुरेश्वर ।

हृण्णपचान्निमव्यंशादृते सुरगणांचित ॥

शुक्लस्याद्यं परित्यज्य प्रतिष्ठां कारयेदुधः ।

शुक्लस्याद्यं व्यंगमिदमर्थः ।

तथा,—

प्रतिपच्च द्वितीया च तृतीया पञ्चमी तथा ।

सप्तमी दशमी चैव द्वादशी च त्रयोदशी ॥

• अष्टमी पौर्णमासी च प्रतिष्ठायां सुशोभना ।

गुरुः सोमो बुधः शुक्रः प्रतिष्ठायां शुभावहाः ॥

मेघो वृषोऽथ मियुनं कर्कटो वृश्चिकस्तथा ।

सिंहः कन्या च सततं विज्ञेयाः शान्तिकारकाः ॥

उत्तरासु तथा मूले रौद्रे पुष्ये च शक्यते ।

वैष्णवे चामुराधे च देव्यां रोहिणीषु च ॥

अश्विन्यामघ चित्रायां भरण्याञ्च पुनर्वसौ ।

प्रतिष्ठां कारयेद्विद्वान् मन्त्रेण मृगशीर्षके ॥

अथने विषुवे चैव षडशीतिमुखे तथा ।

मित्रं परममित्रञ्च भग्नं क्षेमञ्च साधकम् ॥

नारायणकमेतच्च प्रतिष्ठायां प्रशस्यते ।

गरं विष्टिं मक्तिन्तुष्टं गकुनं सप्ततुष्यदम् ॥

वर्जयेत् भवयज्ञेन प्रतिष्ठायां सुरेश्वर ।

विष्कुभमतिगण्डश्च शृङ्गं परिघमेव च ॥

गण्डं व्याघातकञ्चैव वैद्यतिं वज्रमेव च ।
व्यतीपातं हर्षणञ्च योगानेतान् विवर्जयेत् ॥
लग्नेच सुस्थिरे कार्यं स्थिरांगे सुरसत्तम ।

तथा,—

कूपवापीतडागानां पश्चिमे थागमण्डपम् ।
कुप्यात् यथाक्रमेणैव कन्यसं मध्यमुत्तमम् ॥
यथाक्रमेण कूपादिक्रमेण । कन्यसं कनीयांसं कनिष्ठमित्यर्थः ।
कन्यसं दग्धहस्तान्तु कूपे गस्तं तथाप्य ।
द्विषङ्गं कारयेद्वाप्यां सुष्करिण्यां चतुर्दश ॥
द्विरष्टहसं कुर्वीत तडागे मण्डपं शुभम् ।
मण्डपस्यार्द्धभागेन चतुरस्रं तु वेदिका ॥
तदष्टांगोच्छ्रिता सम्यक् वेदिका सुमनोहरा ।
पूर्ववत् कारयेत् कुण्डान् तोरणानि तथैव च ॥
वारुण्यां वा^१ न्यसेत् कुण्डं यथावत् कक्षभान्वितम् ।
पूर्ववत् प्रासादप्रतिष्ठाप्रकरणे चक्रान् चतुरः कुण्डान् ।

यथा,—

चतुष्कोणं भवेत्कुण्डं पूर्वस्थां दिशि सर्वदा ।
अर्द्धचन्द्रं भवेद्याम्ने वारुण्यां वर्तुलं भवेत् ।
पद्माभमुत्तरे भागे कुण्डं स्याद्विजयसत्तम ॥

अग्राग्रा वारुण्यां दिशि वा एककुण्डं धरुणकलभान्वितं गुरुः
कुप्यादित्यर्थः ।

तथा,—अन्याधानं वारुणे तु कुण्डे कुर्वाच देगिकः ।

अरण्यान्तु मसुत्याष्य मण्डिजं वा ऊताग्रनम् ॥

पश्चिमकुण्डे अन्याधानं गुरुः कुर्वात् । कुण्डचतुष्टयपत्रे ,
तमग्निमन्त्रेषु कुण्डेषु चिपु निनयेत् ।

तथा तत्रैव,—

अद्यत्थोद्गुम्बरौ चैव न्यपोधः अथ एव च ।

तोरणार्चेषु कचिताः पूर्यादिषु यथाक्रमम् ॥

सुशोभनं भवेत्पूर्वं सुभद्रं दक्षिणे भवेत् ।

सुकर्मा पश्चिमे भागे सुहोचन्तु तथोत्तरे ॥

एकहन्तां खनेद्भूमौ चतुर्दशं समुष्मयेत् ।

द्विहस्तान्तरमन्योन्यं तोरणानां प्रकल्पयेत् ॥

तियं कुफलकमानं स्नात् स्नाभ्यानामर्द्धमानतः ।

स्योना पृथिवीति मन्त्रेण स्थाप्याः पूज्याश्च तोरणाः ॥

तोरणस्तम्भमूले तु कलशान् मङ्गलादुरान् ।

तत्रैव,—

मण्डलञ्चालिखेत् वेशामर्द्धचन्द्रं सुशोभनम् ॥

लिखिता भद्रकं पूर्वं चतुरश्रं सुसूचितम् ।

आग्नेमिश्रानकोणाभ्यां लाञ्छयेद्दक्षिणोत्तरे ॥

उत्तरादौ दक्षिणानां तत्पूर्वं आमयेद्गुधः ।

अर्द्धचन्द्रवदेवं स्नात् मण्डलं भद्रगर्भितम् ॥

अथवा यदागर्भन्तु मद्रसैव सुरोत्तम ।

अर्द्धचन्द्रोपमं कुप्यदिवं स्नादर्द्धचन्द्रवत् ॥

भद्रकं सर्वतोभद्रमण्डलं पूर्वस्थां मण्डलमध्ये तत्परिमितं सूत्रं
विन्यस्य भ्रामयेत् ।

तथा,—

स्थापयेत् कलसं तत्र दारे दारे यथाविधि ।

तथा,—

अष्टाविंशाधिकगतपलपूरांश्च मृन्मयान् ॥

आद्यस्य कलसान् वस्त्रपूततोयेन पूरयेत् ।

सहिरण्यान् वस्त्रयुग्मबद्धकण्ठाभिवेगयेत् ॥

तीरणाच्च बहिः स्थाप्याः प्रागादिषु यथाक्रमम् ।

पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैर्मन्त्रैरावाह्यं दिक्षुपतीन् ॥

तथायं क्रमः ।

चतुर्दशरोपेतं मध्ये वेदीममन्वितं चतुर्दिक्षु चतुःकुण्डयुक्त-
मग्नकौ पश्चिमे एककुण्डयुक्तं मण्डपं विधाय प्रतिष्ठापूर्वसप्तमदिने
यथाविधि अङ्कुरारोपणं कुर्यात् । ततो मण्डपचतुर्दिक्षु यथासंख्यं
चतुरस्रमूर्द्धचन्द्रं वर्तुलं पद्मसदृशं कुण्डमग्नकौ पश्चिमस्थानेकं कुण्डं
वा कुर्यात् । मध्ये वेदिकायां सर्वतोभद्रमण्डलगर्भितमूर्द्धचन्द्र-
मण्डलं निधाय दक्षिणे तु चतुष्कोणं सप्तशं स्तम्भिकमण्डलं
लिखेत् ।

अथाधिवासः ।

देशिको विधिवत् खाला कृत्वा पूर्वार्द्धिकीः क्रियाः ।

याथादण्डकृतो मौनी यागार्थं यागमण्डपम् ॥

मण्डपदारे आगत्य हस्तपादान् प्रक्षाल्याचम्य सामान्यार्घ्यं
विधाय पूजयेत् ।

अस्त्रेण पात्रं प्रक्षाल्य ज्वान्त्रेण प्रपूरयेत् ।

निक्षिपेत्तीर्थमावाह्य गन्धादीन् प्रणवेन ॥ ।

दर्शयेद्देवमुद्राञ्च सामान्यार्घ्यमिदं स्मृतम् ॥

ततो दारं अस्ताय फड़िति संशोध्य दारस्थोर्द्ध्वं, विघ्नं महाकक्षीं
वरस्तृतीयं पूजयेत् ।

दक्षिणपार्श्वं—विघ्नं गङ्गां । वामपार्श्वं—चेचपात्रं यमुनाञ्च पूजयेत् ।
देहव्याजस्तं पूजयेत् ।

दिग्भ्यः कृष्ट्या दिशान्, अस्ताय फड़ित्यनुभिद्यान्तरीक्षगान्,
पार्थिवातैस्त्रिभिर्भौमान् विघ्नानुत्सारयेत् । ततः किञ्चिदामशाखां
सृजन् यजमानसहितो गृहर्द्धक्षीं संलब्ध्वा दक्षिणपादपुरःसर-
मन्तः प्रविश्य,—

पञ्चगव्यार्घ्यतोषार्घ्यां प्रोत्तयेद्यागमण्डपम् ।

मूलमन्त्रेण वीक्षणं, अस्ताय फड़िति प्रोक्षणं, अस्ताय फड़िति
दर्भेष्ठाङ्गनं ऊमित्यभ्युक्षणम् ।

चन्दनागुरुकर्पूरैर्मण्डपं धूपयेत्ततः ।

साजचन्दनसिद्धार्धभस्मदूर्वाकुशाक्षताः ।

विकिरा इति मन्दिष्टाः सर्वविघ्नौघनाशनाः ॥

एतान् मूलमन्त्रेणाभ्यर्च्य क्षौमिति नरसिंहमन्त्रेण मन्त्रवार-
मभिमन्त्र्य नरसिंहं ध्यायन्—

ॐ वेतालाय पिशाचाय राक्षसाय मरीचकाः ।

अपसर्पन्तु ते सर्वे नृसिंहास्त्रेण ताडिताः ॥

चौमिति नरसिंहमन्त्रेण निचिपेत् ।

चौमिति मूलमन्त्रो द्यचरो हयग्रीर्वै उक्तो यथा,—

अष्टाविंशान्तबीजेन चतुर्दशयुगेन तु ।

अर्द्धेन्दुबिन्दुयुक्तेन प्रणवोद्दीपितेन च ॥

ततोऽस्ताय कडिति जपितदर्भमुष्टिना तान् विकिराज मार्ज-
यित्वा ईशानदिशि वर्द्धन्वा आसनाय स्थापयेत् ।

अथ केचित्,—

शो यियचुणाऽधिवासदिनेऽङ्गाधिकाराद्य तद्धीनभूतकाम्यप्रधा-
नराधिकारमस्यादकः कुशतिलजलत्यागसहितः कास्याभिस्त्रापः कार्यः ।
न स्वधिवासस्य पृथक्^१ सकल्प इति वदन्ति ।

वाक्यमपि वर्णयन्ति—अमुककाम शो वक्ष्यमाणेनाह यक्ष्ये इति ।

तदयुक्तम् ।

अथ सोमार्कघट्टणसकाम्यादौ सुतीर्थके ।

इत्यादिपूर्वलिखिताग्निपुराणादिवचनामुरोधेन अद्यपदप्रयोग-
स्यावश्यकत्वात् ।

मासपक्षतिथौनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्व्वशः ।

इति तिथ्याद्युल्लेखनियमाञ्च अद्यामुकतिथौ शो यक्ष्ये इति

वाक्यानन्वयात् ।

किञ्च—अङ्ग हि द्विविध भवति उपरञ्चकमुपनायकञ्च पर-
स्परोपकारकमुपरञ्चकमाहत्योपकारकमुपनायकम् । तत्र देवता-

वाहनरूपस्य पूर्वदिनविहिताधिवासोपरश्चकाङ्गस्याङ्गान्तरोपकरण-
माचक्षेण वाङ्मत्यात् कर्माङ्गाचमनादिवदकृतेऽपि प्रधानाभिलाषे
तदनुष्ठाने विरोधाभावात् । न चाऽभिलाषोऽधिकारसम्पादकः,
नित्यकर्माणि तदभावेऽप्यधिकारात् ।

किन्तु मनसा संकल्पयति वाचाऽभिलषति कर्मणा प्रतिपाद-
यतीति शरीतवचनम् ।

मनसा निश्चयं कृत्वा ततो वाचाऽभिधीयते ।

क्रियते कर्मणा पश्चात्प्रमाणं मे मनस्ततः ॥

इति वनपर्व्वणवसन्त्य निमित्तनिश्चयाधिकरणत्वेन अमुककामनया
मयेद कर्त्तव्यमिति निश्चयरूपेण मनःसंकल्पेनैव सन्पादितस्याधि-
कारित्वस्यानन्तरं कान्यप्रधानाभिलाषस्याङ्गविशेषरूपतया कर्त्तव्यत्व-
नियमं बोधयति ।

अतएव स्फाद्येवभक्त्यागे निमित्तनिश्चयाभावेनैव संकल्पा-
निश्चयादधिकारविरहात् पूर्व्वदिनेऽधिवासबाधः ।

एवञ्च अङ्गानां बाधक विना प्रधानदेशकालान्वयानियमात्
वाचाऽभिलषति कर्मणा प्रतिपादयतीति वचनेन प्रधानाभिलाषा-
नन्तरमेवावृत्योपकारकस्य प्रधानाङ्गस्यैवानुष्ठाननियमविधानात् ।

अन्यथा कर्माङ्गाचमनाभ्युदयिकश्राद्धादेरुपरश्चकाङ्गस्यापि तत्-
परतः प्रसङ्गात् । प्रधानानुष्ठानदिन एव प्रधानाभिलाषः । तत्र
शरीतवचनस्वरसात् ।

अयोगे क्लेशहरणमसंकल्पे व्रतक्रिया ।

अजघ्नचर्य्यं चर्य्या च चर्यं स्यात् कुम्भसंज्ञितम् ॥

इति हरिवंशवचनाच्च प्रधानाभिलापवदुपरञ्चकाङ्गानामपि
पृथग्भिलापस्य कर्त्तव्यत्वमायातम् ।

यथा आहुपूर्वदिनेऽहतेऽपि प्रधानाभिलापे ब्राह्मणानुमति-
रूपस्य उपरञ्चकस्य निमन्त्रणस्यानुष्ठानम् ।

यथा चाभ्युदयिकआहुमाहपूजादीनामुपरञ्चकाङ्गानां प्रधाना-
भिलापात् पूर्व्वे पृथगेवाभिलापः ।

यथा च शारदीयदुर्गापूजायां प्रधानाभिलापस्य पूर्व्वे बोधन-
पञ्चीस्थापनादीनामुपरञ्चकाङ्गानां पृथगेवाभिलापस्तथाऽधिवासस्या-
पीति । अन्यथा एवमपि स्थानेषु निमन्त्रणाद्युपरञ्चकाङ्गानां पूर्व्वे
प्रधानाभिलापप्रसङ्गः स्यात् ।

एवञ्च,—

भानिद्धा तु पिढम् आहुः कर्म वैदिकमारभेत् ।

इति श्रातातपवचने क्लाबोधितानन्तर्यवशाद्यस्मिन् दिने प्रधान-
कर्त्तारभस्मस्मिन् दिने माहपूजाभ्युदयिकआह्वादिकं कर्त्तव्यं विशेष-
विधानं विना अङ्गानां प्रधानदेशकालकर्त्तव्यत्वनियमाच्च । अतो
वृषोत्सर्गादौ पूर्व्वदिनकर्त्तव्याधिवासस्य पृथग्भिलापानुष्ठानरूप-
प्राचीनप्रिष्टाचारोऽङ्गनौ दुर्य्युक्तिप्रत्याशा हातव्येत्यलं वङ्गना ।
तच्चेद्गोऽभिलापः—

ॐ अद्येत्यादि सर्व्वकामसुखपूर्णं वैदूर्य्यमणिभूषित-भौवर्णकाम-
गदियस्त्रीप्रतमदुष्म-प्रकल्पोकावस्थितविमानप्राप्ति-नष्टकिञ्चिपत-
भूतनिषेवितवैवस्वतपुरानभिषयान् मन्त्रमन्त्रावच्छिन्नप्रकलोककाम-
तदुत्तरमन्त्रलक्षणमभूषणसर्व्वैश्वर्य्यमन्त्रितपृथिवीपात्यदिनोत्तमान्य-

तरत्वकामनया हयग्रीवपञ्चरात्रोक्तविधिना श्वः कर्त्तव्ये वाप्यादि-
जलाशयप्रतिष्ठाकर्मण्यधिवासकर्माऽहं करिष्ये ।

ततो गुरुयज्ञायत इति पठेत् । ततो गुरुं दृणुयात् ततः सित-
पुष्पैर्वस्त्रयुग्मेरङ्गुलीयैश्च चीम् मूर्त्तिपान् ब्रह्माणश्च दृणुयात् ।

ततो गुरुः शुक्राम्बरधरः घोष्णीवः साङ्गुलीयहस्तः शुचि-
रलङ्कृतो वरुणरूपमात्मानं ध्यात्वा पञ्चगव्यार्थतोयाभ्यां—

ॐ वेद्या वेदिरिति मण्डपं वेदींश्च त्रिः प्रोक्ष्य पूर्वदक्षिणोत्तर-
क्षुण्डेषु स्थापयेत् पश्चिमकुण्डे तु स्त्रयमेव ।

ततः पूर्वदारे द्विहस्तान्तरमुभयपार्श्वं हस्तैकनिजगर्त्तं वारि-
धवतण्डुलपुते श्रमत्यतोरणद्वयं चतुर्हस्तोच्छ्रायं स्योना पृथिवीति
मन्त्रेण संस्थाप्य स्थिरो भवेति स्थिरीकृत्य तदुपरि फलकं दत्वा
स्योना पृथिवीति मन्त्रेण सम्पूज्य सुभोभनतोरणं द्वागच्छेत्यावाह्य
पाद्यादिभिः पूजयेत् ।

दक्षिणदारे ऊडुम्बरतोरणद्वयं स्योना पृथिवीति मन्त्रेण
संस्थाप्य स्थिरीभवेति स्थिरीकृत्य तदुपरि फलकं दत्वा स्योना-
पृथिवीति मन्त्रेण सम्पूज्य सुभद्रतोरणं द्वागच्छेत्यावाह्य पूजयेत् ।
एव पश्चिमदारे पूर्ववद्वटतोरणद्वयं संस्थाप्य सुकर्माणं तोरणं
पूजयेत् । तथैवोत्तरदारे पकटीतोरणद्वयं संस्थाप्य सुहोचं तोरणं
पूजयेत् ।

वाद्यतोरणस्तम्भमूले कलशान् मङ्गलाङ्कुरांश्च पञ्चघोषपुरःसरं
संस्थाप्य मण्डपवाञ्छे तोरणाभ्यन्तरे पूर्वादिकलशेष दिक्पाशाना-
वाह्य गन्धादिभिः पूजयेत् ।

यथा हयग्रीवं,—

पूर्वादिषु घटमारोप्य ॐ आयाहीन्द्र महाराजाधिराज वज्रहस्त
स्वस्तवाहनाद्युत इहागच्छ इहागच्छ तिष्ठ तिष्ठ पूर्वद्वारमभिरक्ष
रक्षेत्यावाह्य ॐ आतारमिन्द्रमित्यनेनाथं दत्त्वा गन्धाद्यैरर्चयेत् ।

आग्नेये,—

ॐ आयाहि चिबभानो महाराजाधिराज शक्तिहस्त स्वस्त-
वाहनाद्युत इहागच्छ इहागच्छ तिष्ठ तिष्ठ आग्नेयौ दिग्गमभिरक्ष
रक्षेत्यावाह्य ॐ अग्निर्भूर्देव्यनेनाथं दत्त्वा गन्धादिभिरर्चयेत् ।

दक्षिणे,—

ॐ आयाहि यम महाराजाधिराज दण्डहस्त स्वस्तवाहनाद्युत
रक्ताम्नायतलोचन इहागच्छ इहागच्छ तिष्ठ तिष्ठ दक्षिणां
दिग्गमभिरक्ष रक्षेत्यावाह्य ॐ असि यम इत्यर्थं दत्त्वा गन्धादिभि
रर्चयेत् ।

नैर्ऋत्याम्,—

ॐ आयाहि नैर्ऋत महाराजाधिराज खड्गहस्त स्वस्तवाहना-
द्युत महावक्त्र इहागच्छ इहागच्छ तिष्ठ तिष्ठ नैर्ऋतो दिग्गमभिरक्ष
रक्षेत्यावाह्य ॐ एष ते निर्वर्ते भाग इत्यनेनाथं दत्त्वा गन्धा-
दिभिरर्चयेत् ।

पश्चिमे,—

ॐ आयाहि वरुण-महाराजाधिराज पाशहस्त स्वस्तवाहना-
द्युत इहागच्छ इहागच्छ तिष्ठ तिष्ठ पश्चिमद्वारमभिरक्ष रक्षेत्यावाह्य
ॐ उह हि राजा वरुण इत्यनेनाथं दत्त्वा गन्धादिभिरर्चयेत् ।

वायव्यां,

ॐ आयाहि पवन महाराजाधिराज ध्वजहस्त^१ खवलवाहना-
वृत दहागच्छ दहागच्छ तिष्ठ तिष्ठ वायवीं दिग्मभिरच रचे-
त्यावाह्य ॐ वात आवातु मेघजं इत्यनेनार्थं दत्त्वा गन्धादिभि-
रर्चयेत् ।

उदीच्यां,

ॐ आयाहि सोम महाराजाधिराज भद्रहस्त खवलवाहनावृत
दहागच्छ दहागच्छ तिष्ठ उत्तरद्वारमभिरच रचेत्यावाह्य ॐ सोमं
राजानमित्यनेनार्थं दत्त्वा गन्धादिभिरर्चयेत् ।

ऐशान्यां—ॐ आयाहीम महाराजाधिराज शूलहस्त खवल-
वाहनावृत दहागच्छ दहागच्छ तिष्ठ तिष्ठ ऐशानी दिग्मभिरच
रचेत्यावाह्य ॐ ऐशानमस्येति^२ मन्त्रेणार्थं दत्त्वा गन्धादिभिरर्चयेत् ।

इन्द्रेशानयोर्मध्ये,—

ॐ आयाहि चतुर्मुख महाराजाधिराज नर्मलोकाधिपते
शुक्लवहस्त खवलवाहनावृत दहागच्छ दहागच्छ तिष्ठ तिष्ठ ऊर्द्धा
दिग्मभिरच रचेत्यावाह्य ॐ हिरण्यगर्भ इत्यनेनार्थं दत्त्वा गन्धा-
दिभिरर्चयेत् ।

१ ख पुस्तके, पाशहस्त ।

२ ख पुस्तके, वात आवातु मेघजं शम्भूमयोमु

नो हृदे प्राण आसूषि तारिषत । इति पूर्णमन्त्रमुद्धृतम् ।

३ ख पुस्तके, ॐ ऐशावास्येति ।

नैष्ठिकं तव हणयोर्मध्ये,—

ॐ आयाह्वनन्त महाराजाधिराज खबलवाहनाहृत छाद्गलहस्त
हागच्छ दहागच्छ तिष्ठ तिष्ठ अधोदिशमभिरच रक्षेत्यावाह्य ॐ
मोऽम्भु सर्पेभ्य इत्यनेनार्थं दत्त्वा गन्धादिभिरर्चयेत् । ततो ध्वजान्
पताकाञ्च पूजयेत् ।

ततो मण्डपं प्रविश्य पश्चिमकुण्डोत्तरभागे तावमयं मृन्मयं वा
कुम्भं संस्थाप्य वरुणं तत्र गन्धादिभिरर्चयेत् । तत ऐशान्यां पूर्वस्था-
पितविकिरोपरि शतधारां स्थापयित्वा अस्त्राय कङ्किति मन्त्रेणा-
स्तदेवतां सिंहस्थां खड्गखेटकधारिणीं घोररूपां पश्चिमस्थां . सम्पूज्य
चल चलेत्युच्चार्य तां गृहीत्वा तदवच्छिन्नधारया तत्पश्चात् वरुणकुम्भं
गृहीत्वा प्रदक्षिणमीशानादितो भो भोः शक्रादिसोकपालाः
श्रीवरुणस्याश्रया यागं रक्षत रक्षत इति मण्डपं सिञ्चेत् ।

शतधारां कुम्भश्च स्तम्बस्थाने निवेश्य कुम्भे पुनर्वरुणं शत-
धारायाश्च पुनरस्तदेवताश्च सम्पूज्य वस्तुयुग्मेन कस्तमं वस्त्रैकेन
शतधाराश्च वेष्टयेत् ।

ततः पद्मगर्भं शोधयित्वा गायत्र्या यागभूमिं सम्प्रोक्ष्य षटैकं
स्थापयित्वा तत्र गणेशं धर्वाद्य स्त्रैः स्त्रैर्मन्त्रैः पूजयेत् ।

ततो दक्षिणे पूर्वलिखितमण्डले ॐ योगे योग इति कुशाना-
स्तीर्थं गन्धतोयेन सम्प्रोक्ष्य तत्र शय्यामाम्नीर्थं शोभनमुपधानद्वयं
दत्त्वा ॐ ऊर्ध्वे उषुष इति वितानं बद्ध्वा पुष्पाणि विकिरेत् ।
ऐशान्यां घाममण्डपे भद्रपीठमारेव्य मर्बद्रथाष्टांगीय यथास्थानेषु
यथाद्रव्ययुतान् कम्पसान् स्थापयेत् ।

वयशीर्षे,—

वासुद्रं पूर्वकुम्भे तु आग्नेये जाह्नवीजलम् ।
दक्षिणे वर्षतोयन्तु मैत्रं ते निर्घ्नरोदकम् ॥
नदीमोघं पश्चिमे तु वायवे तु नदीदकम् ।
श्रौद्धिदं चोत्तरे स्थायं ऐशान्या तीर्थसम्भवम् ॥

श्रौद्धिदं पारिकेलाद्युदकमित्यर्थः ।

तथा,—

अस्त्राभे तोयजातीनां नादेयैः पूर्वं कल्पयेत् ।
, रजानि तेषु निक्षिप्य पक्व नीलमेव च ॥
एकाग्रोति घटाश्चान्यान् सर्वेष्वभिधुतानपि ।
घासां राजेति मन्त्रेण अभिमन्त्र्य सकृत् सकृत् ॥

तथा,—

तत आनीय वरुणं स्नानपीठे निवेद्ययेत् ।
ये ते शक्तेति मन्त्रेण देवं दर्भेण मार्जयेत् ।
इतिमाभ्यञ्जयेत् पश्चान्मूलमन्त्रेण द्विग्निकः ॥
शन्नो देवोति मन्त्रेण चाक्षयेदुष्णवारिणा ।
श्रौद्धोदकेन वरुणं शुद्धवत्याऽभिषेचयेत् ॥

तथा,—

बह्वेदेवां सदाभद्रां कुशाग्रान् रजर्णो तथा ।
निर्मञ्जनाच्च देवस्य शिरीषं सूर्यवर्त्तिनम्^१ ॥

देवं नीराज्य निर्मञ्जु दुर्मित्रेति विचक्षणः ।
 विचं देवेति मन्त्रेण नेत्रे चोन्मीलयेद्बुधः ॥
 तच्चक्षुरिति मन्त्रेण दृष्टि कृत्वा तु पूरयेत् ।
 मधुरचितयेनैव सौवर्णकशलाकया ॥
 हेमशङ्खौ गुरोर्दत्त्वा कलशैरभिषेचयेत् ।
 समुद्रज्येष्ठमन्त्रेण^१ समुद्रेणाभिषेचयेत् ॥
 समुद्रं गङ्गमन्त्रेण जाङ्गल्येनाभिषेचयेत् ।
 वर्धतोयेन वरुण सोमो धेनुमिति सेचयेत् ॥
 पञ्चगव्येन पश्चाच्च आपोहिष्ठेति सेचयेत् ।
 पञ्चगव्येति नादेयैर्नदतोयैस्तथैव च ॥
 तदादित्येति मन्त्रेण श्रीद्विदेनाभिषेचयेत् ।
 तीर्थतोयेन वरुण पावमान्याभिषेचयेत् ॥
 पञ्चगव्येन पश्चाच्च आपोहिष्ठेति सेचयेत् ।
 हिरण्यवर्णा मन्त्रेण क्षणतोयेन सेचयेत् ॥
 वापीतोयेन देवेन आपो अस्मेति सेचयेत् ।
 कौपेन स्नापयेद्देव व्याहृत्या देशिकोत्तम ॥
 तद्भागस्य तु तोयेन वरुणस्येति वै चक्षुः ।
 पल्लोदककुम्भेन शिवसाक्षाभिषेचयेत् ॥
 गिरिनिर्झरतोयेन आपोदेवौति सेचयेत् ।

१ क पुस्तके, समुद्रज्येष्ठ ।

२ ख पुस्तके, पञ्चगव्येनेत्यादिस्थाने-
निर्झरोदककुम्भेन देवोरापेति सेचयेत् ।

वरुणस्येति मन्त्रेण एकामौतिघटैस्तथा ॥

ततः शुक्लवाचसा जलमपनयेत् ।

तथा,— तन्नो अग्ने वरुणेति अर्थं पाद्यं प्रदापयेत् ।

व्याहृत्या मधुपर्कस्य मूलेनाचामयेन्नतः ॥

दृष्टस्येति वस्त्रक्षु वरुणेति पवित्रकम् ।

प्रणवेनोत्तरीयस्य गन्धं गन्धवतीति च ॥

पुष्पं दीपं तथा धूपं जैत्रेद्याभरणादिकम् ।

चामरं व्यज्रं क्वचं दर्पणं वैजयन्तिकाम् ॥

• रोचनामञ्जनं माषां दद्याच्छ्रद्धासमन्वितः ।

तन्नो अग्ने वरुणेति मूलमन्त्रेण वा युधः ॥

छन्तिष्ठेति समुत्थाप्य श्रव्यायां विनिवेशयेत् ।

मूलमन्त्रेण कुर्वीत सजीवकरणं गुरुः ।

सूक्तमन्त्रेण देवेशं गन्धपुष्पादिनाऽर्चयेत् ॥

तद्यथा,—

धमस्तपादेगणसहितं श्रव्यायामारोप्य वै वरुणाय नम इति
३-आञ्जलिं दत्वा कुशयुक्तासने प्राङ्मुख उपविश्य तास्तवयं दिग्बन्धनं
कृत्वा भूतशुद्धिं विधाय मातृकान्यासं कृत्वा वाँ वाँ वूँ वैँ वाँ वः
इति करन्यासं षडङ्गन्यासस्य विधाय वाँ इति मूलमन्त्रेण प्राणायाम-
चयं कृत्वा आधारशक्तादि-चन्द्रमण्डलान्तं पीठन्यासं कुर्यात् ।

अथशौचं,—

ततो विचिन्तयेद्देवं परमात्मानमौद्यरम् ।

प्रशान्तवदनं शौम्यं ह्रिमकुन्देन्दुचक्षुमम् ॥

सर्वाभरणसंयुक्तं सर्व्वलक्षणलक्षितम् ।

किरणैः शीतलैः सौम्यैः प्रीणयन्तमिव स्थितम् ॥

लावण्यामृतधाराभिस्तुर्पयन्तमिव प्रजाः ।

राजहंसममाहूदं पाशस्थपकर शुभम् ॥

पुष्कराद्यैः सुतैः मन्त्रैः समस्तात् परिवारितम् ।

गौर्या कान्था चानुगतं नदीभिः परिवारितम् ॥

नागैर्धादोगर्भैर्युक्तं ब्रह्माणमिव चापरम् ।

सृष्टिमंहारकर्त्तारं नारायणमिवापरम् ॥

इति ध्यात्वा मनसा पाद्यादिभिः सम्पूज्य अर्घ्यस्थापनं कृत्वा
तदुत्तरे पाद्यपात्रमाचमनीयपात्रं अर्घ्यदक्षिणे प्राचक्षणीपात्रं तोषे-
नापूर्य्य गन्धपुष्पे दत्त्वा अस्ताय फडिति संरक्ष्य अर्घ्योदकं किञ्चि-
न्निक्षिप्य तेनोदकेनात्मानं पूजोपकरणस्थाभ्युचेत् ।

ततः प्रतिमायां पूजयेत्,—

आधारशक्तये नमः प्रकृत्यै कृष्णाय अनन्ताय धृतिभ्यै चौर-
मिन्धवे श्वेतदीपाय रत्नमण्डपाय कल्पवृक्षाय रत्नविहङ्गमनाय नमः ।

सिंहासनस्याग्नेयादिकोणेषु,—

धर्माय ज्ञानाय वैराग्याय ऐश्वर्याय ।

पूर्वादिचतुर्दिक्षु,—

अधर्माय अज्ञानाय अवैराग्याय अनैश्वर्याय ।

मध्ये,—

शेषाय पद्माय अ सूर्य्यमण्डलाय उ सोममण्डलाय मं बह्नि-
मण्डलाय ।

पुनर्वरुणं ध्यात्वा मनसा पाद्यादिभिः पूजयित्वा प्रवहन्नामापुटेन
पुष्पाञ्जलौ निःसार्य्य प्रतिमायां स्थापयित्वा मूलमन्त्रेण भावयवीकृत्य
ॐ वरुणस्येति प्रतिमायां भान्निधं कल्पयित्वा प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात् ।

तद्यथा,—

मातृकान्यासं षडङ्गन्यासश्च विधाय हृदये हस्तं दत्त्वा
ॐ वौमिति मूलमन्त्रमष्टधा जपित्वा— ॐ श्रीं ह्रीं क्लौं यं रं लं
वं शं षं मे हं हंसः श्रीवरुणस्य प्राणा इह प्राणाः । श्रीं ह्रीं क्लौं
ये रं लं वं शं षं मे हं हंसः श्रीवरुणस्य सर्वेन्द्रियाणि । श्रीं ह्रीं
क्लौं यं रं लं वं शं 'वं मे हं हंसः श्रीवरुणस्य वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्र-
प्राणप्राणा इहागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा । इति पठित्वा
भगवन् श्रीवरुण इहागच्छ इहागच्छ तिष्ठ तिष्ठ सन्निहितो भव
सन्निहद्भो भव इत्यावाहन्यादिमुद्राः प्रदर्श्य पुनरपि देवताङ्गे
षडङ्गन्यासं कुर्यात्,—

नमो हृदयाय नमः वीं शिरसे स्वाहा वूं शिखायै वषट् वैं
कवचाय ॐ वौं नेत्राभ्यां वौषट् वः अस्त्राय फट् । ॐ वौं वरुणाय
नम इति पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा भगवन् श्रीवरुणं स्वागतं ते इति
स्वागतं पृच्छेत् ।

मूलमन्त्रेण चामनं पद्मश्यामालतादूर्वापराजिताकुशाप-
मर्चितं पाद्यं चवभिर्द्वार्यङ्गन्यादतपुष्पतिलदूर्वाकुशापमङ्कितमष्टाङ्गाद्यै
जातीफललवङ्गकक्कोलमिश्रमाचमनीयं मधुपर्कं पुनरपि तथैवाच-
मनीयं वस्त्रमाभरणं यज्ञोपवीतं चन्दनकर्पूरागुरुभिर्गन्धं पुष्पमाख्य-
धूपदीपनैवेद्यानि पुनराचमनीयं चन्दनञ्च दद्यात् ।

तत्र तत्र जलं दद्यादुपचारान्तरान्तरे ।

ऊर्द्धं उपन इति चन्द्रातप दद्यात्-।

गौर्धै नम इति कान्त्यै नम इति पत्नीदयं पूजयित्वा—

ॐ अनन्ताय नम ॐ वासुकये ॐ पद्माय ॐ महोपद्राय

ॐ तक्षकाय ॐ कुलिकाय ॐ कर्कटाय ॐ शङ्खाय नम इति ।

नदीभ्यः कूर्माय मकराय मत्स्याय दुण्डुभाय कुलीराय मण्डूकाय

शिङ्गुमाराय समुद्रेभ्यो नम इति पूजयेत् ।

हयग्रीर्वै,—

मण्डले मूलमन्त्रेण पूर्वोक्तविधिनाऽर्चयेत् ।

पूर्वलिखितसर्वतोभद्रगभा'र्द्धचन्द्रमण्डले पीठपूजां विधाय

तत्र श्रीवरुणमावाह्य मूलमन्त्रेण पाद्यार्घ्याचमनीयगन्ध-पुष्प धूप-

दीप-वस्त्र यज्ञोपवीताभरण—नैवेद्य पुनराचमनीय-ताम्रस-चन्दन—

पुष्पाञ्जलिभिः पूजयित्वा ।

अग्न्यादिकोणक्षेत्रेषु,—

वां इदयाय नमः वाँ शिरवे स्वाहा वूँ शिखायै वषट् वै
कवचाय ह्रं वाँ नेत्राभ्यां वौषट् ।

दिक्क्षेत्रेषु—वः अस्ताय फट् ।

पूर्वादिदिक्षु,—

इन्द्राय अग्नये यमाय निर्वृतये वरुणाय वायवे सोमाय ईशा-
नाय अनन्ताय ब्रह्मणे नमः ।

तेषां बहिः,—

वज्राय शक्तये दण्डाय खड्गाय पाशाय शङ्खाय गदायै
शूलाय चक्राय पद्माय नमः ।

समंस्तयादोगणपरिवारसहिताय श्रीवरुणाय नम इति
पुण्याञ्जलिं दत्वा नागपट्टावपि वरुणमावाह्य पाद्यादिभिः पूजयेत् ।
हयगौर्यं,—

अग्न्याधानं वारुणे तु कुण्डे कुर्यान्तु दैगिकः ।

अरण्यान्तु मसुत्याय मणिजं वा ऊताशनम् ॥

पश्चिमकुण्डे गुरुग्न्याधानं कृत्वा अन्येषु चिदु कुण्डेषु तमग्निं
नयेत् ।

वारुण्यां वा न्यसेत् कुण्डं यथावत् कलमाम्बितम् ।

इति पूर्वलिखितवचनादग्नौ पश्चिमकुण्ड एव गुरुजुहुयात् ।

तवादौ कुण्डसंस्कारं कुर्यात् तन्मध्ये यवचरुं अपयेत् ।

यवतण्डुलानां,—

ॐ भूस्त्वा जुष्टं गृह्णामि ॐ भूस्त्वा जुष्टं निर्वपामि ॐ भूस्त्वा जुष्टं
प्रेषामितीति ग्रहणनिर्वपणप्रेषणानि कृत्वा लवूखलमध्ये स्थापयेत् ।

एवं ॐ भुवस्त्वा ॐ स्वस्त्वा ॐ सवित्रे त्वा ॐ वरुणाय त्वा ॐ
अग्रे त्वा ॐ सूर्याय त्वा ॐ प्रजापतये त्वा ॐ द्यौस्त्वा ॐ अन्तरौ-
चाय त्वा ॐ पृथिव्यै त्वा ॐ इह रत्यै त्वा ॐ उषाय त्वा ॐ भीमाय
त्वा ॐ महारौद्राय त्वा ॐ निष्णवे त्वा ॐ वरुणमातरम्भयन्
रायसोपाय त्वा ॐ इन्द्राय त्वा ॐ अग्रे त्वा ॐ यमाय त्वा ॐ नैर्ध-
ताय त्वा ॐ वरुणाय त्वा ॐ वायवे त्वा ॐ कुबेराय त्वा ॐ ईशाना-

यत्ना ॐ अनन्तायत्ना ॐ ब्रह्मणेत्ना ॐ महाराजायत्ना, ॐ विष्णु-
वेत्ना इति वारचय^१ ॐ सोमायत्ना इति वारषट्कं ॐ वरुणायत्ना
ॐ अश्वस्त्या ॐ रुद्रायत्ना निर्वपामीति निर्वापादिकं कृत्वा तुष्णीं
वारदयं निर्वपेत् ।

ततो सुसलेनावहृत्य सूर्येण प्रस्फोष्य प्रक्षाल्य पेययित्वा चरु-
स्त्राव्यां निक्षिप्य पूर्वोदितुर्दिक्षु गङ्गादिमशिकाश्रयतन्त्रो धेनूः
संस्थाय गायत्र्या दोहनं कृत्वा तेन दुग्धेन सपवित्रं चरुं सपयित्वा
ॐ तन्नो अग्ने वरुणेत्यभिघार्य्यावतारयेत् ।

ततश्च कुम्भखिकां समाप्याघाराण्यभागौ च कृत्वा यस्तुसमस्त-
महाव्याहृतिर्होमं कृत्वा पूर्वस्थापितवरुणकुण्डे वरुणं सम्पूज्य
स्ववेदादिमन्त्रेणाष्टोत्तरशतं पलाशममिधो कृत्वा महाव्याहृतिभिश्च
तिलानष्टोत्तरशतं कृत्वा वरुणघटे सन्धात^२विधिना ॐ वौ स्वाहेति
मूलमन्त्रेणाष्टोत्तरशतं हृतेन कृत्वा चरुहोमं कुर्यात् ।

तत्राय क्रमः,—

चरौ हतस्तुव दत्त्वा जुष्टाश्च सुवमेकं दत्त्वा वारचयं चरुं
गृहीत्वा पुनश्चरौ सुवमेकं जुष्टाश्च पुनः सुवमेकं दत्त्वा वक्ष्यमाण-
मन्त्रैर्होमयेत् ।

यथा हयग्रीर्वै,—

कुण्डेषु होमयेत् पूर्वविधिना समिदादिकम् ।

वेदादिमन्त्रे पश्चाच्च चरुं कुर्वीत वारुणम् ॥

पूर्वविधिना विश्वप्रतिष्ठाकविधिना समिदादिकमित्यादि-
शब्दान्तिनष्टपरिग्रहः ।

तथा,—

गङ्गाया धेनवः स्वाप्यायतुर्द्विषु यथाविधि ।

गङ्गा च यमुना गोदावरी चैव मरुस्त्रतौ ॥

गायत्र्या तु दुहेद्गावः खपेद्यत्रमयं चरम् ।

तन्नो अग्ने वरुणेति^१ अभिषार्यावतारयेत् ॥

याज्ञत्या विधिवद्भुता मन्त्रैरेभिस्तु होमयेत् ।

• गायत्र्या होमयेद्यापि सूक्तमन्त्रेण चाप्यथ ॥

ॐ सूर्याय स्वाहा ॐ प्रजापतये स्वाहा ॐ द्यौः स्वाहा
ॐ अन्तरीक्षाय स्वाहा ॐ पृथिव्यै स्वाहा ॐ इक्ष्वाक्यैः स्वाहा
ॐ उषाय स्वाहा ॐ भीमाय स्वाहा ॐ महाऋषे स्वाहा
ॐ विष्णवे स्वाहा ॐ वरुणो मातरन्वययावसोषाय स्वाहा
ॐ इन्द्राय स्वाहा ॐ अग्नये स्वाहा ॐ यमाय स्वाहा ॐ नैर्ऋताय
स्वाहा ॐ वरुणाय स्वाहा ॐ वायवे स्वाहा ॐ कुबेराय स्वाहा
ॐ ईशानाय स्वाहा ॐ अनन्ताय स्वाहा ॐ ब्रह्मणे स्वाहा
ॐ महाराजाय स्वाहा ।

इदं विष्ण्वति जुह्यात् तदिप्राप्तेति वै बुधः ।

ओमो धेन्विति षड् ङला दमसेति च होमयेत् ॥

आपोहिष्ठेति तिसृभिरिमा इद्रेति होमयेत् ।

गत आग्नेन महाद्याहतिहोमं कृत्वा होमं समाप्य चक्षुरेण
दग्निदिषु बलिं दद्यात् । गतः पुनर्देवं गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यमानैः
यजयेत् ।

यदा हयग्रीवं,—

दग्निदिषु बलिं दद्यात् गन्धपुष्पादिनार्घ्येण ।
कर्त्ता च दैग्निकं दद्यादधिशमनदक्षिणम् ।
सुरसंभक्षितं पात्रं तिर्णैः पुर्णं भवत्यकम् ।
ब्रह्मणे कमलं दद्यान्मूर्तिपेभ्यस्तथैव गाः ।
दैग्निकः कर्त्तृणा माहं नयेद्राशिं वैविध्यभुक् ॥ •

इत्यधिशमविधिः ।

यद्य प्रातर्भिक्षिर्नित्यकृत्यो यजमानः,—

अद्यप्रागे च भीमलो पुत्रोत्पत्तिनिमित्तके ।
पुंसवने निषेके च गववेद्यप्रवेशने ॥
मेतुष्टजलादीनां प्रतिष्ठासु विग्रेषतः ।
तीर्थयात्रादयोऽसुर्गं दृष्ट्विच्छाहं प्रकीर्त्तितम् ॥

इति मत्स्यपुराणवचनात् मातृपूजां दृष्ट्विच्छाहं निर्वर्त्य
श्रद्धां वाच्यं संकल्पं कुर्यात् ।

ॐ अद्येत्यादि सर्वकामसुखपूर्णवैदूर्यमणिभूयितभौवर्णकामग
दिव्यस्त्रीशतमङ्गुलशकल्लोकवस्त्रितविमानप्राप्तिं नष्टकिस्रिपल भूत-
निषेवितवैश्वतपुराणभियान मन्त्रन्तरावच्छिन्नशकल्लोकवास तदुत्तर-
प्रव्यंलक्षणमप्यसमर्प्यैश्वर्यममन्वितपृथिवीपालादिजोत्तमान्यतरत्वकामो
हयग्रीवंपञ्चरात्रोक्तविधिना वाण्यादिजलाशयप्रतिष्ठाकर्त्तव्यं करिष्ये ।

गौर्ध्या कान्या चानुगत नदीभि परिवारितम् ॥

नागेयांदोगणैर्वृक्तं ब्रह्माणमिव चापरम् ।

सृष्टिमक्षारकर्त्तारं नारायणमिवापरम् ॥

मूर्त्तेनैव स्थितिं कृत्वा प्रणवेन निवेदयेत् ।

पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैः साविध्यं पात्रमुद्रया ॥

मूलमन्त्रेण षोडशोपचारैः सम्पूज्य पुष्पाञ्जलिं दत्वा अनन्ताद्यष्ट
भागं कूर्म-मकर-मत्स्य-दूष्टुभ-कुलीर-मण्डूक-शिंशुमार-समुद्रादौ
नपि गन्धपुष्पाद्यैः पूजयेत् । ॐ उत्तिष्ठेति मन्त्रेण अनन्ताद्यष्टभागं
सहितं घघूपं वरुणमुत्पाप्य जलाशयस्याभितो भ्रामयेत् ।

इयंशौर्वे,—

उत्पापयेद्देवदेवं ब्रह्मतुर्ध्यादिनिस्त्रयै ।

गीतवादिषनिर्घोषैः काहलादनुभिस्त्रयै ॥

भागपृष्ठे समारोप्य रथे वा भ्रामयेत् पुरम् ।

प्रदक्षिणेन देवेशं सर्वशोभासमन्वितम् ॥

चिह्नं यज्ञहस्तं वा स्वमथो बलिस्त्राययम् ।

परिभ्राम्य समानीय पश्चिमाया दिशि दिशं ॥

आपोद्दिष्टेति मन्त्रेण ब्रह्मघोषादिना गुरु ।

अनन्ताद्यष्टभागादिपरिवारयुतं नतं ॥

विमध्वन्ते घटे कृत्वा तासे रोष्येऽथ मृन्मये ।

जलाशयस्य अग्रे तं सुगुप्तं विनिवेशयेत् ॥

निक्षिप्य वरुण ध्यायेत् देशिक सुममाहित ।
निर्दग्धां सकलां सृष्टिमिमा ब्रह्माण्डमञ्जिताम् ॥
अग्निबीजेन मन्त्रज्ञो भस्मकूटमिव स्थिताम् ।
घन विचिन्त्य बीजेन प्रावयेदारिणा पुन ॥
सर्वमापोमय लोक ध्यायेत्तत्र जलेन्दुर ।
पूर्वरूपेण मन्त्रज्ञन्तोयमध्ये व्यवस्थितम् ॥
ततो निमज्जयेत्तत्र तद्गणे कारकं शुद्धि ।
कूपोदकेषु न स्नायात् पुष्करिण्यां निमज्जयेत्
ब्राह्मणैर्वैष्णवै साङ्गै र्यजमानं सवाम्भव ॥

स्नानं तत्र तर्पणान्तं यथाविधि कार्यम् ।

तथा,—

ततो निवेशयेत्तूर्पं खदिरादि^१तच्छुद्धम् ।
चतुरस्रमयाष्टाक्ष वर्जुलं वा सुवर्तितम् ॥
जलमध्येऽथवा धागमण्डपस्याजिरे शुद्धे ।
धूपप्रस्फेति मन्त्रेण स्थाप्य वस्त्रेण वेष्टयेत् ॥
वैजयन्तीं सिता रम्या धूपोपरि निवेशयेत् ।
गन्धादिभिः पूजयित्वा भस्मस्कुर्यात् पुन पुन ॥

ततो धेतुं जलाशयं सन्नारयेत् ।

मत्स्यपुराणे,—

वेदशब्दैश्च गान्धर्वैर्वाद्यैश्च विविधैः पुन ।

गुर्यञ्जाग्रत इति पठित्वा ॐ उत्तिष्ठेति प्रतिमामुत्थाप्य तत्र
 गर्भिताद्द्वन्द्वमण्डले स्थापयित्वा गन्धपुष्पादिभिः पूर्ववत् पूजयित्वा
 हेमपुष्पाञ्जलिं दत्वा जलाशयादिद्यु मिकतामयान् दक्षप्रमाणा-
 नष्टौ स्पण्डिलान् कृत्वा कुण्डादग्निमानीय ॐ वरुणस्येति मन्त्रेण
 प्रत्येकमाज्येनाष्टोत्तरशतं ऊत्वा पुनरपि कुण्डे यवमयं चरुं कृत्वा
 वरुणस्येति मन्त्रेणाष्टौ चाहुतौजला वरुणकलशे शान्तितोयं कृत्वा
 ॐ श्रीय ते इति देवमभिषिञ्चेत् ।

हयग्रीर्वै,—

ततः प्रभातसमये ह्यतरचः कृताङ्गिकः ।
 प्रतिमान्तु यमुत्थाप्य मण्डले विन्यसेदुधः ॥
 पूजयेद्द्वन्द्वपुष्पाद्यैर्हेमपुष्पादिभिः क्रमात् ।
 जलाशयादिदिग्भागे दितस्तिद्वयसमितान् ॥
 कृत्वाऽष्टौ स्पण्डिलान् रम्यान् सैकतान् देशिकोक्तमः ।
 वरुणस्येति मन्त्रेण आज्यमष्टशतं बुधः ॥
 जुहुयात् कारयेद्देवचरुं यवमयं पुनः ।
 चरुं कृत्वा विधानेन शान्तितोयं समारभेत् ॥

शान्तितोयप्रकार उक्तस्तत्रैव,—

तत्र पीठे समारोप्य चापयेच्छुद्धवारिणा ।
 देवकुम्भे शान्तितोयं कुर्यात्तत्र विचक्षणः ॥
 मन्त्रयेत् शतधारांश्च मूलमन्त्रेण देशिकः ।

सेचयेद्देवतामूर्द्धि श्रौक्षतेत्यनयानघ^१ ॥

तत शुक्रवामसा जलमपनीय पुनर्मण्डले स्थापयित्वा भूतशुद्धि-
मादृक्कान्यासपौठन्यासान् विधाय पूर्ववदेव चिन्तयित्वा मनसा
पाद्यादिभि समूज्य प्राणायामवय कृत्वा अर्घ्यपाद्याचमनीयानि
स्थापयित्वा पुनर्भगवन्त वरुण विश्विन्य वहस्मानापुटेन नि सार्धं
प्रतिमाया वेी इति मूलमन्त्रेण स्थापयित्वा ॐ वरुणस्येति साक्षिध
कृत्वा प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात् ।

इदमे हस दत्ता वौमिति मूलमन्त्रमष्टधा जप्त्वा ॐ श्रीं ह्रीं
कों यं रं लं वं शं घं मं हं हस श्रीवरुणस्य प्राणा इह प्राणा ।
श्रीं ह्रीं कों यं रं लं वं शं घं मं हं हस श्रीवरुणस्य सर्व्वे
न्द्रियाणि । श्रीं ह्रीं कों यं रं लं वं शं घं मं हं हस श्रीवरुणस्य
वाङ्मनसश्चु श्रोत्रघ्राणप्राणा इहागत्य सुख चिर तिष्ठन्तु स्वाहा ।

इयशीर्षे,—

सजीवकरण कृत्वा ध्यायेत सकलनिष्कलम् ।

प्रशान्तवदन मौन्य हिमकुन्देन्दुमन्त्रिभम् ॥

सर्वाभरणमयुक्त सर्व्वलक्षणलक्षितम् ।

किरणै श्रौतलै मौम्यै प्रीणयन्तमिव स्थितम् ॥

लावण्यामृतधाराभिस्तर्पयन्तमिव प्रजा ।

राजहससमाहृद पाशव्ययकर शुभम् ॥

पुष्कराक्षै सुतै सर्व्वै भमन्तात् परिवारितम् ।

गौर्या कान्या चानुगतं मदौभिः परिवारितम् ॥

नागैर्यादोगणैर्युक्तं ब्रह्माणमिव चापरम् ।

सृष्टिसंहारकर्त्तारं नारायणमिवापरम्^१ ॥

सूक्तेनेव स्थितिं कृत्वा प्रणवेन निवेदयेत् ।

पूजयेद्ब्रह्मपुष्पाद्यैः सावित्र्य पात्रमुद्रया ॥

मूलमन्त्रेण षोडशोपचारैः सम्पूज्य पुष्पाञ्जलिं दत्वा अनन्ताद्यष्ट-
नाग कूर्म-मकर-मत्स्य-इण्डुम-कुक्षीर-मण्डूक-शिखमार समुद्रादौ-
नपि गन्धपुष्पाद्यैः पूजयेत् । ॐ उन्निष्ठेति मन्त्रेण अनन्ताद्यष्टनाग-
सहितं चक्षुषं वरुणमुत्पाप्य जलाग्रव्याभितो भ्रामयेत् ।

वृषमीर्षे,—

कत्यापयेद्देवदेवं शङ्खतुर्ध्यादिनिष्ठमैः ।

गीतवादिचमिर्घोषैः काहस्तादन्दुभिस्त्रिमैः ॥

नागवृष्टे समारोप्य रथे वा भ्रामयेत् पुरम् ।

प्रदक्षिणेन देवेशं मर्त्यगोभाममन्वितम् ॥

विह्वलः सप्तहलो वा खमयो बलिलाग्रयम् ।

परिभ्राम्य ममानीय पश्चिमायां दिशि दिजः ॥

आपोहिष्ठेति मन्त्रेण ब्रह्मघोषादिना गुरु^१ ।

अनन्ताद्यष्टनागादिपरिवारयुतं ततः ॥

विमध्यक्ते घटे कृत्वा ताम्बे रौप्येऽथ शृङ्गवे ।

जलाग्रवस्थ मध्ये तं सुगुप्तं विनिवेशयेत् ॥

निक्षिप्य वरुणं ध्यायेत् देशिकः सुममाहितः ।
निर्दग्धां सकलां सृष्टिमिमां ब्रह्माण्डमंजिताम् ॥
अग्निबीजेन मन्त्रज्ञो भस्मकूटमिव स्थिताम् ।
घनं विचिन्त्य बीजेन भावयेदारिणा पुनः ॥
सर्वमापोमयं लोकं ध्यायेत्तत्र जलेधरः ।
पूर्वहृयेण मन्त्रज्ञस्तोयमध्ये व्यवस्थितम् ॥
ततो निमज्जयेत्तत्र तद्गणे कारकः ऽऽधिः ।
यूपोदकेषु न स्नायात् पुष्करिण्यां निमज्जयेत् ।
ब्राह्मणैर्वैष्णवैः भार्ग्वैः यजमानः सशम्भवः ॥

स्नानं तत्र तर्पणान्तं यथाविधि कार्यम् ।

तथा,—

ततो निवेशयेद्यूपं क्षादिरादि^१तरुहवम् ।
चतुरस्रमयाष्टास्रं वर्तुलं वा सुवर्तितम् ॥
जलमध्येऽथवा यागमण्डपस्याजिरे गृहः ।
यूपत्रस्केति मन्त्रेण स्थाप्य वस्त्रेण वेष्टयेत् ॥
वैजयन्तीं सितां रम्यां यूपोपरि निवेशयेत् ।
गन्धादिभिः पूजयित्वा नमस्कुर्व्यात् पुनः पुनः ॥

ततो धेनुं जलाशयं सन्तारयेत् ।

मत्स्यपुराणे,—

वेदशब्दैश्च गान्धर्वैर्वाद्यैश्च विविधैः पुनः ।

कनकालङ्कृतां कृत्वा जले गामवतारयेत् ॥

सामगाय तु भा देया ब्राह्मणाय विशास्यते ।

ततो ब्राह्मणभोजनवयमुत्सृज्य जलाशयं समुत्सृजेत् । ॐ अद्ये-
त्यादि अमुकगोचः श्रीअमुकशर्मा सर्वकामसुसम्पूर्णवैदूर्यमणि-
भूषितमौर्वर्णकामगदिव्यस्तीक्ष्णतमद्भुतशक्त्यन्विकावस्थितविमानप्राप्ति-
नष्टकिञ्चिद्वत्-भूतनिषेधितवैवस्वतपुरानभिधानमन्त्रन्तरावच्छिन्न
शक्तलोकवास तदुत्तरसर्वशरणसम्यक्सर्वार्थममन्वित प्रथिवीपाल-
दिजोत्तमान्तरत्नकाशो वाय्वाद्याख्यमिमं चतुःशतवर्ष्कसं वर्षण-
दैवतं जलाशयं सर्वभूतेभ्योऽहं ददे ।

अथग्रीर्वे,—

भोजयित्वा दिजान् सम्यक् तोयमुत्सृजेत्ततः ।

सन्नां भूतान् समुद्दिश्या इति वाचं समुचरेत् ॥

आब्रह्मस्तम्भपर्यन्तं ये केचित् सलिलार्थिनः ।

ते तन्निमुपगच्छन्तु तदागम्येन वारिणा ॥

तत्र तदागपदस्थाने पुष्करिण्यादिपदोक्षो न कार्यः प्रकृतावृ-
क्षत्पनाया अथीगात् विकृतावेव हि तत्तमभवात् । अजदत्तार्थ
लक्षणया तदागपदस्य जलाशयपरत्वेनाश्वयमभवात् ।

ततः पूर्णा दत्त्वा दक्षिणां दद्यात् ।

तथा,—

अवधार्य जगच्छान्तिं दद्यादाचार्यदक्षिणाम् ।

वस्त्राद्यैः पूज्य भग्ना च कर्त्ता शायतिवर्जितः ॥

श्रमिं भूमिपतिर्दद्यादितरो गामलङ्कृताम् ।

हेमश्द्वीं मूर्तिपेभ्य आल्यपात्र सकाञ्चनम् ॥
द्विजेभ्यो दक्षिणा देया पूजयेदागतांस्तथा ।
अनिवारितमन्नाद्यं सार्वजन्यश्च कारयेत् ॥

तथा,—

आपोद्दिष्टेति तिसृभिः पञ्चगव्यं विनिक्षिपेत् ।
तीर्थतोयं तथा पुष्टं शान्तितोयं द्विजैः कृतम् ॥
गोकुलं पाययेत् पश्चात् द्विजान् वेदविदस्तथा ।

ततो गुरुरग्निं विसृज्य ॐ यज्ञेन यज्ञमिति देवान् विसर्ज-
येत् ततोऽष्टिद्रं कुर्यात् ।

इयग्रीर्वै,—

नास्ति तोयमम दानं त्रैलोक्ये मधराचरे ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन जलदानं समाचरेत् ॥
कूपवापीतडागाद्यमतो दद्यात् स्रगक्रितः ।
वित्तानुसारतः प्राज्ञः प्रपास्यैव प्रवर्त्तयेत् ॥
अपेकं पूरयित्वा तु निदाघे वारिणा घटम् ।
जलदानन्तु कुर्वीत सर्वकाममष्टद्विदम् ॥

इति इयग्रीर्वैष्णवजलाश्रयप्रतिष्ठापद्धतिः ॥

अथ वारुणविधिः ।

तङ्गागादिवदुत्सृष्टं विधिवच्छ्रद्धयान्वितैः ।

पितृदेवमनुष्याणां तज्जलं त्वमिनन्दितम् ॥

अनुत्सर्गितवापीनामपेयं मलिल भवेत् ।

इति देवीपुराणे ।

उत्सृष्टन्तु भवेत्पूतमनुत्सृष्टन्तु सूचवत् ।

इति भविष्ये अनुत्सृष्टवाप्यादीनामव्यवहार्यतोक्ता अव्यवहार्यत्वे
च निष्फलत्वापन्निरित्याकाङ्क्षायां—

कल्पतरुधृतगृक्षपरिशिष्टम् यथा,—

अथातो वारुणविधिं वापीकूपतङ्गागयज्ञ आख्यास्यामः ।

पुष्टे तिथिकरणे शुभे नक्षत्रे प्रतीचीं दिग्गमवस्थाय प्राक्प्रवण
उदक्प्रवणे वा कूपसमीपे अग्निमुपसमाधाय वारुण चक्रं अपद्यित्वा
आव्यभागान्तं कृत्वा आन्याहुतीर्जुहुयात् ।

अमुद्रव्येष्टा इति प्रत्युच ततो हविषाष्टाहुतीर्जुहुयात् ।

तत्वायामि ब्रह्मणा वन्दमान इति पञ्च ।

त्वष्टोऽग्ने वरुणस्य विद्वानिति द्वे ।

रमस्ते वरुणप्रधीति च खिष्टतश्च नवम ।

नव वै प्राणाः प्राणा वै आपस्तस्मादपो नवभिर्जुहोति ।

मार्जनान्ते धेनु तारयेत् । अवतीर्यमानामनुमन्त्रयेत्,—

ॐ इदं सलिलं पवित्रं कुरुष्व गृद्ध पूतोऽमृतः सन्तु नित्यम् ।

तारयन्ती भर्जनीर्गामिषिकं लोकालोकं नरते तीर्थं च ॥

पुष्पाये स्वयं समोऽधारम् उत्तीर्य—

ॐ आपो अस्मान् मातरः शुभयन्त्रित्यनया अपराजितायां
• दिशुत्यापयेत् ।

ॐ सूयवसाङ्गवती हि भूयां अथो वयं भगवन्तः स्यामः ।

अद्वि दणमसु विद्यादीनां पिव शुद्धमुदकमाचरन्ती ॥

हिङ्गृतं चेत्— ॐ हिङ्गुष्वती वसुमती वसूनामिति ।

सचेलकण्ठां काञ्चनशृङ्गौ वृषप्रजां रौप्यसुरां ताम्रपृष्ठां
काश्योपदोष्ठां विप्राय दद्यादितरां वा । यथाशक्ति दक्षिणा च । तत
उत्सर्गं कुर्यात् ।

देवा मनुष्याश्च ग्रीयन्तामिति यद्योत्सृजेदिति श्रौतकः । ब्राह्म-
णान् भोजयित्वा स्वस्वयनं वाचयेदिति ।

वापीकूपतडागयज्ञमित्यनेन,—

उत्सवानन्दसन्तानैः यज्ञोद्वाहादिमङ्गले ।

इति मत्स्यपुराणवचनात् वृद्धिश्राद्धमत्र दर्शितम् ।

एतेन वरुणप्रतिमास्थापनाभावात् प्रतिष्ठापदानभिधेये जला-
ग्रथोत्सर्गमात्रे कथं वृद्धिश्राद्धमिति भ्रमो निरस्तः ।

• वारुण चरुमिति यदेनेति शेषः वारुणं यवमयं स्थालीपाकं
अपचित्वेति कात्यायनपरिशिष्टैकवाक्यात् । आज्यभागान्तमिति
आज्यभागान्तं कर्म कृत्वा समुद्रज्येष्ठा इत्यादिसूत्रे यावत्त्यञ्चत्तासां
प्रत्यूचं आज्याहुतीर्गुह्यवादित्यर्थः ।

तत्र,—

समुद्रज्येष्ठा सलिलस्थेति प्रथमा षट्क ।

इदमापः प्रवहतेति द्वितीया ।

आपोऽस्मान्मातर इति तृतीया ।

उरुं हि राजेति चतुर्थी ।

वरुणस्योत्तमन्नमषीति पञ्चमी ।

यासां राजेति षष्ठीति ।

ततो हविषाव्याहृतीर्जुङ्गयादिति । तत आव्यहोमानन्तर-
मष्टाभिर्वंक्ष्यमाणश्चग्निरहंविषा पूर्वमपितथवचरुणापि जुङ्गया-
दित्यर्थः ।

न च हविःपदेनार्चं हतमुच्यते अनन्तरौक्ताव्याहृतीर्जुङ्गयादि-
त्यनेनैव प्राप्तौ ततो हविषेति वैद्यर्यापत्तेः प्राक्अपितचरो-
र्होमानन्तरानभिधानादनियुज्यमानत्वापत्तेः ।

अष्टौ चक्षो विष्टणोति । तत्वायामीत्यादि ।

त्वमोऽग्ने । मत्वमोऽग्ने । इमं मे वरुणम् । तत्वायामि । ये ते
प्रतन् । अयाद्याग्ने । उदुत्तमं । उरुं हि राजा । इत्यष्टौ ।

इति कात्यायनसूत्रोक्तेषु अष्टवरुणहोमेषु याज्ञतत्वायामीत्यादयः
पञ्च ऋचस्थाः प्रथमं होतव्याः ।

यथा—

ॐ तत्वायामीति । ॐ ये ते प्रतमिति । ॐ अयाद्याग्ने इति ।
ॐ उदुत्तममिति । ॐ उरुं हि राजेति । पञ्च ।

ततः—

ॐ मयोऽग्ने इति । ॐ मत्वमोऽग्ने इति द्वे ।
पश्चात् इमं मे वरुणमिति मिश्रित्वा अष्टौ ।

ॐ अग्नये स्विष्टिकृते स्वाहेति नवमं जुहुयादित्यर्थः ।

तत्र नवाहुतिषु हेतुमाह नव वै प्राणा इति ।

वै त्वयं प्रसिद्धौ देहे नवकिङ्कप्रसारित्वास्तव प्राणवायवो भवन्ति तेन नवप्राणा आप एव अङ्गिस्तरपणेन प्राणानां स्थितिमत्त्वादित्यर्थः । एतेन नवसंख्याभिधानेन होमान्तरयुदासः कृतः सर्वहोमान्तविहितस्य स्विष्टिकृद्गोमस्य नवमत्वाभिधानाच्च ।

मार्जनान्त इति ।

अथ आपस्तु द्रुपदा आपोहिषाघमर्पणम् ।

एतैरब्दैवतैर्मन्त्रैर्मार्जनं समुदाहृतम् ॥

इति वचनोक्ताभिर्ह्यग्निः कुशैर्जम्बविन्दुप्रक्षेपरूपमार्जनं तच्च एवकर्तृकं यजमानकर्माकम् ।

धेनुरच पुंवत्सा वृषप्रजेत्यगतोऽभिधानात् । यद्यप्यथ वरुणप्रतिमा-
स्थापनानभिधानात् अलाशुद्धिर्नाभिहिता तथापि इदं बलिष्ठं पवित्रं कुरुष्वेति सूचोक्तमन्त्रलिङ्गात् धेनुसन्तरणेनैव अलाशुद्धि-
र्ज्ञातव्या । स्वयं यजमानोऽप्यारब्धो गुरुष्वेत्यर्थः । आपोऽस्मान्मातर इति मन्त्रेण अलाशयमुत्तौर्ग्यं इत्यन्वयः । अपराजितायामैशान्यां दिशि सूयवसादिति मन्त्रेण धेनुमुत्थापयेदित्यन्वयः ।

कूपे तु गोसन्तरणं नास्ति अयोग्यत्वात् किन्तु तत्समीपे तां भ्रामयित्वा मन्त्रेणभिमन्त्रणं कार्यम् ।

हिरतश्चेदिति यदि सा धेनुर्हि कुरुते तदा यजमानः प्राय-
श्चित्तरूपतया हिं कृण्वतीति मन्त्रं जपेदित्यर्थः । सामगाय विप्राय तां दद्यात् ।

अथाश्राये । उदुत्तमं । उरुं हि राजा । वरुणस्योत्तमममसि ।
अग्नेरनौकमिति दशच्च ।

स्वास्तीपाकस्य जुहोति—ॐ नमो वरुणाय स्वाहा यज्ञाय स्वाहा ।
उपाय स्वाहा भीमाय स्वाहा शतक्रतवे स्वाहा स्वर्गाय स्वाहेति
‘स्त्रिष्टुतं यथोक्तञ्च वासोयुगं धेतुर्दक्षिणेति ।

प्रतिष्ठापनं सविधिकोत्सर्जनमित्यर्थः । प्रतिष्ठापनमित्यभि-
धानात् तद्वर्षद्विआहुमन् दर्शितम् । आपूर्यमाणपत्रे शुक्लपत्रे
सुव्याह्रे शृङ्गास्तादिदोपरहितदिने । गुणान्विते अदुष्टे तिथ्यादि-
चित्ते आहुणमित्यनेन वरुणनाम्ना ग्रहणनिर्वपणप्रोक्षणानि कृत्वा
वरुणमन्त्रेणाभिमन्त्रणं कार्यमित्युक्तं । स्वास्तीपाकं अपयित्वा ग्रहान्
दिग्देशान् वरुणञ्च स्थापयित्वा आन्ध्रभागाविद्धेति क्वाभिधानात्
पर्युषणात् परमाज्यभागहोमात् प्राक् ग्रहादीनां स्थापनमवगम्यते
स्थापनस्य च पूजाङ्गत्वात् प्रधानभूतपूजाचिह्नते तत आधाराज्य-
भागौ कृत्वा आज्येन दशाङ्गतीक्ष्णता च षडाङ्गतीः स्त्रिष्टुतञ्च
गुडयादित्यर्थः ।

अत्र च बहुषगृह्यात् होममात्रे विशेषः । यथोक्तञ्चेति प्रति-
ष्ठापनं व्याख्यास्याम इत्यनेन प्रतिज्ञातं सविधिजलाशयोत्सर्जनं
कुप्यादित्यर्थः । विधिस्तु मार्जनान्ते धेनुं तारवेदिन्यादिना प्रागुक्त-
बहुषगृह्यपरिशिष्टसूचोक्तो ‘पाद्मः स च मार्जनधेनुवतारणकृत-
जलशुद्धिप्रसङ्गो जलाशयोत्सर्गः । ततस्तद्वहिणा वासोयुगं धेतुञ्च
द्वेयेत्यर्थः ।

तदय कात्यायनपरिशिष्टोक्तवारुणकल्पप्रयोग ।

तत्र प्रथम जलाशयस्य पश्चिमदिशि कूपे दशहस्त वाया
 * द्वादशहस्त पुष्करिण्यां चतुर्दशहस्त तडागे षोडशहस्त मण्डप कृत्वा
 तन्मध्ये अर्द्धभागेन चतुरस्रा वेदीं तदष्टागोष्ठीतां कृत्वा—

पश्चिमदिशि हस्तमात्र चतुरस्रमुत्थं यथाविधि कुर्यात् ।

यूपश्च चतुरस्रमष्टास्र वर्तुल वा खदिरादियश्चियवृक्षज मूले
 कणाकार कूपे दशहस्त वाया पञ्चदशहस्त पुष्करिण्या विग्रतिहस्त
 तडागे पञ्चविग्रतिहस्त अतिगम्भीरविस्तारयुक्ते तु यथाशोभ
 कुर्यात् । ध्वजवृक्षश्च यथाशोभ शुक्लपताकाश्च लौहचक्र योडशा-
 वृक्षमष्टास्र मध्ये नरसिंहमूर्त्त्यन्वित कुर्यात् ।

तत शुद्धकाष्ठे शुभदिने निर्वर्त्तितनित्यकृत्यो यजमान
 मातृपूजा-वसुधारादान-वृद्धिआहुतानि कृत्वा खस्ति वाच्य सकल्प
 कुर्यात् ।

अथेत्यादि असुकगोचोऽसुकग्रन्थाह चतुरर्णवान्तमहौदान-
 पञ्चसमफल-दिव्यकामममन्वितवरुणलोकप्राप्तिकामो वावणविधिना
 जलाशयोत्सर्गकर्म करिष्ये । इति सकल्प्य ब्राह्मणवयमुदद्मुख-
 मुपवेश्य गन्धपुण्यादिभिरभ्यर्च्य—

पुण्याह भवन्तो ब्रुवन्त्विति प्रार्थयेत् ।

ते च ॐ पुण्याहमिति ब्रूयु । तत खस्ति भवन्तो ब्रुवन्त्विति
 प्रार्थयेत् ते च खस्तौति चिर्ब्रूयु । तत अद्भि भवन्तो ब्रुवन्त्विति
 प्रार्थयेत् ते च अद्भ्यतामिति चिर्ब्रूयु ।

यथा मत्स्यपुराणे,—

सामगाय तु सा देवा ब्राह्मणाय विश्राम्यते । इति ।

इतरां वेति केवलमनलद्रुतामशक्तौ दद्यादित्यर्थः । तत इति ।

उत्सर्गं जलाशयस्येत्यर्थः । स चोत्सर्गः सर्वभूतोद्देश्यक एव ।

भोजयित्वा दिक्षान् सम्यक् तोयमुत्सर्जयेत्ततः ।

सर्वभूतान् समुद्दिश्य इति वाचं समुच्चरेत् ॥

आब्रह्मस्तम्भपर्यन्तं ये केचित् सखिलार्थिनः ।

ते हस्तिमुपगच्छन्तु तडागस्येन वारिणा ॥

इति वृषग्रीर्षवचनात् ।

यद्यपि वारुणविधौ फलं नोक्तं तथापि काम्यत्वेन फलाकाङ्क्षाया विश्रजिज्ञायादश्रुतस्वर्गकल्पने गौरवात् नन्दिपुराणादौ श्रुतमेव फलं याच्यम् ।

यथा नन्दिपुराणे,—

यो वापीमग्निमाह्वेण विधिवत् प्रतिपादयेत् ।

कोषेषूदकसंस्थांस्तु समुद्रानर्ह्य भक्तितः ॥

चतुरस्रचतुरर्णान्ता तेन दत्ता मही भवेत् ।

स याति वारुणं लोकं दिव्यकामसमन्वितम् ॥

जलाशयकोषेषु जलसंस्थांश्चतुरः समुद्रानर्ह्ययित्वा अग्निमाह्वेण कुण्डस्थापिताग्निहोमेन विधिवत् वारुणादिविधिना यः प्रतिपादयेत् स चतुरर्णवान्तमहीदानफलं लभते दिव्यकामसमन्वितवरुणलोकाय यातीत्यर्थः । चतुरर्णान्तेति वसोप आर्यः । एतच्च फलदयं समुचितं ॥ ॥ पृथक् । तेनेति स यातीत्येककर्तृकनिर्देशात् ।

इत्यञ्च चतुरर्णवान्तमहीदानफलसमफल-दित्यकामसमन्वित
वरुणलोकप्राप्तिकाम इति वाक्यं । एवमुत्सृज्य देवा मनुष्याश्च प्रीयन्तां
यद्योत्सृजेत् सोऽपि प्रीयतामिति वदेत् । अथञ्च प्राधान्येन निर्देशः ।
इयगौर्ध्वं सर्वभूतान् समुद्दिश्येति सामान्यतोऽभिधानात् सामान्या-
भिप्राय एव न्यायः ।

अन्ये तु- यद्योत्सृजेत् सोऽनेन वाक्येन उत्सृजेदिति व्याचक्षते ।
इति ग्रीक इति आहेति शेषः । ब्राह्मणान् भोजयित्वेति कर्मा-
न्ते ब्राह्मणभोजनमुक्तं स्वस्थयनं स्वस्थस्त्विति पुण्याहमस्त्विति अद्वि-
रस्त्विति च जयं ब्राह्मणान् वाचयेत् ।

ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्ष्या पुण्याहं वाचयेत्ततः ।

इति आयर्ष्यपरिशिष्टवचनात् ।

अग्वेदिनामेवायं विधिः बहुष्यद्योक्तत्वात् यजुर्वेदिनान्तु
कात्यायनपरिशिष्टोक्तविधिरेव स्वयद्योक्तत्वात् । सामगानामपि
स्वयद्ये विशेषानभिधानात् आकाङ्क्षितत्वाच्च स्वयद्योक्तसमानतन्त्र-
त्वेन कात्यायनपरिशिष्टोक्त एव विधिः ।

कात्यायनपरिशिष्टं यथा,—

अथातो वापीकूपतडागपुष्करिणीनां प्रतिष्ठापनं व्याख्यास्यामः,
उदगयने आपूर्यमाणपत्रे पुण्याहे तिथिकरणे नक्षत्रे च गुणान्विते
वारुणं यवमयं ख्यालीपाकं अपयित्वा नवग्रहान् दिग्देवान् वरुणञ्च
स्थापयित्वा अन्यभागाविद्धा आव्याडतीर्जुहोति ।

तन्नोऽग्ने । सतन्नोऽग्ने । इमं मे वरुणम् । तत्पायामि । ये ते
यतम् ।

तत आचार्यं ब्रह्माणं सदृशञ्च आसन-पाद्यार्घ्याचमनीय-मधुपर्क-
वासोयुगाक्षद्वारैर्हणुयात् ।

ततो गुरुः पञ्चगव्यं साधयित्वाभिमन्त्र्य कुप्रचयेण मण्डपं ,
वेदींश्च—

ॐ वेद्या वेदी समायते वर्हिषा वर्हिरिन्द्रियम् ।

यूपेन यूप आरोष्यते प्रणीतोऽग्निरग्निना ॥

इति मन्त्रेण संरोक्ष्य श्रेयपञ्चगव्यं वाण्यादौ प्रक्षेपार्थमवस्थापयेत् ।

ततो वेद्यां पञ्चवर्णरजोभिः सर्वतोभद्रमण्डलं लिखेत् । तत्र,—

• गणेशं विघ्ननाम्नाय पूजयित्वा हरिं यजेत् ।

विष्णुं यो नार्चयेदादौ तत्कर्म विफलं भवेत् ॥

इति वचनात्, वेद्यामेकस्मिन् घटे गणेशप्रभृच्छा अपरघटे
विष्णुमभ्यर्चयेत् ।

ततः कुण्डसंस्कारं कुर्यात् ।

रौ अस्ताय फडिति प्रोक्ष्यं तेनैव दर्भैस्तृप्तं छमिति पुन-
रभ्युक्ष्यं कृत्वा पञ्चगव्येनाभिविध्य,—

ॐ एष वः कुरवो राजैश्वरः पञ्चाला राजा ।

सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा ।

इति मन्त्रेण कुशान् गृहीत्वा ।

ॐ यदेवा देवदेवः देवा मस्यलमा वयम् ।

अग्निमां तन्मादेनसो विद्यान् सुखलंहमः ॥

इति मन्त्रेण मार्जनरूपं परिधमूहनं कृत्वा,—

ॐ मानभोके तनये मान आयुषि मानो

गोषु मानो अथेपु रौरिपः ।

मानो वीरान् रुद्रभामिनोवधी

• हविशन्तः सदमिता हवामहे ॥

इति मन्त्रेण गोमयेनोपलिप्य

ॐ तां वृषेध्विन्द्र सत्यतिं नवस्वां काष्ठास्त्र्यतः ।

इति कुशमूलेनोत्तराद्यामेकविंशत्यङ्गुलप्रमाणां रेखां कृत्वा तदु-
परि द्वादशाङ्गुलप्रमाणं सप्तसप्ताङ्गुलान्तरितं प्रागयं ब्रह्मरुद्रेन्द्रदेव-
ताकं रेखाचयं कृत्वा ।

ॐ सदस्यनिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य कान्यं खनिं मेधामयाग्निष्ठान् ।

इति मन्त्रेण रोखोत्कीर्णमृत्तिकासुदृढ्य उत्तरस्यां दिशि
प्रक्षिपेत् ।

ॐ अथो अजस्य कीञ्जालमुपहृतो गृहेषु नः ।

खेमाय वः शान्धै प्रपद्ये शिवं शम्भं शंभोः शंभोः ।

इति मन्त्रेण पञ्चगव्येनाभ्युक्ष्य ।

ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाङ्मयां पूष्णो वृक्षाभ्याम् ।

इति मन्त्रेण कुण्डे कुशानास्तीर्थ्य कांक्षपात्रेणाग्निमानौच—

ॐ ऋष्यादमग्निं प्रक्षिणोमि दूरं यमराज्यं गच्छतु रिप्रवाहः ।

इति मन्त्रेण ज्वलदग्निमेक दक्षिणस्यां दिशि त्यक्त्वा रं अग्नये

नम इति समुज्ज्य जानुद्वयं भूमौ पातयित्वा—

ॐ इहैवायमितरो जातवेदा देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन् ।

इति मन्त्रेण कुण्डलोपरि त्रिः परिभ्राम्य—

ॐ भूर्भुवः स्वरिति मन्त्रेणात्मनोऽभिमुखं कृत्वा अग्निं स्थापयेत् ।

ॐ चित् पिङ्गस हन हन दह दह पच पच सर्वज्ञाज्ञापय
स्वाहा । इति मन्त्रेणाग्निं प्रज्वालयेत् ।

ॐ इहैदधि मय्योदतस्तिष्ठाम्यस्य सदन आमीद ।

इति दक्षिणावर्त्तनावच्छिन्नधारया गत्वा दक्षिणदिशि आसने
प्रागपकुशामासीर्य्यं ।

ॐ निरुप्तः पाश्चादतस्तेन वयं द्विष्टः ।

इति मन्त्रेण वामहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां कुशमेकं निरस्य ।

ॐ इदमहम् दृष्टस्यते मदग्नि मौदग्नि ।

प्रसूतो देवेन सवित्रा तदग्नये प्रव्रवीमि ।

तदायवे तत् पृथिव्यै ।

इति मन्त्रेण कुशोपरि ब्राह्मणमुत्तरासुखमुपवेश्य,—

ॐ आब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसो जायतामाराधे राजन्यः ।

शूर इत्यथोतिव्याधीमहारथो जायताम् ।

इति मन्त्रेणाभिमन्त्र्य समूह्य च ब्राह्मणाभावे कुशमयं ब्राह्मणं
संस्थाप्य तेनैव पया प्रत्यागच्छेत् ।

उत्तरे जलपूर्णे चमपादिपात्रे प्रणीतासज्जकमापोहिष्ठेतिमन्त्रेण
स्थापयित्वा,—

ॐ देवस्य स्वा सवितुः प्रभवेऽश्विनो वाङ्मन्या पूषो वृक्षाभ्याम् ।

इति मन्त्रेण षोडशभिर्दंष्ट्राभिर्वा दर्भैरीशानादितोऽप्येण मूल-
माष्ठादयम् चतुर्दिक्षु द्वितीयमेघमलोपरि परिसरेत् ।

तत उत्तरे पश्चिमान्तात् प्रागन्तं यावत् कुशोपरि होमद्रव्या-
भादनं पविष्वेदनाम्नयो दग्धाः पविषे दे प्रोषणीपाचमाष्यस्यामी

रहस्याक्षौ समार्जनकुशाः षट् उपयमनकुशाः पञ्च समिधः सुक्-
सुवौ आन्यं दुग्धं यवतण्डुलाः ब्रह्मदक्षिणा ।

ॐ पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ “इति मन्त्रेण पवित्रच्छेदनदर्भैः प्रादेश-
प्रमाणं पवित्रं कृत्वा “ॐ विष्णोर्मनसा पूते स्तः” इत्यभ्युक्ष्य प्रोक्षणी-
पात्रे पवित्रं स्थापयित्वा प्रणीताजलेन प्रोक्षणीं पूरयित्वा वामहस्ते
प्रोक्षणीं स्थापयित्वा तत् पवित्रं दक्षिणाङ्गुष्ठानामिकाभ्यां धृत्वा
तज्जलोत्तोलनरूपमुत्पन्नं कृत्वा पवित्रं तत्र स्थापयित्वा तज्जलेन
सर्वाणि द्रव्याणि प्रोक्ष्य असञ्चरे स्थाने प्रोक्षणीं तदुत्तरे प्रणीताञ्च
स्थापयेत् । आन्यवहस्याक्षौ प्रोक्ष्य आन्यस्थान्द्रामाज्यं निक्षिप्याग्रा-
वधिश्रयेत् ।

वहणाय त्वा जुष्टं गृह्णामि वहणाय त्वा जुष्टं निर्वपामि
वहणाय त्वा जुष्टं प्रोक्षामि इति पञ्चां यवतण्डुलमुष्टीनां वहण-
निर्वपणप्रोक्षणानि कृत्वा ॐ अग्नये स्निष्टिष्ठते त्वा जुष्टं गृह्णामी-
त्यादिना स्निष्टिष्ठतय ग्रहणादीनि कृत्वा ।

ॐ वहणस्योत्तमन्नमसि वहणस्य स्कन्धसर्जनीस्यो वहणस्य जत-
सदन्यासि वहणस्य जतसदनमसि वहणस्य जतसदनोमासौद ।

इति मन्त्रेणाभिमन्त्र्य वारद्वयं प्रक्षाल्य वहस्याक्षौ दुग्धे
निक्षिप्याधिश्रयेत् ।

ततो दर्भयुगलं सन्दीप्य चाज्यस्य शरोष्ठ दक्षिणावर्तन चिः
परिभ्रास्य दर्भञ्च तत्रैवाग्नौ क्षिपेत् । सुक्सुवावधौमुधौ कृत्वा वारद्वयं
प्रताप्य कुप्रेरग्रामूलपर्यन्तं सङ्कल्य प्रणीतोदकेनाभ्युक्ष्य पुनः प्रताप्य
समार्जनकुशान्द्रौ प्रक्षिप्य कुप्रेपरि सुक्सुवौ स्थापयेत् ।

सुखिचं चं शाला चरै हतमुवं दत्वा आन्यं चरुसोदासयेत् ।
 प्रोक्षणीपाचस्यपविचं घामहस्ताद्गुष्ठानामिकाभ्यां मूले गृहीत्वा
 तदुपरिस्थित दक्षिणहस्ताद्गुष्ठानामिकाभ्यां पविचायं गृहीत्वा,—

ॐ सवितुस्ता प्रसव उत्पुनाम्यक्षिद्रेण ।

पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः ।

इति एतौत्तोलनरूपमुत्पन्नं कृत्वा आन्यमवेचेत् । प्रोक्षणी-
 पाचजलघ्न—

ॐ सवितुर्वः प्रसव उत्पुनाम्यक्षिद्रेण ।

पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः । इति ।

तथैवोत्पूय तथैव तत् पविचं स्थापयेत् ।

उपधमनकुशात् घामहस्तो कृत्वा उत्तिष्ठन् प्रक्षापतिं भगवा
 ध्यात्वा तुष्णीं पञ्च समिधो हुत्वा उपविश्य दक्षिणजानु भूमौ
 पातयित्वा प्रोक्षणाः सपवित्रेण जलेन दक्षिणादितः पर्युचेत् ।

अदिते अनुमन्यस्त्रेति प्रागर्षा जलधारां दक्षिणस्यां दद्यात् ।

अनुमते अनुमन्यस्त्रेति पश्चिमे उत्तराश्वाम् ।

चरुस्तथानुमन्यस्त्रेति उत्तरे प्रागर्षां दद्यात् ।

ॐ देव सवितः प्रसव धर्ष प्रसव यज्ञपतिं भगाय दिव्यो गन्धर्वः ।

केतपूः केतघ्नः पुनातु वाचस्पतिवाचं नः सुदत्त ।

इति मन्त्रेण ईगानादितदन्तं दक्षिणावर्त्तनं पर्युचेत् । तत्
 पविचं प्रक्षीतायां निधाय प्रोक्षणीपाचं संयत्तार्चमग्नौक्षरे स्थापयेत् ।

तत एकमिहन् घटे नवग्रहान् अपरघटे इन्द्रादिलोकपालान्
 अश्विनं मरुतोभद्रमण्डले कुक्षौ वा वरुणं वपरिवारमर्चयेत् ॥

तत्र भूतशुद्धिं प्राणायामं मातृकान्यासश्च कृत्वा वा वीं तूं वैं
वैं वः इति कराग्रन्यासौ कृत्वा आधारश्रृङ्गादिचन्द्रमण्डलान्तं
पीठन्यासं कुर्यात् ।

ततो विचिन्तयेद्देवं वरुणं परमेश्वरम् ।

प्रशान्तवदनं सौम्यं क्षिप्तकुण्डेन्दुसन्निभम् ॥

लावण्यामृतधाराभिस्तपयन्तमिव प्रजाः ।

राजहंससमारूढं पाशस्थधकरं शुभम् ॥

पुष्कराक्षैः सुतैः शर्भैः समन्तात् परिवारितम् ॥

गौर्या कान्ध्या चानुगतं नदीभिः परिवारितम् ।

नागैर्धादोगणैर्धूम्रं मञ्ज्वाणमिव चापरम् ॥

एवं ध्यात्वा अर्घ्यस्थापनं कुर्यात् । पादमाधमनीपपाञ्च
स्थापयेत् ।

ततो मण्डले,—

आधारश्रृङ्गये नमः कूर्माय अनन्ताय इषिये सुमेरवे रज-
मण्डपाय कल्पवृक्षाय रजवेदिकायै ।

अम्यादिकोणेषु,—

धर्माय ज्ञानाय वैराग्याय ऐश्वर्याय ।

पूर्वादिदिक्षु,—

अधर्माय अज्ञानाय अवैराग्याय अऐश्वर्याय ।

मध्ये-त्रेपाय पद्माय नमः शक्तिमण्डपाय चं सूर्यमण्डलाय
चं योगमण्डलाय नमः ।

इति समूह्य पूर्वोक्तं वरुणं विनादिन्या त्रेकोट्यं वरुणाया-

पुटेन पुष्पाञ्जलिना मण्डले स्थापयेत् । ॐ वरुणस्येति मन्त्रेण
 साक्षिधं कल्पयित्वा षड्ब्रह्मनामं विधाय भगवन् श्रीवरुण इहा-
 गच्छागच्छ तिष्ठ तिष्ठ सन्निहितो भव सन्निरुद्धो भवेत्यावाह्य मूल-
 मन्त्रेण पुष्पाञ्जलिं दत्वा भगवन् स्वागतं ते इति पृच्छेत् ।

ॐ वौमिति मन्त्रेण श्रीवरुणाय नम इत्यन्तेन आसनं दत्वा
 पद्मपद्माभाकदूर्वापराजिताकुशाद्यसहितं पाद्यं यवसिद्धार्यगन्धाद्यत-
 तिलपुष्पकुशाद्यदूर्वासहितमष्टाङ्गार्घ्यं जातीश्ववह्नकक्षोलमिश्रमाच-
 मनीयं दधिमधुश्नैर्मधुपर्कं तथैव पुनराचमनीयं स्नानजलं वस्त्र-
 माभरणं यज्ञोपवीतं चन्दनकर्पूरकालागुरुभिर्मन्त्रं पुष्पं माण्डव्य
 धूपदीपनैवेद्याचमनीयतामूलानि च दद्यात् ततः पुष्पाञ्जलिं दत्वा
 मूलमन्त्रेण चक्ष्रातपं दद्यात् ।

ॐ गौर्यै नमः ॐ कान्त्यै नम इति पद्मोदयं पञ्चोपचारैः पूज-
 यित्वा अष्टौ नागान् पूजयेत् ।

चनन्ताय वासुक्ये पद्माय महापद्माय तक्षकाय कुलिकाय
 कर्कटाय शङ्खाय नमः ।

ततो नदीभ्यः कूर्माय मकराय मत्स्याय दुण्डुभाय क्लीराय
 मण्डूकाय शिशुमाराय समुद्रेभ्यो नम इति परिवारान् पूजयेत् ।

ततो धूपे वरुणमावाह्य ॐ वरुणस्येति मन्त्रेणाभिमन्त्र्य पञ्चोप-
 चारैरभ्यर्च्य पुष्पमाच्छादयेत् ।

तत चाधाराव्यभागौ च जुहुयात् ।

ॐ भजापतये स्वाहा ॐ इन्द्राय स्वाहा इत्याधारौ ।

तपाव्यभागौ ॐ अग्नये स्वाहा ॐ सोमाय स्वाहा ।

इति कृत्वा महाव्याहृतिहोमश्च कृत्वा दशाव्याहृतीर्जुहोति ।

ॐ त्वष्ट्राग्ने वरुणस्य विद्वान्

देवस्य हेतो अवयामिसीषाः ।

यजिष्ठो वज्रितमः शोशधानो

विधाद्वेषांसि प्रमुमुग्धधम् स्नाहा ॥

इदं वरुणाय एवमुत्तरचापि सर्व्वच ।

ॐ सत्वज्ञो अग्ने वमो भवोती मेदिष्ठो अस्या उपमो युष्टौ अवयस्यनो

वरुणं रराणो मीहिन्द्रङ्गीकं सुहवो न एधि स्नाहा ।

ॐ- इमं मे वरुणमुधी हवमद्याच मृडय । •

तामव स्युराचके स्नाहा ॥

ॐ- तत्वायामि मध्याणा वन्दमानस्तदाग्रास्ते यजमानो हविर्भिः ।

अहेङ्मानो वरुणेहवोऽप्युह्यं समान आयुः प्रमोषीः स्नाहा ॥

ॐ- ये ते शतं वरुण ये सहस्रं यजिष्ठाः पाशा वितता महान्तः ।

तेभिर्नोऽयं सवितोत विष्णुर्विभे मुञ्चन्तु महतः स्नाहाः स्नाहा ॥

ॐ- अयाद्याग्ने अन्नभिग्रक्षिपाद्य सन्धमिममया अमि ।

अयानो यज्ञं वहास्यानो धेहि मेयज्ञं स्वाहा ॥

ॐ- उदुत्तमं वरुणपाशमस्तदवाधर्मं विमथ्यमं अयाय ।

अथावयमादित्यमते तत्रानागमीऽदितये कामः स्नाहा ॥

ॐ- उहं हि राजा वरुणद्यकार सूर्याय पन्थाममेतरा ।

अपदे पादाः प्रतिधातवेह कहतापयन्ता इदया विधयिन् ॥

ममो वरुणाधिष्ठितो वरुणस्य पाशः स्नाहा ।

ॐ- वरुणस्तोतममममि वरुणस्य मन्त्रमममनीषा ।

वरुणस्य षडतसदन्यसि वरुणस्य षडतसदनमसि

वरुणस्य षडतसदनीमासीद् स्वाहा ।

ॐ अग्नेरनीकमप आविवेशापां नपात् प्रतिरक्षस्वसूर्यम् ।

दमे दमे ममिधं यच्छग्रे प्रतिते जिह्वा दृतमुक्षरण्यत् स्वाहा ॥

एवं वरुणोद्देशेन दद्याज्याहुतीहुत्वा वरुणोक्तं कुर्यात् । अथ
वारुणं क्षाक्षीपाकमित्यभिधानात् वरुणोद्देशेन युक्तं यज्ञाहुतीहुत-
यात् ।

ॐ नमो वरुणाय स्वाहा इदं वरुणाय । एवमुत्तरचापि सर्व्वम् ।

ॐ यज्ञाय स्वाहा ॐ उषाय स्वाहा ॐ भीमाय स्वाहा ॐ अतक-
तवे स्वाहा ॐ भर्गाय स्वाहा ।

तत आण्वचरभ्यां- ॐ अग्नये स्निष्टिष्ठते स्वाहा । इदमग्नये
स्निष्टिष्ठते । ततः पुनर्महाय्याहतिशोमं कृत्वा ॐ प्रजापतये स्वाहा
इदं प्रजापतये इति कृत्वा ब्रह्मणे काश्चनदक्षिणां दद्यात् । ततो
धूपमारोपयेत् ।

यथा इयशीर्षे,—

ततो निवेशयेधूपं खदिरादिभुङ्गवम् ।

जलमधोऽपवा वागमण्डपकाजिरे गृहः ॥

धूपमस्तेति मन्त्रेण क्षाय्य वस्त्रेण वेष्टयेत् ।

वैजयन्तीं चित्तां रम्यां धूपोपरि निवेशयेत् ।

गन्धादिभिः पुजयित्वा चक्रं मूर्धनि विन्यसेत् ॥

मन्त्रो यथा,—

ॐ धूपप्रस्फा दत ये धूपवाहायवासं ये अश्वधूपाय तक्षति ।

ये चार्च्यते पञ्चमं सम्भवन्त्युतो तेषामभिपूजितं दृष्टुम् ॥

ततस्तूतपवाष्टके अनन्ताष्टनागनामानि भित्तिना घटाभ्यन्तरे
• भित्तिष्व अनन्ताष्टनागेभ्यो नम इति सम्पूज्य तन्मादेकं तूतप-
वाष्टक्य यस्य नामपञ्चमुत्तिष्ठति तं भाग्यष्टाधावाद्य गन्धादिभिः
पूजयित्वा असुक्तनागराज त्वमिमं जलाशयं रच इति वदेत् ।

ततो गुरुः भोदकचिन्दुभियंजमानं मार्जयेत् ।

गुरु आपो धनन्याः शमनः सन्त नूपाः ।

गुरुः समुद्रिया आप शमनः सन्त नूपाः ॥

ॐ द्रुपदादिव सुमूषानः स्त्रियः घातो मसादिव । •

तूत पवित्रेणैवाव्यमापः शुभ्यन्तु मेनवः ॥

तत आपोहिष्ठादि अकृषयेत् । तत अतश्च मत्पश्येत्यनेन
अपमर्षणेन मार्जयित्वा धेतुं नैर्घतकोले अवतारयेत् ।

अवतीर्यमाणस्य तां—

इहं ममिहं पवित्रं कुद्वयं गुरुः पुतो गुरुः सन्तु मितम् ।

तारवन्ती मर्मतीर्षाभिविकं लोकाकोकं तरते तीर्यते च ॥

इति मन्त्रेणानुमन्त्रयेत् ।

पञ्चमानोऽपि तत्पुष्पापलप्यो गुरुणा वनारम्भः ।

ॐ आपोऽस्मात्मातरः शुभ्यन्तु इत्येव नो पुनपु पुनन्तु ।

विषं हि रिषं मयस्मि देवी हृदिताम्ब शुचिमापुन एमि ॥

इति मन्त्रं पठन् पीडायां दिशि उत्तीर्य तत्पुष्पं गुरुं विभाव्य

पामा हृत्पापयो धेतुपुष्पोद्वेगं पट् पितुम् वनार्म्भः—

येऽवान्धवा बान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः ।

ते दक्षिमखिला यान्तु ये चास्त्रत्तोयकाङ्क्षिणः ॥

ॐ नरकेषु समक्षेषु यातनासु च संस्थिताः ।

देवामाष्यायनाद्यैतदीयते सलिलं मया ॥

इति पठन् गलाम्रलिदयं दद्यात् । कूपे तु गोवत्तारणं नास्ति
अयोग्यत्वात् किन्तु समीपे गोभ्रामणं कार्यम् । स्नानं तर्पणञ्च तत्र
नास्ति ।

यथा ह्यशीर्षे,—

ततो निमज्जयेत्तत्र तडागे कारकः श्रुतिः ।

कूपोदके तु न ज्ञायात् पुष्करिण्यां निमज्जयेत् ॥

तत,—

ॐ-सूचवृषात् भगवती हि भूया अथो वयं भगवन्तः स्यामः ।

अद्वि दणमसु विशादीनां पिव शङ्खमुदकमावरन्ती ।

इति मन्त्रेण ऐशान्यां दिशि गामुत्थापयेत् ।

उत्थापयामासा यदि हिङ्करोति तदा तद्दोषप्रशमनाय

ॐ-हिङ्करोतौ वसुमती वसूनां वसुमिच्छन्तौ सममाभ्यागात् ।

दुहामग्निभ्यां पयोऽग्ने मा वर्द्धतां महते सौभगाय ॥

इति मन्त्रं पठेत् ।

ततो वस्त्रान्तरं परिधायाचम्य सचेष्टकण्ठां काञ्चनशृङ्गीं वृष-
प्रजां रौण्यसुरां ताक्षशृङ्गां कांस्योपदोहां धेनुमशक्तौ केवलां वा
सामग्राद्याणाय दद्यात् ।

ॐ धेनवे नमः ॐ रुद्राय नमः ॐ एतत्सम्यग्दानमाद्याणाय

नम इति गन्धपुष्पादिभिरभ्यर्च्य इमां धेनु ते ददानीति
 ब्राह्मणहस्ते जलं दद्यात् ददस्वेति तेनोक्ते धेनुमभ्युक्ष्य कुशतिकज-
 • लान्यादाय ॐ अघेत्यादि एतज्जलाशययोत्सर्गकर्षाणि इमां धेनुं
 सचेलकण्ठां काञ्चनगृह्णीं रौप्यसुरां वृषप्रजां तावष्टां कांस्थोप-
 दोहामर्चितां रुद्रदेवतां अमुकगोत्रायामुक्तशर्षणे सामगब्राह्मणाय
 तंभ्यमहं सम्यददे । इत्युत्सृज्य ब्राह्मणहस्ते सपुच्छं कुशचयजलं दद्यात् ।
 • काञ्चनगृह्णाद्यमन्यत्रौ सचेलकण्ठामिमां धेनुमिति प्रयोगः । ततः
 सामगो पद्मीता गायत्रीं ॐ क इदं कक्षा इदं इति काममृत्तिं पठेत् ।

ततो जलाशयस्याग्नेयादिकोणेषु जले चंयाक्रमं पूर्वादिममुद्र-
 चतुष्टयमावाह्य गन्धादिभिः सपूज्य भोज्यचयमुत्सृज्य ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा
 जलाशयपश्चिमदिशि जलममीपे उपविश्य ॐ जलाशयाय नमः,
 वरुणाय देवाय नमः, एतत्सम्प्रदानमर्घ्यभूतेभ्यो नमः । इति गन्धा-
 दिभिरभ्यर्च्य जलाशयं सवक्षं कृत्वा वामहस्तेन धृत्वा कुशचय-
 तिकजलान्यादाय,—

ॐ अघेत्यादि अमुकगोत्रोऽमुकशर्षाऽहं चतुरणंशान्तमहीदान-
 फलसमफलदिथकामसमन्वितवर्षलोकप्राप्तिकामयतु मेनवर्षिष्य
 वरुणादिदेवतमिमं जलाशयमर्चितं मर्घ्यभूतेभ्य उक्तुम् । कुशचय-
 जलं भूमौ लिपेत् ।

यथा ह्यग्नीर्वै—

भोजयिना दिजान् धम्यहं मोयमुक्तर्षेत्ततः ।

मर्घ्यभूतान् समुदिश्य इति वाचं समुचरेत् ॥

आजह्मन्मपयन्तं ये केचित् सत्तिलार्चिनः ।

ते दक्षिणमुपगच्छन्तु तद्भागस्थेन वारिणा ॥

इत्युच्चार्य देवा मनुष्याश्च प्रीथन्तां यक्षोन्मृजेत् भोऽपि वदेत् ।
अथ वाण्यादिषु तद्भागस्थेनेत्यथ नोदः कार्यः प्रज्ञातौ नोद इति
गीतमवचनात् किन्तु तद्भागपदमजहत्स्वार्थलक्षयया जलाशयपरम् ।

ततः ॐ अघेत्यादि असुकगोषोऽसुककर्माक्षं कृतैतज्जलाशयो-
त्सर्गकर्माणः प्रतिष्ठार्थं यवासोयुगधेनु काश्चनं वा दक्षिणामसुक-
गोषाद्यासुककर्माणे गुरवे तुभ्यं ब्राह्मणाय सम्यग्दे इति दक्षिणां
दद्यात् । ततो मूर्तिधराय काश्चनदक्षिणा देयः ।

इयमीर्षं,—आपोऽष्टेति तिसृभिः पद्मगन्धं विनिक्षिपेत् ।

तीर्थतोयं तथा पुष्ट्यं शान्तितोयं द्विजैः कृतम् ॥

गोकुलं पापयेत् पद्माक्षिजान् वेदविदस्ततः ।

ततः पूर्ववत् पर्युत्स्य पूर्णं दद्यात् ।

यथा कपिलपञ्चरात्रे—

कृत्वा तु मृदुनामाग्निमभ्यर्च्य प्रवतः पठेत् ।

महातेजाः महन्मार्चिर्ममदी वज्ररूपधृक् ।

मर्त्याग्निने सर्वगतपावकाय नमोऽस्तु ते ॥

मं रौद्र घोरकर्मा च घोरहा मं नमामि ते

विष्णुस्त्वं लोकपालोऽसि शान्तिमेष प्रयच्छ मे ॥

ततो एतेन क्षुद्रमापूर्य तदुपरि अधोमुखं भुवं कृत्वा अमुटा-
कारकराश्यां एतां चत्वार्य—

ॐ पूर्णं दर्वि परापत क्षुपूर्णं पुनरापत ।

वस्त्रेव विक्रीणावहा इषसूयं शतकतो स्त्राहा ॥

पुनस्तथैव एतं गृहीत्वा—

ॐ सप्त ते अग्ने समिध सप्तजिह्वाः सप्तर्षयः सप्तधामप्रियाणि ।

सप्तहोचाः सप्तधा त्वायजन्ति सप्तयोनीरापृणस्व एतेन स्त्राहा ॥

पुनस्तथैव एतं गृहीत्वा

ॐ पुनस्त्व दित्या रुद्रः वसवः समिन्धतां पुनर्ब्रह्माणो वसुमीदयज्ञैः ।

एतेन त्वं तनुं वरुंयस्व सत्याः सन्तु यजमानस्व कामाः स्त्राहा ।

इति पूर्णाहुतिं समाप्याग्निं विचर्जयेत् ।

ॐ समुद्रं गच्छ स्त्राहा ॐ देवं सवितारं गच्छ स्त्राहा अम-
रीच गच्छ स्त्राहा मित्रावरुणौ गच्छ स्त्राहा । अहोरात्रे गच्छ
स्त्राहा ऊर्न्दासि गच्छ स्त्राहा द्यावापृथिवी गच्छ स्त्राहा । सोमं
गच्छ स्त्राहा यज्ञं गच्छ स्त्राहा भभो दिव्यं गच्छ स्त्राहा अग्नि
वैशानरं गच्छ स्त्राहा । मनो मे हार्हिं यच्छ । इत्यग्निं विष्टुज्य

दिवनो धूमो गच्छत्वन्तरीक्षं न्योति ।

पृथिवीं भस्मना षण स्त्राहा ॥

इति पृथिवीं प्रीतजयेत् ।

ततो भोज्यानि यथाशक्ति ब्राह्मणेभ्यो दत्वा शस्त्रस्य पुण्याह-
मस्तु अद्भिरस्तु इति ब्राह्मणान् वाचयेत् ।

ॐ यज्ञेन यज्ञमिति पुजितदेवान् विष्टुष्य ग्रामदाग्रीष्मादौ
कुप्यात् ।

इति कात्यायनपरिशिष्टोक्तश्राद्धविधिः समाप्तः ॥

अथ सेत्वारामादीनां प्रतिष्ठा विविच्यते ।

इयमीर्षे,—

गोपयारामसेतूनां मठसंक्रमवेश्मनाम् ।

नियममनकृष्णाणां प्रतिष्ठां षट्पु सत्तम ॥

आराम उपवन । मठम्हावादिनिलयः । येषु ब्राह्मणमन्य-
दानकं विष्णुसम्यदानकञ्च । नियम एतावन्त कालमेतच्च भोक्तव्य-
मित्यादिनियमः । अतः सङ्गीमन-विशुभतादि । कृष्णं चात्रा-
यणादि । एषां कथमाह तत्रैव ।

आरामं कारयेद्यस्तु नन्दने सुचिरं वसेत् ।

मठप्रदानात् स्वर्गलोकमाप्नोति पुण्यः सदा ॥

सेतुप्रदानादिद्रव्यं लोकं प्राप्नोति मानवः ।

गौमार्गस्य तथा कर्त्ता गोलोके क्रीदते चिरम् ॥

प्रपाप्रदानाद्वरुणलोकमाप्नोत्यसंशयम् ।

मकमाशान्तु यः कर्त्ता स दुर्गं तरते नरः ॥

स्वर्गलोके च निवसेदिष्टकासेतुकृत्तथा ।

कृष्णकृत् स्वर्गमाप्नोति सर्वपापविवर्जितः ॥

नियममनकृद्यानि विष्णुलोकं नरोत्तमः ।

सङ्गीमतादीनान्तु तस्य तपोक्त फलमपेक्ष्यम् ॥

विष्णुसम्यदानकमटहदानफलमुक्तं इयमीर्षे,—

यदा,— प्रासादारम्भाद्रथाणां यावन्तः परमाणवः ।

तावदर्थमहस्याणि तत्कर्त्ता विष्णुलोकभाक् ॥

तथा तच्चैव,—

गृहं सुशोभनं कृत्वा गृहोपकरणान्वितम् ।
 अन्नपानसुसम्पूर्णं सर्वकामगुणान्वितम् ।
 संस्तुर्यादिधिनानेन प्रदद्यात् ब्राह्मणाय च ॥
 एवं भूतं गृहं यस्तु ब्राह्मणाय प्रयच्छति ।
 स स्वर्गलोकमाप्नोति यावदाङ्गतमंशवम् ॥
 विष्णवे च गृहं दत्त्वा विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥
 इयं प्रतिष्ठा ते प्रोक्ता सर्वसाधारणाऽनघ ।
 कर्त्तव्या देशिकेऽप्येव प्रतिष्ठा यत्र विद्यते ॥
 सर्वेष्वेतेषु कर्त्तव्या प्रतिष्ठाविधिना बुधैः ।
 कनार्यभिस्त्वप्रतिष्ठं यन्मात्रिप्लसमुच्यते ॥

तथा मातृपुराणे,—

अथेकमपि राजेन्द्र गृहं संस्थापयेत्त यः ।
 सोऽपि स्वर्गं वनेद् ब्रह्मन् यावन्मन्त्रमरं नरः ॥

अथ कृतनिष्कृतिषो यजमानो मातृपूजां विधाय^१ दृष्ट्वा दृष्ट्य
 निर्वर्त्य संकल्पं कुर्यात् ।

* ७ अष्टादि गोमोके चिरकीडनकामो गोपयप्रतिष्ठामहं
 करिष्ये । एवं मन्दनवनाधिकरणकसुचिरवाचकाम आगामप्रतिष्ठा-
 महं करिष्ये । तथा,—

इन्द्रलोकप्राप्तिकामः नेतुप्रतिष्ठामहं करिष्ये ।
 सलोकप्राप्तिकामो मठप्रतिष्ठामहं करिष्ये ।

दुर्गंतरण-स्वर्गलोकनिवास-कामं संक्रमणप्रतिष्ठामहं करिष्ये ।

तथा,—

वरणलोकप्राप्तिकामः प्रपाप्रतिष्ठामहं करिष्ये । सर्वपापविवर्जितत्व-स्वर्गप्राप्तिकामश्चाप्यथादिहच्छ्रुतिष्ठामहं करिष्ये ।

प्रतानान्तु तत्तदिहितफलकामनया सकम्प । वैश्वप्रदानफलं विपुलागृहदानप्रकरणे लिखितम् ॥

विष्णुममप्रदानकगृहदाने तु एतत् प्रामादारम्भकद्रव्यपरमाणु-सममंख्यवर्षमहम्बावच्छिन्नविष्णुलोकावस्थितिकामो विष्णुममप्रदानक-गृहदानकर्माहं करिष्ये ।

तथा,— मन्वन्नरावच्छिन्नस्वर्गवानकामो वृक्षप्रतिष्ठामहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य आचार्य्यंमुद्गाण्ड्य दण्ड्यात् । ततो यज्ञमान आचार्य्य-पादौ स्पृष्ट्वा वदेत् ।

ॐ नारायणस्वरूपेण संमाराध्याहि मां प्रभो ।

त्वत्प्रसादादुरो मात्रं प्राप्नोमि यन्मयोद्यतम् ॥

म हि नाप्य प्रमथो मां चाहि संसारसागरात् ।

२ हरिश्चापरमुद्धृत्य मम शान्तिं कुर्व प्रभो ॥

ततो गुरुर्पञ्चमानुत्तोन्य वदेत् ।

ॐ उत्तिष्ठ वत्स भद्रन्ते मत्प्रसादान्नयाऽनघ ।

प्राप्नुयां धर्ममर्च्यं दुष्प्राप्य यत्पुरासुरैः ॥

ततो गुरुः,— पञ्चगव्याद्यंतोषार्थां प्रोक्षयेद्यागमण्डपम् ।

तत एकस्मिन् घटे गणेशं मंगूज्यापरघटे द्वादशादित्याष्टवस्वे-
कादग्रह-माध्यम-विष्टेदेवादिनीकुमारनवपदार्थान् पूजयेत् ।

यथा हयग्रीवं,—

‘आदित्या वसवो रुद्रा साध्या विद्येऽश्विनौ यथाः ।

अथयस्य तथा सर्व्वं मानमर्हन्ति चोत्तमम् ॥

ततः सर्व्वतोभद्रमण्डले घटान्तरे वा विष्णुं पूजयेत् ।

यथा,—

गणेशं विघ्ननाशाय सम्पूज्य पूजयेद्भूरिम ।

विष्णुं यो नार्घ्येदादौ तत्कर्म विफलं भवेत् ।

प्रथमं भूतशुद्धिं मातृकान्यासश्च कृत्वा पुन्यासं कुर्यात् ।

प्रजापतिर्ष्वर्ध्वमस्तुते गायत्रीछन्दो मुखे. श्रीवासुदेवो देवता

इदि श्रीवासुदेवपूजने विनियोगः ।

ॐ ‘ब्रह्मवाग्भ्यां नमः’, नमस्तर्ज्जनीभ्यां स्वाहा, भगवते मथ्यमाभ्यां वषट्, वासुदेवाय अनामिकाभ्यां ऊं, ॐ नमो भगवते वासुदेवाय कनिष्ठाभ्यां वौषट् ।

ॐ ‘इदयाय नमः’, नमः शिरसे स्वाहा, भगवते शिखायै वषट्, वासुदेवाय कवचाय ऊं, समक्षेनास्त्राय फट्. तालवयं दिम्बन्धनञ्च कुर्यात् ।

• मन्त्रवर्णाग्न्येन्मूर्द्ध्नि भास्ते नेत्रे मुखे गले ।

हस्ते हृदये नाभौ लिङ्गे जानौ पदे क्रमात् ॥

ततः प्राणायामं कृत्वा धौठन्यासं विधाय देवं चिन्तयेत् ।

विष्णुं शारदचन्द्रकोटिमदृशं शशं रयाङ्गं गदा-

मभोज दधत शिताम्बजिह्वयं कामयां जगन्मोहनम् ।

१ २४ मण्डले आदित्येद्यादि पूजयेदित्यर्कं बह्विधं बाप्ति ।

आवद्वाङ्गदहारकुण्डलमहामौलिं स्फुरत्कङ्कणं

श्रीवत्साक्षमुदारकौस्तुभधरं वन्दे मुनीन्द्रैः स्तुतम् ॥

इति ध्यात्वा मानसैर्गन्धादिभिः समूज्य अर्घ्यं पादमाचमनीयञ्च ।
स्वापयेत् । ततो मण्डले पीठपूजां कुर्यात् ।

ॐ आधारशक्तये नमः, प्रकृत्यै कूर्माय अनन्ताय पृथिव्यै चौर-
सागराय शैतदीपाय रत्नमण्डपाय ऋत्विष्टाभ्य ।

आसनस्थाग्नेयादिकोणेषु,—

धर्माय ज्ञानाय वैराग्याय ऐश्वर्याय ।

दिक्षु,—

अधर्माय अज्ञानाय अवैराग्याय अनैश्वर्याय ।

मन्त्रे,—

शेषाय यज्ञाय अं सूर्यमण्डलाय उं सोममण्डलाय मं बज्रि-
मण्डलाय सं चलाय रं रजसे तं तमसे आं आत्मने अं अन्तरात्मने
पं परमात्मने ह्रीं ज्ञानात्मने ।

अष्टदिक्षु,—

दिक्तायै चतुर्विध्यै ज्ञानायै क्रियायै योगायै प्रज्ञैः सत्यायै
ईशानायै । मन्त्रे,—अनुग्रहायै ।

ॐ नमो भगवते विष्णवे सर्वभूतात्मने वासुदेवाय सर्वात्म-
संयोगयोगपद्मपीठात्मने नमः । इति पुष्पाञ्जलिं दत्वा पूर्ववद्भगवन्तं
ध्यात्वा पुष्पाञ्जलिना आवाह्य भगवन् श्रीवासुदेवं दद्यात्सङ्काशं
दृष्टं तिष्ठ तिष्ठ यच्चिह्नितो भव यच्चिह्नो भव इत्यावाहन-स्वापन-

सन्निधापन-सस्त्रिरोधन-परमीकरणामृततीकरणमुद्राः प्रदर्श्य द्वाद-
शाक्षरमन्त्रेण षोडशोपचारैः पूजयेत् ।

उपचारा यथा,—

आसनं स्वागतं पाद्यमर्घ्यमाशमनीयकम् ।

मधुपर्काचमस्नान वसनाभरणानि च ॥

गन्धपुष्पै धूपदीपौ नैवेद्यं वन्दनस्तथा ।

पूजायां श्रीहरेः प्रोक्ता उपचारास्तु षोडश ॥

अथावरणपूजा ।

अग्न्यादिकोणकेष्वरेषु,—

ॐ हृदयाय नमः, नमः शिरसे स्वाहा, भगवते शिखायै वयद्
वासुदेवाय कवचाय जं । चतुर्दिक्षु समप्तेनास्त्राय कट् ।

पूर्वादिदिक्षुपत्रेषु,—

वासुदेवाय छद्मवर्णाय प्रद्युम्नाय अनिरुद्धाय ।

अग्न्यादिकोणपत्रेषु,—

शान्त्यै शिथ्यै सरस्वत्यै रत्यै ।

चतुर्दिक्षुपत्रायेषु—वारचयश्चमणेन द्वादशमूर्त्तिः पूजयेत् । केश-
वाय नारायणाय माधवाय गोविन्दाय विष्णवे मधुसूदनाय
शिविक्रमाय वामनाय श्रीधराय हृषीकेशाय वसुन्धराभाय दामो-
दराय ।

१ क इत्यन्ते, अधिकः पाठः

मन्या पुष्पं तथा धूपो दीपो नैवेद्यमेव च ।

पुनराचमनं मान्यं वन्दनञ्च वसन्धतिः ॥

‘दिशु—इन्द्राय अग्नये यमाय नैर्ऋताय वरुणाय वायवे कुवे-
राय ईशानाय ।

निर्वृतिवरुणयोर्मध्ये—अनन्ताय ।

इन्द्रेणानयोर्मध्ये—ब्रह्मणे ।

तदाष्टे—

वज्राय शक्राय दण्डाय खड्गाय पाशाय अङ्गुष्ठाय गदायै
शूलाय चक्राय पद्माय नमः ।

ततो यथाशक्ति दादशाक्षरमन्त्रं जपित्वा प्रदक्षिणीकृत्य नम-
स्तुष्यात् । एवं व्रतमिशेषे तु व्रतदेवतां विप्रिष्य पूजयेत् ।

ततः कुण्डे वा स्त्रिपिण्डे वापि यथाविध्यमिधंस्कारं कुर्यात् ।
तन्मध्ये धवचक्रं अपयेत् ।

यथा हवग्रीर्वै,—

ततो षड्भिं यमाधाय अयेरावमयं चक्षुः ।

क्षीरेण कपिलाद्यास्तु तदिष्णोरिति देशिकः ॥

प्रणवेनाभिघार्यैव दूर्वा, संघट्टयेत्ततः ।

साधयित्वावताप्यांश्च तदिष्णोरिति होमयेत् ॥

आद्यत्या चैव गायत्र्या तदिमाधेति होमयेत् ।

विश्वतश्चतुरित्युक्ता वेदाद्यैर्होमयेत्ततः ॥

वेदादिमन्त्रचतुष्टयं यथा,—

ॐ अग्निमीले, ॐ इषेता, ॐ अग्न आयाहि, ॐ गन्तो देवी ।

१ ख छन्दो, विस्तिथ्याख्या पद्माय नम इत्यन्तस्तन्मै

तदाष्टे इन्द्रादिषोडशान् समूह्य तदाष्टे वयादीन् पूजयेत् ।

तथा तत्रैव,—

ॐ अग्नये स्वाहा ॐ सूर्याय स्वाहा ॐ प्रजापतये स्वाहा
ॐ अन्नरीचाय स्वाहा ॐ घौ स्वाहा ॐ ब्रह्मणे स्वाहा ॐ
इधिये स्वाहा ॐ महाराजाय स्वाहा ॐ सोम राजानमिति
जुहुयात् । लोकपालेभ्यो यद्देभ्यश्च स्वस्वमन्त्रैर्जुहुयात् ।

एव ऊत्वा चरोर्भागान् दद्यात् दग्निर्दग्नां बलिम् ।
तेनैव चरुमेवेनैवेत्यर्थः ।

तथा,—

यथा,—ततः पुरुषसूक्तस्य मन्त्रैराव्यन्तु होमयेत् ।

ॐ सहस्रग्रीवां ॐ पुरुष एवेदम् ।

ॐ एतावानस्य ॐ विपादूर्ध्वम् ।

ॐ ततो विराडिति ॐ तस्माद्यज्ञादिति ।

ॐ तस्माद् यज्ञादिति ॐ तस्मादद्या इति ।

ॐ न यज्ञमिति ॐ यापुरुषमिति ।

ॐ ब्राह्मणोऽस्मीति ॐ यद्भूमा मनस इति ।

ॐ नाभ्या आसीदिति ॐ यापुरुषेणेति ।

ॐ सप्ताष्टाष्टमिति ॐ यज्ञेन यज्ञमिति ।

इति पुरुषसूक्तस्य षोडशष्टम्भिर्जुहुयात् ।

अथ तिस्रहोमः ।

ॐ इरावतीति विष्णवे आगच्छादिति ब्रह्मणे ।

ॐ विष्णोररराटमिति विष्णवे ॐ अन्नकमिति इन्द्राय ।

ॐ देवानुयाचिभ्य स्वाहा । यद्देभ्यो दिक्षपालेभ्य स्वस्वमन्त्रे

जुञ्जयात् । ॐ पर्वतेभ्यः स्वाहा ॐ नदीभ्यः स्वाहा ॐ समुद्रेभ्यः
स्वाहा इति । तिलहोमं समाप्य द्यतेन चौघङ्गन्तवैष्णवमन्त्रेण
पूर्णाहुतिचयं दद्यात् ।

यथा हयग्रीर्वै,—

इरावतीति जुहुयात्तिलान् दत्तपरिभुतान् ।

जला तु ब्रह्मविष्ण्वीशदेवानामनुषाधिनाम् ॥

प्रहानामाजतौर्दत्त्वा लोकेशानामथो पुनः ।

पर्वतानां नदीनाञ्च समुद्राणां तथैव च ॥

जला तु इविधा दद्यात् शुचा पूर्णाहुतिचयम् ।

चौघङ्गन्तेन मन्त्रेण वैष्णवेन सुरोत्तम ॥

प्रते तु यत्र ये ये विशेषास्ते ते तथैव कर्त्तव्याः ।

तथा तथैव,—

गावः प्रीतिं समाधान्तु प्रचरन्त्यत्र हर्षिताः ।

इति गोपयमुक्तृञ्च यूपं निवेशयेत् ॥

ॐ अघेत्यादि गोस्तोत्रे चिरक्रीडनकामो गोपयमिमं विष्णु-
देवतं गोभ्योऽहं ददे ।

गावः प्रीतिं समाधान्तु प्रचरन्त्यत्र हर्षिताः ।

इति पठेत् । एवं नन्दनवनाधिकरणकमुचिरवासकामो वन-
सतिदेवतमिममारामं सर्वभूतेभ्योऽहं ददे ।

तथा वरुणेश्लोकावाप्तिकामः पूषदेवतमिमं सेतुं सर्वभूते-
भ्योऽहं ददे । तथा,—स्वस्तौकप्राप्तिकामो भठमिमं विष्णुदेवतं
सर्वभूतेभ्योऽहं ददे ।

तथा,—दुर्गतरण—स्वर्गोक्तनिवासकामः संक्रममिमं पूषदेवतं सर्वभूतेभ्योऽहं ददे । तथा वरुणलोकावाप्तिकामो वरुणदेवतामिमां प्रपां सर्वभूतेभ्योऽहं ददे । विपुलशृङ्गदानप्रकारस्तु पूर्वमेव लिखितः ।

विष्णुसम्राट्दानकशृङ्गदाने तु एतन्प्रासादारम्भकद्रव्यपरमाणुसमै-
षण्यं वर्षसहस्रावच्छिन्नं विष्णुलोकावस्थितिकामो विष्णुदेवतमिमं
प्रासादं श्रीविष्णवेऽहं ददे ।

मते तु तत्तद्विहितफलकामनया इतमिदममुकमृतं श्रीविष्णवे
समर्पये । प्रीयतां भगवान् विष्णुः ।

यथा वयसीर्वे,—

प्रीयतां भगवान् विष्णुरित्युक्तं मृतं बुधः ।

तथा,—

सर्वपापविवर्जितस-स्वर्गलोकावाप्तिकामनया एतैतदान्प्राप-
णादिकृच्छ्रं श्रीविष्णवे समर्पये ।

प्रीयतां भगवान् विष्णुः ।

वयसीर्वे,—पञ्चगव्यं चरुं प्राग्य दद्यादाचार्यदक्षिणाम् ।

तिक्ष्णपात्रं हेमयुक्तं अवसां गामनहुताम् ।

दक्षिणे दक्षिणा देया बाह्वये चैव पाद्यम् ।

अनिवारितमघातं सर्वमेतेषु कारयेत् ।

ततोऽग्निं विष्टुयाच्चिद्रं कुर्यात् ।

इति वयसीर्वेनसर्वपाधारण्यो मतिना समाप्तः ।

अथ प्रसङ्गादभिसंस्कारो लिख्यते ।

कपिलवृत्तपञ्चरात्र-श्रीपारस्करमतानुसारेण ।

अध्यर्चनां तुल्यै स्थापनमग्नेः प्रसङ्गतो वक्ष्ये ॥

• तत्र पारस्करः,—

अथातो गृह्यस्याक्षौपाकानां कर्त्तव्यम् ।

परिसमृद्धोपक्षिप्तोत्तिष्ठोद्भूत्याभ्युत्थाग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो
ब्रह्मासनमासीत्थं प्रणोय परिशीर्ष्यार्चयदावाद्य पवित्रे कृत्वा प्रोक्षणीः
संस्तुत्यायैवत् प्रोक्ष्य निदध्याद्व्यमधिश्रित्य पर्यग्निं क्षुब्ध्यात् । क्षुब्धं
प्रतप्य संस्तुत्याभ्युत्थ्य पुनः प्रतप्य निदध्यादाव्यमुदास्य उत्पूषावेक्ष्य
प्रोक्षणीस्य पूर्व्ववत् उपयममान् कुशानादाय तिष्ठन् समिधो-
ऽभ्यादाय पर्युक्ष्य क्षुब्ध्यात् । एष एव विधिर्यत्र कचिद्धीमः ।

एतदेव प्रपक्षितं कपिलपञ्चरात्रे—

कपिल उवाच ।

वक्ष्येऽयं स्थाक्षौपाकानां कर्त्तव्यम् । प्रजापते इत्युपविशति देवस्य
नेति दर्भानासादयति । एष वः कुरनो दर्भं गृह्णाति । यद्देवा देव-
देक्तनमिति परिसमूहनम् । मानसोक्तेभ्योपक्षिप्त्य त्वां वृषेत्युत्तिष्ठ्य
सदस्यमतिमित्युद्भूत्य अयोऽवस्य कौलाक्षमित्यभ्युत्थ्य देवस्यनेति
क्षुब्धे कुशास्तरथं क्रत्यादमित्यग्निं गृह्णाति ।

कामोन्मत्तं ततः क्षण्यं सञ्जीवितुमर्त्तौ सारत् ।

तथोः सङ्गमयोनेन यज्जि, सप्रालम्बितः ।

वैशाखरो न कृतय इत्यग्निं स्थापयति दक्षिणतो ब्रह्मासनं

आमघ्नं ब्राह्मण इति ब्राह्मणं स्थापयति । आपोहिष्ठेत्युत्तरे
प्रणीता स्थापयति । देवस्य त्वेति परित्स्तरण कृत्वा पाचामादन
पविचच्छेदनानि पवित्रे प्रोचणीपाच आज्यस्थाली चरुस्थाली मन्ना-
र्जनकुशा उपयमनकुशा समिध आज्य तण्डुला पूर्णपाच दक्षिणः ।

अन्येषामप्यर्थवतामुपकल्पन पविचकरण पाचेऽप कृत्वा उत्पवन
मध्यह्नकरणा दक्षिणे मोद्धमन तासामेव ताभि प्रोचण यान्यामादि-
तानि पाचाणि तानि प्रोक्ष्य चामक्षरे देगे प्रोचणीनिधान । आज्य-
स्थान्यामाज्यमिवाप मोदके चरौ तण्डुल प्रक्षिप्य आज्याधिश्रयण
चरोद्याधिश्रयण पर्याग्निकरणमुभयो । श्रुवपतपन मन्मार्जनकुशौ
मन्मार्जन प्रणीतोदकेनाभ्युक्ष्य पुन प्रतप्य निधान । शृते चरौ
आज्यमुदास्य चरुक्षोदास्य आज्योत्पवन आज्यावेक्षण प्रोचणा
प्रत्युत्पवन हविरामादन उपयमनकुशादाय तिवन् समिध
प्रक्षिप्य उपविश्य दक्षिणजानुनिपातन मपवित्रप्रोचणद्वारेण पर्युत्पण
प्रणीताया पविचस्थापनम् । यदि ब्रह्मा चनति यदि प्रणीता चनति
यदि परित्स्तरण दहति तदा स्वेन स्वेन मन्त्रेण स्थापयेत्तन् मन्ना
हित । तदोपश्रममार्गे हताष्टाङ्गतीर्जुञ्जयान् विष्णोरराटमन्त्रेणेति
ब्रह्मण्यन्वारब्धे होम ।

मन्मा-प्रजापतये स्वाहा इति पृथ्वापार ।

इन्द्राय स्वाहा इत्युत्तरापार ।

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहत्याज्यभागी ।

१५ स्वाहा भुव स्वाहा स्व स्वाहा भुभुव स्व स्वाहा ।

तथ, इत्यथ, अथाद्याग्ने, ये ते इति उद्गम, प्रजापति ।

स्त्रिष्टिकदिति । प्रथक् प्रथक् प्रणवेणाष्टाव्याऊतिभिर्वक्त्रेर्गर्भाधाना-
दिश्रियाकरणम् ।

अग्निमूर्तिं ततो ध्यात्वा होमकर्म समारभेत् ।

दधीचिगोचसभूतं प्रवरं दृतकौशिकम् ॥

सन्नोदरं चतुर्बाहुं पीनसैव सुशोभनम् ।

सुत्रं दक्षिणके हस्ते नजमूर्द्धं प्रकीर्तिताम् ॥

धारयन्तं सुचं यानि ऊर्ध्वं शक्तिरुमन्वितम् ।

योगाभ्यासरतं रक्तं रक्तवस्त्रावगुण्ठितम् ॥

शिखाभिः सप्तभिर्युक्तं सप्तजिह्वासमन्वितम् ।

प्रस्फुरन्तं महादीप्तं प्रचक्षन्तं विचिन्तयेत् ॥

अथ प्रयोगलिखनेनैव सूचार्था विविच्यते ।

तत्र प्रथमं स्नानशुद्धिं विधाय उभयतो वस्त्रममाणं बाष्पुका-
भिरङ्गुलीच्छ्रायं स्पष्टिप्तं कृत्वा कुण्डं वा यथाविधि विधाय
दर्भपाणिराचम्य कुशयुक्ते आमने—

ॐ प्रजापते न त्वेदान्यन्यो विश्वा जातानि परितः बभूव ।

यत्कामास्ते जुष्टमन्त्रास्तु वयं श्यामः पतयो रयौनाम् ।

इति मन्त्रेणोपविश्य ।

ॐ देवस्य त्वा भवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ।

इति मन्त्रेण दर्भानानीय ।

ॐ एष यः कुरवो राजिषवः पश्चाच्छा राजा

भौमोऽग्राकं आह्वयन्तं राजा ।

इति मन्त्रेण दर्भान् गृहीत्वा ।

ॐ यद्देवा देवहेलनं देवाभ्यस्तुमा वयम् ।

अग्निमां तस्मादेनमो विद्यान्मुच्यतंहमः ।

इति मन्त्रेण मार्जनरूपं परिममूहनं कृत्वा

ॐ भानस्तोके तनये मान आयुषिमानो अग्नेपुरीरीषः ।

भानोवीरा रुद्रभामिनोऽवधीर्हविष्मन्तः मदमि त्वा हवामहे ॥

इति मन्त्रेण गोमयेनोपलिष्य ।

ॐ त्वां हवेद्विन्द्र मापतिं नरस्तां काष्ठाध्वर्मतः ।

इति मन्त्रेण स्फ्येन क्षुद्रमूलेन वा उत्तराषाढेकविंशत्यङ्गुल-
प्रमाणां रेखां कृत्वा तदुपरि द्वादशाङ्गुलप्रमाणं मन्त्राङ्गुलान्तरितं
प्रागद्यं विष्णुहृद्देवताकं रेखाचयं कृत्वा ।

ॐ मदमम्यतिमहुतं प्रियमिन्द्रमा काम्यम् ।

अग्निं मेधामया शिशं स्वाहा ।

इति मन्त्रेण दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठतम्रङ्गीभ्यां रेयोत्कीर्णशक्तिका-
मुद्राय उत्तरस्यां दिशि प्रविषेत् ।

ॐ अयो अथम्य कौन्त्यामुपहृतो गृहेषु नः ।

सेमाय वः शान्ते प्रपद्ये शिवं इमं प्रयोः प्रयोः ॥

इति मन्त्रेण पञ्चगव्येन तीर्थांदेन वाऽभ्युष्य ।

ॐ देवस्य त्वा मवितुः प्रमवेऽदिगोवाङ्गभ्यां पृथ्वीं रक्षाभ्याम् ।

इति मन्त्रेण श्यवित्रे वृष्टे वा कुशानामोष्यं तत्र च ।

वागीपरीश्वर्यानां वागीपरेण संपुष्टा भवामा

वागीपर-वागीपरीभ्यां नम इति बद्धयेत् ।

विष्णुहोमे तु—

कामोन्मत्तं ततः कृष्णं खचीमृतमतीं यजेत् ।

तथोः सङ्गमयोगेन वक्त्रिः संजातमंस्थितः ॥

सूर्यकान्तादिमभूतं यदा ओक्षियगेहजम् ।

आनीय वक्त्रिं पात्रेण क्रत्यादंशं परित्यजेत् ॥

ॐ क्रत्यादमग्निं प्रद्विणोमि दूरं यमराज्यं गच्छतु रिप्रंवाहः ।

इति मन्त्रेण ज्वलदित्थनमेकं गृहीत्वा दक्षिणस्यां दिशि त्यजेत् ।

ॐ—वैश्वानरो न ऊतय आप्रयातु परापत ।

• अग्निः सुष्टंभीरुषः ।

इति मन्त्रेणाभिमन्त्र्य धेतुमुद्रयाऽमृतौष्ठस्य फडिति संरक्ष्य
ज्जमिथ्यवगुण्ठय रं अग्नये नम इति समूह्य आमुदयं भूमौ पातयित्वा ।

ॐ इहैवाद्यमितरो जातवेदा देवेभ्यो ययं वधतु प्रजानम् ।

इति मन्त्रेण कुण्डम्योपरि चिः परिभ्राम्य ।

ॐ भूर्भुवः स्वरिति मन्त्रेण आत्मनोऽभिमुखं कृत्वा अग्निं स्थापयेत् ।

ॐ चित् चिद्भक्ष हन हन पच पच दह दह सर्वज्ञा आपय
स्त्राहा इत्यग्निं प्रज्वाल्य ।

ॐ अग्निं प्रज्वालितं वन्दे जातवेदं ज्ञताशनम् ।

सुवर्णवर्णममलं समिद्धं सर्वतोमुखम् ॥

इति मन्त्रेणाग्निमुपनिष्ठेत् ।

ॐ इहेदधिमयोदततिष्ठाम्यस्य सदन आमीद योऽस्मात् पाकतरः ।

इति मन्त्रेण प्रदक्षिणावर्त्तेन अनवच्छिन्नधारया गत्वा दक्षिणस्यां दिशि
आमने प्रागगान् कुशानाक्षीर्ष्य—

ॐ निरस्तः पाप्माहत तेन वयं द्विजः ।

इति मन्त्रेण वामहस्ताङ्गुष्ठानामिकाभ्यां कुग्रमेकं निरस्त,—

ॐ इदमहं ब्रह्मस्यते सदमि मीदामि ।

प्रसूतो देवेन सवित्रा तदग्रये प्रधवीमि ।

तदायवे तत्पृथिव्यै ।

इति मन्त्रेण तदुपरि ब्रह्माण्मुत्तरामुखमुपवेश्य ।

ॐ आब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसो जायतामाराष्ट्रे

राजन्यः शूर इष्योतिष्याधी महारथो जायताम् ।

इत्यभिमन्युं मन्त्र्यं च ब्राह्मणभावे कुग्रमयं ब्राह्मणं कृच-

मुत्तरीयं कमण्डलुं वा तत्र संस्थाप्य तेनैव यथा प्रत्यागच्छेत् ।

तत उत्तरे जलपूर्णं चममादिपात्रं प्रणीतामंजकं ।

ॐ आपोहिष्ठा मघोभुवन्ता न ऊर्जं दधातन ।

महेरणाय चक्षुषे ।

इति मन्त्रेण आपयित्वा,—

ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽग्निर्वाङ्मूर्धा पूष्णो हस्ताभ्याम् ।

इति मन्त्रेण षोडशभिर्वाङ्मूर्धा दर्भैरगर्भैरीशानादितोऽपेक्ष

मूलमाष्ठादयन् चतुर्दिक्षु परितरेत् । कुण्डे तु द्वितीयमेतन्मोपरि

परितरणम् ।

तत उत्तरे पश्चिमान्तात् प्रागक्तं यावत् कुग्रोपरि होमद्रव्या-

भादनम् । यथा,—

पवित्रेदेनास्तथो दर्भाः पवित्रे दे प्रोक्षणीपात्रं आशुप्राप्तो

यदि चक्षुःश्रवणदा चक्षुष्यो मघाज्जन्दर्भाः घट् घण्टमनकुराः

सप्त, पञ्च समिधः सुव आज्यं तण्डुला मद्घादक्षिणा अन्यान्यपि
यागोपकरणानि द्रव्याणि स्थापयेत् ।

ॐ पवित्रे स्यो वैष्णव्यौ । इति मन्त्रेण पवित्रकेदनदर्भैः ।
प्रादेगप्रमाणं पवित्रं कृत्वा 'ॐ विष्णोर्मनसा पूते स्यः' इत्यभ्युक्ष्य
प्रोक्षणीपात्रे पवित्रं स्थापयित्वा प्रणीताजलेन प्रोक्षणीं पूरयित्वा
वामहस्ते प्रोक्षणीं स्थापयित्वा तत् पवित्रं दक्षिणहस्तानामिका-
ङ्गुष्ठाभ्यां धृत्वा तज्जलेनोत्तोलनरूपमुपवनं कृत्वा पवित्रं तत्रैव
स्थापयित्वा तेनैव जलेन तज्जलमन्यानि च पूर्वोक्तादितद्रव्याणि
संप्रोक्ष्य अक्षरे स्यान् प्रोक्षणीं तदुत्तरे प्रणीताच्च स्थापयेत् ।

ॐ फडिति मन्त्रेणान्यस्याक्षीं चरुसालीच्च प्रोक्ष्युदकेन संप्रोक्ष्य
आज्यं निक्षिप्य वायुकोणे अङ्गारानुक्तोच्च तत्रैवाज्यमभिश्चयेत् ।

यदि चरुहोममदा ॐ अग्नये त्राजुष्ट गृह्णामि इति तण्डुलमुष्टिं
गृहीत्वा ॐ अग्नये त्राजुष्टं निर्वपामीति उदूखले स्थापयित्वा ॐ
ॐ अग्नये त्राजुष्टं प्रोक्षामीति संप्रोक्ष्य एवं प्रतिदेवतामान्दा यक्ष-
निर्वपणप्रोक्षणानि कृत्वा—

ॐ उदूखले मुमले दध सूर्यं आग्निशेषं दृपदिधत् कपाले ।

उत पुरुषो विप्रुषः संजुहोमि सत्याः मन्तु यजमानस्य स्वाहा ।
इति मन्त्रेणावहत्य ।

ॐ वातोवावो मनो वा गन्धर्वाः सप्तविंशति ।

तेऽग्नेऽयमयुष्मं सोऽग्निश्चवमादधुः ।

इति मन्त्रेण सूर्येण प्रक्षोभ्य वारच्यं प्रक्षान्ना चरुप्तान्नां भोदके
दुग्धे निक्षिप्याधियचेत् ।

ततो दर्भयुगलं सन्दीप्य आज्यस्य चरोक्ष दक्षिणावर्त्तेन त्रिः
परिभ्राम्य तं दर्भं तत्रैव क्षिपेत् । पाणिभ्यां सुकुम्बुवौ गृहीत्वा
अधोमुखौ कृत्वा वारचयं प्रताप्य समार्जनकुशेरयान्मूलपर्यन्तं संगृज्य
प्रणीतोदकेनाभ्युक्ष्य पुनः प्रताप्य समार्जनकुशानग्नौ प्रक्षिप्य कुशोपरि
सुकुम्बुवौ स्थापयेत् । सुखिन्नमदग्धं चरुं अपयित्वा चरौ घृतस्रुवं
दत्त्वां आज्यं चक्षुःक्षोदास्य तमग्निं तथैवाग्नौ क्षिपेत् ।

ततः प्रोक्षणीस्यपवित्रं वामहस्ताङ्गुष्ठानामिकाभ्या मूले गृहीत्वा
तदुपरिस्थितदक्षिणहस्ताङ्गुष्ठानामिकाभ्यां पवित्राद्यं गृहीत्वा—

ॐ सवितुस्त्वा प्रसव उत्पुनान्यकिद्रेण ।

पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः ।

इति मन्त्रेण पवित्रमध्येन ह्यतोत्तोक्षनरूपमुत्पथनं कृत्वा आज्य-
मवेचेत् । तथैव प्रोक्षणीपाचयं जलञ्च

ॐ सवितुर्वः प्रसव ।

इति मन्त्रेणोत्पूय तत्रैव पवित्रं स्थापयेत् ।

उपयमनकुशांश्च वामहस्ते गृहीत्वा चोत्तिष्ठन् प्रजापतिं मनमा
भ्यात्वा तुष्णीमेव—

समिधः पञ्च जुष्टयात् मूलाद्यधूनसंप्रुताः ।

इति भारदातिब्रह्मवचनात् ।

पञ्चैव समिधो कृत्वा उपविश्य दक्षिणं जानु भूमौ पातयित्वा
प्रोक्षण्याः सपवित्रेण जलेन दक्षिणादितः पर्युचेत् ।

ॐ अदितेऽनुमन्यस्व इति • प्रागयां जलधारां दक्षिण्यां
दद्यात् । ॐ अनुमतेऽनुमन्यस्वेति पश्चिमे, उत्तरायां । ॐ
सरस्वत्यनुमन्यस्व इति उत्तरायां प्रागयां जलधारां दद्यात् ।

ॐ देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिम् ।

भगाय दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतन्नः पुनातु ।

वाचस्पतिर्वाचवः स्वदतु ।

इति मन्त्रेण ईशानादि तदन्तं प्रदक्षिणावर्त्तनं पर्युक्षेत् ।

तथा द्वापस्तम्भः—

अयाशिं परिषिञ्चति अदिते अनुमन्यसेति दक्षिणतः प्राचीनम् ।

अनुमते अनुमन्यसेति पश्चादुदीचीनम् ।

सरस्वत्यनुमन्यसेति उत्तरतः प्राचीनम् ।

देव सवितः प्रसुवेति समस्तम् ।

ततस्तान् पवित्रं प्रणीतायां निधाय प्रोक्षणीपात्रं मंस्रवार्णमग्ने-
रुत्तरे स्थापयेत् । ततः क्षुवं गृहीत्वा ब्रह्मणोऽम्बारम्भपूर्वकमाग्ने-
नापाराग्यभागौ च जुहुयात् ।

तथाधारौ,—

प्रजापतिं भगवा ध्यात्वा मायुकोणादारम्भाग्रिकोणपर्यन्तं घृत-
धारी दद्यात् ।

ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये ।

भुवन्मग्नं हविःशेषं सर्वत्र प्रोक्षणीपात्रे स्थापयेत् ।

तत इष्टं ध्यात्वा निश्चंतिकोणादारम्भ ईशानकोणपर्यन्तं ।

ॐ इन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्राय ।

अयाग्यभागौ,—

अग्नेर्दक्षिणे पश्चिमान्तात् पूर्वान्तं यावत् ॐ अग्नये स्वाहा
इदमग्नये इत्यग्नेर्दक्षिणोत्तरं स्पष्टं भावयेत् ।

अग्नेहजरे पश्चिमान्नात् पूर्वामं चावत् ।

ॐ सोमाय स्वाहा इदं भोमाय । इत्यग्नेर्वामलोचनं स्पष्टं
भावयेत् ।

ततो महाव्याहृतिस्तोमः ।

ॐ भूः स्वाहा इदमग्नये । ॐ भुवः स्वाहा इदं वायवे ।

ॐ स्वः स्वाहा इदं सूर्याय । ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहा इदमग्नि-
वायुसूर्यभ्यः । अग्नये वा सर्वं च ।

मह्यणोऽन्वारम्भं त्यक्त्वा पञ्चवारुणहोमं कुर्यात् ।

ॐ त्वष्टो अग्ने वरुणस्य विद्वान्

देवस्य हेतो अवयाभिधीताः ।

यजिष्ठो यज्ञितमः शोशुचानो

विश्वादेयांसि प्रमुमुग्धस्रत् स्वाहा ॥

इदमग्निवरुणाभ्याम् ।

ॐ सत्वष्टो अग्ने वमो भवोती नेदिष्ठो

अस्या उपमो व्युष्टो अवयच्छनो ।

वरुणं रराणो प्रीहि ऋडौकम्

सुहवो न एधि स्वाहा ॥ इदमग्नीवरुणाभ्याम् ।

ॐ अयाद्याग्ने अनभिग्रक्षिपाश्च

मत्वमितमया अग्नि ।

अयानो यज्ञं वहात्ययानो

धेहि भेषजं स्वाहा ॥ इदमग्नये ।

ॐ ये ते शतं वरुण ये सहस्रम्

यज्ञियाः पात्रा वितता मृद्धान्तः ।

तेऽभिर्नो अथ सवितो वृष्ण

विश्वे सुश्रन्तु मरुतः स्वर्काः स्वाहा ॥

इदं वरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्यः, स्वर्केभ्यः ।

ॐ उदुत्तमं वरुणपात्रमस्य

दवाधमं विमथमं अयाय ।

अया वयमादित्यप्रते

तवानागसोऽदितये स्यामः स्वाहा ॥

इदं वरुणाय । अग्नये वा सर्वेष ।

ततोऽग्नेर्गर्भाधानादिकाः क्रियाः प्रथमेन पूषक् पूषणष्टाभि
राज्याहुतिभिः कुर्यात् ।

प्रथममष्टाहुतीर्जला अग्नेर्गर्भाधानमस्त्विति वदेत् । एवमन्येषा-
मपि गर्भाधानं पुंसवन-सौमन्तोऽन्ययन-जातकर्ष-भामकरण-मिष्कम-
णाक्षप्राशन-बुडोपनयन-विद्यारम्भ-समावर्तन-गोदानोद्वाहाश्च क्रियाः
कुर्यात् ।

अग्निमूर्त्तिं ततो ध्यात्वा होमकर्षं समारभेत् ।

दधीषिगोवसधूतं प्रवरं हतकौशिकम् ॥

समोदरं चतुर्बाहुं पीनसैव सुशोभनम् ।

सुवं दक्षिणे हस्ते स्रजमूर्द्धं प्रकल्पिताम्^१ ।

धारयन्तं सुचं वामे ऊर्द्धं अक्रिसमन्वितम् ॥

योगाभ्यासरतं रक्तं रक्तवंस्तावगुण्ठितम् ।

शिखाभिः सप्तभिर्भुक्तं सप्तजिह्वासमन्वितम् ॥

प्रस्फुरन्तं महादीप्तं प्रज्वलन्तं विचिन्तयेत् ।

वैश्वानरं स्थितं ध्यायेत् समिद्धोमेषु देशिकः ।

शयानमाज्यहोमे तु निषण्णं शेषवस्तुषु ॥

ततोऽग्नेर्नाम कृत्वा गन्धादिभिरभ्यर्च्यं मूर्त्तमन्त्रेणाष्टावाज्या-
ज्जतीर्ज्ज्वा अग्निदैवतयोरैक्यं विचिन्त्य प्रकृतहोमं कुर्यात् ।

तत्र यदि ब्रह्मा चलति प्रणीता वा चलति यदि वा परित-
रणं दग्धं भवति तदा,—

स्नेहं स्नेहैव मन्त्रेण स्थापयेत्तत् समार्हितः । तद्दोषप्रशमनार्थं
घृताष्टाज्जतीर्ज्ज्वाहोति ॐ विष्णोरराटमसीति मन्त्रेणेति ।

ततः प्रकृतहोमं समाप्य व्यक्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमं कृत्वा
ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये ॐ अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा
इदमग्नये स्विष्टकृते ।

ॐ यदस्य कर्मणोऽत्यरौरिचं

यदा न्यूनमिहाकरं ।

अग्निष्वात् स्विष्टकृदिदाम्

सर्वं स्विष्टं सुज्जतं करोतु मे स्वाहा ॥

ततः पूर्ववत् पर्युत्थणं, अनुमन्यस्वस्थाने अश्वमंस्थाः, प्रसुवस्थाने
प्रासावीतिपदोद्घेन कार्यम् ।

तथावापस्तम्भः—

पूर्ववत् परिपेचनं अश्वमंस्थाः प्रासावीति मन्त्रमंस्कार इति ॥

ततो मृद्वलाग्रानसर्पिं कृत्वा पूर्वां दद्यात् ।

कपिलपञ्चरात्रे,—

एत्वा तु मृङ्नाभाग्रिमभ्यर्च्य प्रयतः पठेत् ।

सहस्रार्चिर्महातेजा नमस्ते वङ्गरूपधृक् ॥

सर्वांशने सर्वगत पावकाय नमोऽस्तु ते ।

त्वं रौद्रघोरकणां च घोरहा त्वं नमामि ते ।

विष्णुस्त्वं लोकपालोऽसि शान्तिमत्र प्रयच्छ मे ॥

वर्षिषा नृचमापूर्य्य पुष्करोपय्यधोमुखम् ।

नृगुपरि क्षुवं दत्वा पुष्यं कृचं प्रदापयेत् ॥

‘सद्योत्तरकराभ्यां वै मनुष्टाभ्यां च शङ्खवत् ।

मंगक्षोत्पाय संलग्नौ नाभौ तिर्यङ्निधाय च ॥

पूर्णां दर्शयिष्ये मन्त्रेण गुलेन च सुमंयतः ।

दद्यात् पूर्णाङ्गतीक्ष्णः सर्वकामप्रपूरणीः ॥

ॐ पूर्णां दर्शयिष्ये परापत सुपूर्णां पुनरापत ।

वस्त्रेव विक्रीणा वहा इयमूर्जं यतकतो स्वाहा ॥

ॐ सप्त ते अग्ने समिधः सप्तजिह्वाः

सप्तर्षयः सप्तधाम प्रियाणि ।

सप्तहोत्राः सप्तधा नायजन्ति

सप्तयोनीराष्ट्रण्यस्व हतेन । स्वाहा ॥

ॐ पुनस्त्वादित्या रुद्रा वसवः

समिन्धतां पुनर्ब्रह्मणो वसुनीथ यज्ञैः ।

हतेन त्वं तनुं वर्द्धयस्व

मत्याः मनु यजमानस्य कामाः ॥ स्वाहा ॥

स्वादान्तेन मूलमन्त्रेण च पूर्णाहुतिं समाप्य ब्रह्मदक्षिणां दत्त्वा
अग्निं विसर्जयेत् ॥

ॐ समुद्रं गच्छ स्वाहा, देवं सवितारं गच्छ स्वाहा, अन्तरीक्षं
गच्छ स्वाहा, मिवावरुणौ गच्छ स्वाहा, अहोरात्रे गच्छ स्वाहा,
इन्द्रांसि गच्छ स्वाहा, धावापृथिवी गच्छ स्वाहा, सोमं गच्छ
स्वाहा, यज्ञं गच्छ स्वाहा, दिव्यं नभो गच्छ स्वाहा, अग्निं वैश्वानरं
गच्छ स्वाहा, मनो मे हार्दिं यच्छ ।

इत्यग्निं विसृज्य

ॐ दिवं ते धूमो गच्छतन्तरीक्षं ज्योतिः ।

पृथिवीं भस्मना पृण स्वाहा ॥

इति दुग्धेन पृथिवीं शीतलयेत् ।

इत्यग्निसंस्कारविधिः ॥

अग्नेर्नामान्युक्तानि कपिलपञ्चरात्रे—

लौकिके पावको ह्यग्निः प्रथमः परिकीर्तितः ।

अग्निस्तु मारुतो नाम गर्भाधानेऽभिधीयते ॥

पुंसवने चन्द्रनामा शुक्लाकर्म्मणि शोभनः ।

भीमन्ते मङ्गलो नाम प्रगल्भो जातकर्म्मणि ॥

नासि वै पार्थिवो नाम प्राग्ने च शुचिस्तथा ।

सत्यनामाऽथ चूडायां व्रतादेर्मे समुद्भवः ॥

‘गोयज्ञे सूर्यनामेति विवाहे योजकः स्मृतः ।

चतुर्थ्यान्तु शिखी नाम धृतिरग्निस्तथापरे ॥

आवस्ये भवो ज्ञेयो वैश्वदेवे च पावकः ।
 पूर्णाहुत्यां मृडो नाम शान्तिके वरदस्तथा ॥
 पौष्णिके वलदस्यैव क्रोधोऽग्निरभिचारिके ।
 प्रायश्चित्ते विधुस्यैव पाकयज्ञे ऊताग्रनः ।
 देवानां हव्यवाहस्तु पितॄणां कव्यवाहनः ॥
 वय्यार्थं कामदो नाम वनदाहे तु सूतकः ।
 कोष्ठे तु जाठरोऽग्निस्तु क्रत्यादो मृतके तथा ॥
 समुद्रे वाङ्मो ह्यग्निः क्षये सम्वर्त्तको भवेत् ।
 •लवहोमे च बज्रिः स्यात् कोटिहोमे ऊताग्रनः ॥

मत्स्यसूक्ते,—

प्रतिष्ठायां लोहितस्तु वाम्बुषागे प्रजापतिः ।
 जलाग्रथप्रतिष्ठायां वरुणः समुदाहृतः ॥
 एतानि होमे नामानि ज्ञातव्यानि हविर्भुजः ।
 आह्वय चैव होतव्यं यो यत्र विहितोऽनलः ॥
 गणपतिभट्टतनूजो गोविन्दानन्दपण्डितः श्रीमान् ।
 भगवत भक्तोपायं सत्त्वतां दानकौमुदीमेताम् ॥
 सर्वान्तर्यामिणे तस्मै गोविन्दाय नमो नमः ।
 श्रवानुरागं धास्यन्ति यत्कृपाभिर्विपश्चितः ॥

इति श्रीगोविन्दानन्दकविकृष्णार्चार्थविरचितायां
 क्रियाकौमुद्यां दानकौमुदी नाम द्वितीयो
 याम. समाप्तः ॥